

T.C.
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ORTAÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

IX-XI YÜZYILLARDA SIR DERYA OĞUZLARI

MASTER TEZİ

92981

Hazırlayan
Aydos ŞALBAYEV

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Reşat GENÇ

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

Ankara- 2000

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne

Aydos Şalbayev'a ait IX-XI yüzyıllarda Sır Derya Oğuzları adlı çalışma, jürimiz tarafından Ortaçağ Tarihi Eğitimi, Tarih Anabilim Dalında YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

(İmza)

Başkan.....

Akademik Ünvanı, Adı Soyadı

(İmza)

Üye.....

Akademik Ünvanı, Adı Soyadı (Danışman)

(İmza)

Üye.....

Akademik Ünvanı, Adı Soyadı

ÖNSÖZ

IX-XI yüzyıllarda Sır Derya Oğuzları konulu bu Yüksek Lisans tezim ile ilgili araştırma konusunda ağırlıklı olarak Sır Derya ve Aral Gölü bölgesinde IX ve XI yüzyıllar arasında yaşamış olan Oğuz boylarının siyasî tarihi ile ekonomik ve sosyo-kültürel durumu ele alındı.

Bilindiği gibi, Oğuzlar, XI. yüzyılda İslâm dünyasına dahil olduktan sonra kısa zamanda başlıca İslam memleketlerine hakim oldular ve bir biri ardınca devletler kurdular. Günümüzde de Türkiye Cumhuriyetinin etnik kaynağının temelini oluşturmaktadırlar. Oğuzların bu son 900 yıllık tarihleri iyi bilinmektedir. Buna rağmen Oğuzlar'ın Orta Asya'daki tarihinden bahseden kapsamlı araştırmalar yapılmamıştır. Orta Asya Türk tarihi açısından çok büyük önem taşıyan Oğuzlar'ın ilk dönemleriyle ilgili olarak bazı bilgilerin eksik ve yetersiz olduğunu gördük. Yaptığımız çalışmada elde ettiğimiz bilgilere dayanarak bu eksiklikleri tamamlamaya çalıştık.

Oğuzlar eski devirleri az bilinen Türk kavimlerindendir. Onlar IX-XI. yüzyıllar arasında Sır Derya ve Aral Gölü yörelerinde yaşadıkları sırada tarihte derin izler bırakmışlardır. Oğuzlara ait bir çok tarihî eser eski Sovyet arkeologları tarafından ele alınmış ve incelenmiş durumdadır. Biz de gerek tarihî kaynakların, gerekse söz konusu arkeologların vermiş olduğu bilgilerden yararlanarak ve ayrıca ortaçağ İslam yazarlarının eserlerinden, halk destanlarından ve bu konu ile ilgili yapılmış olan bazı araştırmalardan da istifade ederek Oğuzlar hakkındaki bilgileri toplayıp tarih açısından değerlendirdik. Çalışmamız ağırlıklı olarak Oğuz Yabgu Devleti'nin siyasî ve sosyo-kültürel durumuyla ilgili olduğu için, öncelikle bu devletin temelini oluşturan Oğuzlar'ın kökeni, giriş bölümümüzde söz konusu edildi. Birinci bölümde ise Oğuzlar'ın IX. yüzyılda Sır Derya yöresine yerleşmeleri, onların bölgedeki ekonomik, sosyal ve idarî yapısının nasıl olduğu ayrı ayrı başlıklar altında değerlendirmeye çalıştık. Çalışmamızın ikinci bölümünde Oğuzlar'ın Sır Derya bölgesinde kurdukları Oğuz Yabgu Devleti'nin ortaya çıkışı, idari yapısı, IX-XI.

yüzyıllarda Avrasya kıtasında hissettirdiği siyasi ağırlığı, yıkılış sebepleri ve bu nedenle Oğuz boylarının Horasan bölgesine geçişine kadarki tüm siyasî olaylara değindik.

Bize, bu konuda çalışmayı önererek, engin bilgi ve tecrübesinden, geniş kültürü ve üstün hocalık vasıflarından, herkese olduğu gibi bize de faydalanma fırsatı veren muhterem hocam Prof. Dr. Reşat GENÇ'e sonsuz minnet ve şükranlarımı arz ederim.

İÇİNDEKİLER

	<u>Sayfa</u>
ÖNSÖZ.....	I
İÇİNDEKİLER.....	III
KISALTMALAR CETVELİ.....	VI
GİRİŞ.....	1
1.OĞUZ ADININ ANLAMI.....	1
2. OĞUZLARIN KÖKENİ	3
3. GÖK TÜRKLER VE UYGURLAR DEVRİNDE DOKUZ OĞUZLAR.....	8
4. DOKUZ OĞUZLARIN GÜNEYE DOĞRU GÖÇ ETMELERİ	13
I. BÖLÜM	18
SIR DERYA OĞUZLARI	18
I. SIR DERYA OĞUZLARININ ORTAYA ÇIKIŞI	18
1. X. Yüzyıldan Önce Sır Derya Havalisinin Tarihçesi.....	18
2. Oğuzların Peçeneklerle Savaşı	20
3. Oğuzlar’ın Sır Derya Yöresindeki Yurtları	23
4. Oğuz Yurdunun Coğrafi Tanıtımı	26
II. OĞUZLAR’IN SOSYAL VE KÜLTÜREL HAYATI.....	29
1.Gelenek ve Görenekleri	29
2. Oğuzların Din ve İnançları	32
3. Oğuzların Boy Teşkilatı.....	38
III. OĞUZLARIN YAŞAYIŞ TARZI.....	42
1. Oğuzlar Arasında Göçebelik	42
2. Yerleşik ve Yarı Göçebe Oğuzlar.....	44
3. Oğuz Şehirleri.....	45
A.Yeni Kend.....	48
B. Sabran	50
C. Karaçuk.....	51
D. SütKent (Sİtgün).....	53

E. Karnak.....	54
F. Cend	54
IV. İKTİSADİ HAYAT	56
1. Oğuzlarda Tarım.....	56
2. Oğuzlarda Hayvancılık	62
3. Oğuzlarda Avcılık ve Balıkçılık	65
4. El İşleri	68
5. Ticaret.....	69
II. BÖLÜM.....	73
OĞUZLARIN SİYASÎ TARİHİ	73
I. X-XI. YÜZYILLARDA ORTA ASYA ELLERİNİN GENEL DURUMU.	73
1. Karluklar	74
2. Uyğurlar.....	76
3. Kırgızlar.....	77
4. Kimekler	78
5. Türkmenler	81
6. Peçenekler.....	81
II. SİR DERYA OĞUZ YABGU DEVLETİNİN KURULUŞU	83
III. OĞUZLARIN ESKİ VE YENİ BAŞKENTİ	84
IV. SİR DERYA OĞUZLARININ ETNİK YAPISI	87
VII. OĞUZ YABGU DEVLETİNİN İÇ SİYASÎ YAPISI VE İLİŞKİLERİ	89
VIII. DEVLET YAPISI	93
IX. İDARİ TEŞKİLAT	94
1. Yabgu.....	94
2. Kül-erkin.....	95
3. Tarkan	96
4. Yinal	97
5. Atabek.....	98
6. Hatun	98
7. Sübaşı.....	99
VIII. OĞUZ YABGU DEVLETİNİN ORTA ASYA VE DOĞU AVRUPA TARİHİNDEKİ SİYASİ RÖLÜ	99

1. Hazarlarla Münasebetler	101
2. Kimeklerle Münasebetler.....	104
3. Karluklarla Münasebetler.....	104
4. İslâm lkeleri İle Münasebetler	105
IX. OĞUZLAR ARASINDA İSLMIYET’IN YAYILIŞI	106
X. OĞuzlar’a Türkmen Adının Verilişİ	110
XI. OĞUZ YABGU DEVLETİNİN BUHRANLI DÖNEMİ	113
XII. OĞUZ YABGU DEVLETİNİN YIKILIŞI.....	115
SONUÇ	120
KAYNAKÇA	122
EKLER.....	129
ÖZET	135

KISALTMALAR CETVELİ

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
ANSSSR	: Akademii Nauuk SSSR
bkz.	: bakınız
bsk.	: baskı
c.	: cilt
Çev.	: çeviren
DLT	: Kaşkarlı Mahmud, Divnü Lügati't –Türk
DGBIT	: Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi
DTCFD	: Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi
R. Genç, Kaşkarlı'ya Göre...	: R. Genç, Kaşkarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası
Haz.	: Hazırlayan
İANKazSSR	: İstoriya Akademii Nauuk Kazakski SSR
İ.A.	: İslam Ansiklopedisi
İCGT...,	: İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri
İ. Kafesoğlu, TMK	: İ. Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü
A.N. Kurat, IV-XVIII. Yüzyıllarda...,	:A.N. Kurat, IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri
mad.	: madde
no.	: numara

F. Sümer, Oğuzlar...,	: F. Sümer, Oğuzlar(Türkmenler)
Sy.	: Sayı
TDAV	: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı
TDEK	: Türk Dünyası El Kitabı
TDK	: Türk Dil Kurumu
TKAE	: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü
TTK	: Türk Tarih Kurumu

GİRİŞ

1.Oğuz Adının Anlamı

Eski eserlerden Oğuz adının anlamını açıkça bildiren bilgilere fazla rast gelinmiyor. Eski müellifler Türkmen kelimesinin ne anlama geldiğini araştırmışlar, fakat Oğuz adı üzerinde fazla durmamışlardır. İlhanlı hükümdarlarından Gazan Han devrinde (1295-1304) veya Gazan'ın halefi Olcaytu zamanında (1304-1316) yazılmış olan Oğuz Kağan destanında¹ ilk süt demek olan *ağız*, *oğuz* şeklinde geçiyor.²

Hatta buna bakarak bazı bilginler, mesela Fransız tarihçisi P.Pelliot Oğuz adının buradan geldiğini savunmuştu. Fakat bunun bir yakıştırma olduğunu fark ederek daha sonra bu fikirden vazgeçmiştir.³

Uygurca Oğuz Kağan Destanından yaklaşık üç asır önce yazılmış olan Divanü Lügati't-Türk'te ilk süt *ağuj* ve *ağuz* kelimeleri ile karşılanıyor.⁴ Eğer Uygurca'da *aguz* (ağız- ilk süt) *oğuz* şeklinde kullanılmış olsa idi, Kaşgarlı'nın bunu kaydetmesi beklenirdi. Halbuki, Uygurca'da da ilk sütün *ağız* şeklinde söylendiği bilinmektedir.⁵ Bundan dolayı destanda görülen ilk süt anlamındaki *Oğuz*, bir imla hatası ile bu şekli almış bulunuyor.⁶

Zamanımızdaki yazarların birçoğu tarafından Oğuz adının anlamı üzerinde türlü açıklama denemeleri yapılmıştır. Oğuzlar üzerinde müstakil bir araştırma yapan ünlü tarihçi F. Sümer "Oğuzlar" adlı eserinde bu konudaki görüşleri ile birlikte bir çok alimlerin izahlarını da beyan ediyor. Bunlardan, Alman alimi J. Marguart Oğuz'un Ok+uz kelimelerinden meydana geldiğini ileri sürmüştür. J.Marguart'a göre

¹ Faruk SÜMER, "Oğuzlar'a Ait Destani Mahiyette Eserler", Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi, (Ankara, 1959), XVII, sayı 3-4, 388-389.

² G.R. RAHMETİ, Oğuz Kağan Destanı, (İstanbul, 1936), 10.

³ F. SÜMER, Oğuzlar, (İstanbul, 1992), 13.

⁴ Kaşkarlı MAHMUD, Divanü Lügat it-Türk, Çev. Besim ATALAY, (Ankara,1991), I, 55.

⁵ A. CAFEROĞLU, Uygur Sözlüğü, (Ankara, 1968), 7.

⁶ F. SÜMER, a.g.e., 13.

buradaki ok ok, uz'da adam demek olup oğuz *oklu adamlar* anlamını ifade etmektedir. Fakat J. Marguart'ın bu görüşü ilimi bir mahiyet kazanamamıştır. Çünkü Türk dilinde adam anlamına gelen *uz* şeklinde bir kelime yoktur.⁷

D. Sinor ise Oğuz'u *öküz* ile ilgili buluyor.⁸ Buna karşı fikir savunan L. Bazin Oğuz'un *tosun* anlamına geldiğini ileri sürüyor. Fakat L. Bazin'in görüşü de doğru değildir. Çünkü, Türkiye türkçesinde ve hatta diğer Türk lehçelerinde *tosun* anlamını ifade eden Oğuz şeklinde bir kelime yoktur.⁹

J. Hamilton ise Oğuz'un *oguş*'tan geldiği fikrini savunuyor.¹⁰ Fakat *Oguş*, Gök Türk kitabelerinde, bazan Oğuz ile aynı cümlede geçmekte olup sadece akraba ve aile manasını taşıyor.¹¹

Oğuz adının aslı hakkında diğer bir görüş, Macar bilginlerinden J. Nemeth tarafından ortaya atılmıştır. Onun dediğine göre Oğuz kelimesi Türkçe'de aynı zamanda kabile anlamına gelen *ok* sözüne eski Türkçe'deki çoğul eki *z* ilavesiyle türemiş (*ok+uz*) olup, *kabileler* demektir.¹²

Fakat *k*'nin ünlü ile başlayan bir ekle birleştiğinde *g*'ye dönmediğini ifade ederek Nemeth'in bu görüşüne de itiraz edilmiştir. Yine de, bu görüşler arasında gerçeğe en yakın olanı, Nemeth'in görüşüdür. *Ok+ uz* daki *k*, söylene söylene *g*'ye dönebilir.¹³ Oğuz kelimesinin Çince'ye “kabileler” diye tercüme edilmesi de bu görüşü destekler. Anlaşıyor ki, “Oğuz” adı aslında etnik bir isim olmayıp doğrudan doğruya “Türk kabileleri” manasını ifade eden bir siyasi kelimedenden ibarettir.¹⁴

⁷ F. SÜMER, a.g.e., 13.

⁸ D. SİNOR, “Oğuz Destanı Üzerinde Bazı Mülâhazalar”, Çev. A ATEŞ. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyat Dergisi, IV, sayı 1-2, 1-14.

⁹ F. SÜMER, a.g.e., 14.

¹⁰ J. R. HAMILTON, “Tokuz Oğuz et On Uygur”, Journal Asiatique, CCL, (Paris, 1962), 23-25.

¹¹ F. SÜMER, a.g.e., 14 .

¹² İbrahim KAFESOĞLU, TMK, (İstanbul, 1996), 141.

¹³ F. SÜMER, a.g.e., 14.

¹⁴ İ. KAFESOĞLU, a.g.e., 141.

2. Oğuzların Kökeni

Karluk Kağanlığının kuzey-batı bölgesinde, Seyhun (Sır Derya) nehrinin orta ve aşağı yatağındaki Farab ve İsfcab'a kadar uzanan yer ve bu ırmağın kuzey bölgesi ile bitişik olan Batı Kazakistan bozkırlarında IX-XI yüzyıllarda Oğuz boylarının meydana getirdiği ilk devlet hüküm sürmüştür.¹⁵

Orta Asya ve Kazakistan topraklarında Oğuz topluluğunun oluşmasının tarihi hakkında henüz bilinmeyen meseleler çoktur. Bunlardan biri de Oğuzlar'ın bu ile ne zaman ve nereden geldikleri konusudur. Tolstov'un, antropolojik araştırmalar ışığında, 1960 sıralarında vardığı neticeye göre Oğuz boyları Aral gölü güneyinde, Avesta'nın *Kanha*, Çin tarihçilerinin *K'ang-kü*, Gök Türk kitabelerinin *Kengeres* adını verdiği göçebeler devletinin sınırları içinde, millattan önceki yüzyıllarda ortaya çıkmıştır.¹⁶

Hamilton'un¹⁷ özetlediği ve Töğüsken türbelerindeki kazılardan önce Tolstov'un da inandığı bir başka görüş ise Sır Derya Oğuzlarını Gök Türk yazıtlarındaki Tokuz Oğuzlar'a bağlamaktadır. Dokuz Oğuz boyları Hun ve Gök Türk devrinde batıya göç etmiş; Orta Asya da batıya ve güneye yayılmışlardı. Mühtemelen Amu Derya kıyısında, Ahrun ve Şuman'da, M. 630'da iki devlet kurmuş bulunan ve "Hi-su" Türkleri diye anılan güney Orta Asyalı Oğuzlar da aynı devirde güneye yerleşmiş boylar olmalıdır.¹⁸

Orta Sır Derya'da, Kengeres devrinden (M.Ö.II.- M.I yüzyıllardan) Artuk şehrinin harabelerinde bulunan Gök Türk harflerinin arkaik bir şekline benzer yazı¹⁹, Türklerin erken devirde Sır Derya'ya gelip, bir alfabe dahi geliştirdikleri ihtimalini desteklemektedir. Ayrıca, antropoloji ve maddi kültür tarihi sahalarında çalışanlar

¹⁵ Kazak SSR Tarihi, İlim yay, (Almatı, 1980), I, 365.

¹⁶ S.P. TOLSTOV, "Goroda Guzov", *Sovetskaya Etnografya*, (Moskova, 1947), 161-178.

¹⁷ J. R. HAMILTON, a.g.m., 21.

¹⁸ Emel ESİN, "Miladi VII-X. Yüzyılda Sır Derya Oğuzlarının Maddi Kültürü Hakkında Notlar", *VIII. Türk Tarih Kongresi*, II. Cilt'den ayırbaşım, BELLETEN, (Ankara, 1981), 711.

¹⁹ G.G. MUSABAYEV; G. AYDAROV, "Kratkie soobşeniya Sır Derinskaya nadpisi", *Vesnik. Akad. Nauk. Kazak. SSR*, (Alma-Ata, 1967), 6.

da²⁰, M.Ö. V. yüzyıldan itibaren, Gök Türk devrine kadar ve daha sonra, bir kez değil, bir çok defa Doğudan Sır Deryaya gelen göçlerin izlerine işaret etmektedirler.²¹

Bu görüş başka bir çok alimler tarafından da desteklenmektedir. Mesela, F. Sümer, Oğuz'ların Gök Türk Devletinin yıkılışından sonra eski Türk yurdu olan bugünkü Moğolistan'dan batıya doğru göç ettikleri ve belki bir müddet Isık Gölün batısında oturduktan sonra diğer bir Türk elinin baskısı ve sıkıştırması ile batıya doğru ilerleyerek IX yüzyıla doğru Aral Gölü ve çevresini kendilerine yurt edindikleri kanaatine varıyor.²²

Moğolistan'da muhafaza edilmiş olan kitabelerde “Oğuz” ve “Dokuz Oğuz” kelimeleri aynı anlamda kullanılmaktadır. Fakat Arap coğrafyacılarının terminolojisine göre Oğuzlar ve Dokuz Oğuzlar ayrı ayrı kavimlerdi ve başka başka yerlerde yaşıyorlardı. Oğuzlar, gördüğümüz gibi, Hazar sahillerinden İsficab'a kadar uzanan ve İslam memleketinin doğu kısmını teşkil eden sahada yaşıyorlardı. Dokuz Oğuzlar ise merkezleri Turfan civarındaki yerler olmak üzere, Kuça'nın doğusunda, bugünkü Çin Türkistan'ında bulunurlardı.²³

Tarih kaynaklara göre Oğuzların, yada onların bir kısmının en geç VII. yüzyıl ortalarından beri Moğolistan'da Ötüken çevresinde yaşadıkları bilinmektedir. Burada en çok Dokuz Oğuzlar adı ile anılan bu Türklerin İkinci Gök Türk Devletinin kuruluşunda yer aldıkları kesindir.²⁴ Onların VIII. yüzyıl ortasından sonraki Uygur devletinin kuruluşunda da yer aldıkları sanılıyorsa da, Gök Türk Devletinde olduğunun aksine bu devletin iç siyasi münasebetinde ağırlık kazanamadığı

²⁰ T.A. TRAFİMOVA, Drevnee Naselenie Horezma Po Dannem Paleo-Antropologii, (Moskova, 1959), 88.

²¹ Bk. Ek: 1.

²² F. SÜMER, “X yüzyılda Oğuzlar”, DTCF Dergisi, XVI., (Ankara, 1958), 137.

²³ V.V. BARTHOLD, “Oçerk İstorii Turkmenskoğo Naroda”, Soçineniye, (Moskova, 1950), II/1, 549.

²⁴ F. LAZLO, “Dokuz Oğuzlar ve Gök Türkler”, Çev. Hasan EREN, Belleten, XIV, sayı 53, (Ankara, 1950), 38-43.

anlaşılmaktadır.²⁵ Muhtemelen onlar Gök Türk Devletinden sonra orada bu adla anılmıyorlardı. Ancak İslam yazarları o memleketi yakından tanımadıklarının belki de onları, Toguzguz adı ile kaydetmekte devam etmişlerdir.²⁶

Arapların Dokuz Oğuzları gösterdikleri yerlerde Çinliler Uygurları gösterirler. Uygurlar 840'da Kırgızlar'ın baskısıyla Moğolistan'dan çıkarıldılar ve 866'da da Turfan çevresindeki yerleri işgal ettiler. Bundan haberdar olmayan Arap kaynaklarının Dokuz Oğuzları'nı Çinliler'in Uygur dedikleri kavmin aynısı olduğu neticesini çıkarmış olmalıdırlar.²⁷

Öte yandan Aral Gölü kuzeyinde IX yüzyılın başlarından itibaren varlıkları İslam yazarlarınca kaydedilen Oğuzları görüyoruz. Bize göre bunların öncekilerle bir ve aynı kavme mensup insanlar oldukları açıktır. Ancak Oğuzların bu iki memleket arasında bölünmeleri, yahut gidip gelmeleri hakkında açık hiçbir şey bilmiyoruz. Yalnız elimizde batıdaki Oğuzların menşesine dair bir kayıt vardır. O da, İbnü'l-Esir'e daha eski bir kaynaktan gelen habere göre Oğuzlar bir zaman Dokuz Oğuz heyetine dahildi, sonra Halife Mehdi (775-785) devrinde bunlardan ayrılarak Maveratünnehir'e gelmişlerdir.²⁸

Ama bir çok Arap coğrafyacısının kayıtlarından, bunların İbnü'l-Esir'in belirttiği Dokuz Oğuzların VIII yüzyıldaki dağılması neticesinde değil, daha önce batıya gelmiş oldukları anlaşılmaktadır. Bu haberlerin tümü bize, X-XI yüzyıllardaki Sır Derya Oğuzlarının asıl menşenin, eski Türk yurdu olan Moğolistan bölgesindeki Türk boylarına dayandığı kanatına varmamıza yardımcı olmaktadır.

Çin kaynaklarında Ötüken bölgesindeki Oğuzlar hakkında verilen bilgiler milattan önceki dönemlere kadar gitmektedir. M.Ö. 104-91 yılları arasında yazılan

²⁵ Tahsin BANGUOĞLU, "Uygurlar ve Uygurlar Üzerine" Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, I, (Ankara, 1958), 88.

²⁶ T.BANGUOĞLU, "Uygurlar ve Uygurlar Üzerine" , TDAY, (Ankara, 1959), 1.

²⁷ V.V. BARTHOLD, a.g.m., 549.

²⁸ V.V. BARTHOLD, a.g.m., 547.

Sihih Chi (tarihname)'nin 101 bölümünde M.Ö. II. yüzyılda şimdiki Kansu eyaletinin kuzey doğusu, Altay dağlarının güney doğusu ve Tanrı dağlarının doğusunda “Wu Chien” ya da “Hu Chieh” adlı kabilelerin yaşadığından söz edilmektedir. Bu “Wu Chien” ya da “Hu Chieh” sözünün “Oğuz” adının Çin’ce karşılığı olduğu söyleniyor.²⁹

Daha sonra Gök Türk devletinin ilk ortaya çıkış devrinde, yani adı “Aşina” olan eski bir Türk hükümdarının 500 aileden (çadır halkından) oluşan bir toplulukla Altay dağları civarına gelip yerleştiğinde, buralarda eski Hunlardan türeyen, Türk dilinde konuşan kabileler yaşamakta idiler. Buradaki yerli topluluklar ise kabileler birliği (Oğuz) haline gelmiş Türkleri idi.³⁰ Şehzade Aşina ve onun ordusu bunlarla bir süre sonra kaynaşarak ve bu Türk soylu toplulukların yardımı ile Gök Türk devletini kurdular.

V. Barthold’un “Gök Türk Hakanlarının Dokuz Oğuzlardan çıktığı”³¹ görüşü eski Aşina ailesinin bu Oğuz bölüğü ile ilgisini ispat etmeyi gerektirir ise de, VI-VII yüzyıl Türk topluluğunun doğrudan doğruya Oğuz’ların bu grubundan oluştuğu, Çin kaynaklarınca açıklanmaktadır.

T’ang dönemi belgelerinde (T’ang-Shu ve Kiu T’ang-Shu yıllıkları ve ayrıca 5 haltercümesi) Dokuz Kabile (Kitabelerdeki Dokuz Oğuzlar) bazen “Türklerin (Gök Türklerin) dokuz kabilesi veya “Dokuz kabilenin Türkleri” (Gök Türkleri) bazan da “Töleslerin dokuz kabilesi” diye kaydedilmiş ve yıllıklarında bundan 5’inin adı da bildirilmiştir: Pa-ye-ku (Bayırku), Pu-ku (Buku), Tung-la(Tongra), Se-kie(Sigar), Hun. Demek ki, sonrada Oğuz boyunu temsil eden bu topluluk Gök Türklerin de meydana gelişinde büyük rol oynamıştır.³²

²⁹ Turgun ALMAS, “Uygurların Ana Vatanı Hakkında”, Kaşgarlı Pedagoji Enstitüsü Dergisi, 1.

³⁰ Lev GUMİLOV, Köne Türkler, Bılım yay, (Almatı, 1994), 24.

³¹ V.V. BARTHOLD, a.g.m.,547.

³² İ. KAFESOĞLU, a.g.e., 143.

Gök Türk Devletinin ilk Hakanları çok kısa zamanda Sarı Irmak'tan İtil Irmağına kadar uzanan geniş toprakları kendilerine bağladılar. Bu dönemde bozkır halkı oldukça zenginleşmişti. Bu zenginliğin ana kaynağı savaşlarda elde edilen mal ve yağmalanan ganimet eşyaları idi. Bu saniyen hanın toplayıp yakınlarına dağıttığı haraçlar onlara da yansiyordu. Ancak diğer yandan muntazam yağmaların kesilmesi hayvancılığın gelişmesi yönünde olumlu adımlar atılmasına sebep oldu. Bu servet akışına paralel olarak büyü çapta birikim meydana geldi ve bu zenginlik boşa harcanmayarak, bölünmeyerek, büyük ailelerin elinde muhafaza edildi. Elbette bu kabilevi teşkilatlanmalarının mevcudiyeti halinde mümkündü. Muazzam bir devleti birlikte yöneten Aşina kolu hanları bu tür teşkilatların örneğini ortaya koydular. Geniş ailelerin reisleri hanlarını taklit ederek akrabalarını hem tebaa, hem de yakınları olarak yönettiler. Bu aileler gelişip kabile haline geldikten sonra dahi toprak ve idari birliklerini muhafaza ettiler. Kabile reisleri hükümlerliklerinden faydalanarak han veya idikut unvanlarını da almaya gayret ettiler. Kabilelerin en başta gelen düşmanları ordulardı³³ ve dış tehlikelerden korunmayı amaçlayan küçük kabileler kendi aralarında birleşerek ittifaklar meydana getirdiler, ki bu tür topluluklar için “Oğuz” kelimesi kullanılmaktaydı. Dokuz Oğuz, Üç Oğuz, Sekiz Oğuz gibi kavimler ismi böylece ortaya çıkmıştır.³⁴

İlk başlangıçtaki “oğuz” kelimesi mücerret olarak “kabile”, “kabileler ittifakı” manasını ifade ederken, bilahare olayların gelişmesiyle birlikte determinatif bir mana kazanarak etnik topluluk ismi olmuştur. Dokuz Oğuz-dokuz (muhtelif) kabile, Üç Oğuz-üç(muhtelif) kabile³⁵ gibi.

Biz bu isimleri Yenisey yazıtlarından sonra Orhun kitabelerinde de görmekteyiz.³⁶ Öyleyse bütün bu federasyonlar VI-IX. yüzyıllar arasında mevcutturlar. Bunlar daha sonra eski yurt olan Moğolistan bölgesinden ayrılarak X.

³³ L. GUMİLEV, a.g.e., 30 .

³⁴ L. GUMİLEV, a.g.e., 60.

³⁵ A.N. KONANOV, *Rodoslovnaya Türkmen*, (Moskova, 1958), 84.

³⁶ H.N. ORHUN, *Eski Türk Yazıtları*, I, (Ankara, 1994), 471.

yüzyıla doğru Sır Derya deltasına geldiler ve burada Oğuz adıyla konfederasyon oldular.³⁷

3. Gök Türkler ve Uygurlar Devrinde Dokuz Oğuzlar

Bugünkü bilgilerimize göre, Oğuz adına ilk defa Yenisey kitabelerinde rastlanmaktadır. Bu kitabelerde “Altı Oğuz budunda”³⁸ sözü geçiyor. Kitabe Barlık ırmağı yöresinde olup, bu nedenle burası, Oğuzların ilk yurdu olarak kabul edilmektedir.

Yenisey kitabelerinin Orhun’dakilerden daha eski bir zamana (VI ve VII yy.) ait olduğu genellikle kabul edilmiştir. Bu açıdan, Oğuzların tarihi de VI yüzyıla kadar inmektedir.³⁹ Onların, Gök Türklerin kuzeyindeki yurtlarına gelmeden önce, Barlık ırmağı kıyılarında yaşadıkları ve o zaman altı boydan müteşekkil bulundukları söylenebilir. Barlık’ta daha çok kitabeler görülmektedir ki, bunların da Oğuzlara ait olması mümkündür. Bunun dışında Yenisey yazıtlarında Oğuzlardan pek fazla söz edilmiyor. Onun için Gök Türk devletinin ilk dönemlerinde Oğuzlar’la kurduğu münasebeti pek fazla bilemiyoruz.⁴⁰

Oğuzlar Orhun kitabelerinde adı çok geçen Türk kavimlerinden biridir. Bu kitabelere göre, Oğuzlar, Gök-Türk kağanlığının dayandığı başlıca iki unsurdan (diğeri “Türk budun”) biri olarak görünüyorlar.⁴¹ VII. yüzyılda Oğuzlar artık budun haline dönüşmüş ve o devrin siyasi tarihinde etkili bir role sahip olmuşlardır.⁴²

“VI. yüzyıldan itibaren Gök-Türk hakanlığında toplanmış olan Türk kabilelerinden bir kısmı, 630’da başlayan fetret devresinde, diğer birçok Türk boyları

³⁷ Gömeç SAADETTİN, *Köktürkçe Yazılı Metinlerin Türk Tarihi ve Kültürü Açısından Değerlendirilmesi*. (Ankara, 1992), 214.

³⁸ H.N. ORHUN, a.g.e., 61.

³⁹ İsmet PARMAKSIZOĞLU ve Yaşar ÇAĞLAYAN, *Eski Çağlar ve Türk Tarihinin İlk Dönemleri*, (Ankara, 1976), 398.

⁴⁰ F. SÜMER, “Oğuzlar” mad, *İ.A.*, (İstanbul, 1964), IX, 379.

⁴¹ H.N. ORHUN, a.g.e., I, 120.

⁴² F. LAZLO, a.g.e., 37-43.

gibi, kendi aralarında birlik kurarak, Tola-Selenga ırmakları bölgesinde Dokuz Oğuz “kağanlığını” meydana getirmişlerdi. 682 yılında İlteriş tarafından mağlup edilen Oğuz’lar (İnekler Gölü savaşı) bu durumda idi ve savaşta ölen Oğuz Devleti başkanı Baz Kagan’ın balbalı, sonra, İlteriş Kagan’ın mezarına dikilmişti.”⁴³

Oğuzlar dokuz boydan meydana gelmiş bir budun olduğu için bazen onlara Tokuz Oğuz budun denilir. Biz bu dokuz boydan ancak ikisinin adını biliyoruz. Bunlar da Kunı ve Tonra boylarıdır.

Oğuzlar, ya da onlardan bir kısmı en geç VII. yüzyıl ortalarından beri Moğolistan’da Ötüken çevresinde yaşamışlardır. Tokuz Oğuzlar adı ile de anılan bu Türkler burada ikinci Gök Türk devletinin kuruluşunda yer almışlardır.⁴⁴

İkinci Gök Türk Kağanı İlteriş Kağan, Türk devletini yeniden kurmak için uğraşırken karşısında en güçlü budun olarak Oğuzları bulmuştu. Onlar bu sırada Baz Kağan unvanlı bir hükümdar tarafından idare olunuyorlardı. Tonyukuk kitabesi İlteriş Kağan’ın hükümdarlığı zamanında Dokuz Oğuzların nasıl itaat altına alındığını şöyle nakletmektedir: “Kağanın düşmanları arasında güneyde Çinliler, doğuda Kıtaylar ve kuzeyde Oğuzlar vardı. Bu düşmanlardan bir çoğu kağan tarafından mağlup edilmiştir. Dokuz Oğuzların idaresini ele alan bir kağan, sayıca az Türk kavmine müşterek kuvvetlerle hücum etmek ve cesur kağanlarını öldürmek maksadiyle, Çinliler ve Kıtaylarla müzakerelere girişmiştir. Türk Kağanı tehlikeyi önlemek için Tonyukuk’un tavsiyesi üzerine Oğuzlara Toğla Nehrinde hücum ederek onları perişan etti. Bunun üzerine Oğuzların hepsi gelip teslim oldular”.⁴⁵

Bu bilgiyi F. Sümer şöyle değerlendirmektedir: Gök Türklerin en önde gelen hasımları Tula başında oturan Oğuzlar idi. Şimdi ise, Moğolistan denilen eski ve tarihi Türk yurdunda VII. yüzyılın ikinci yarısının ortalarında en büyük siyasi kuvveti

⁴³ İ.KAFESOĞLU, a.g.e., 142.

⁴⁴ T. BANGUOĞLU, a.g.e., 1.

⁴⁵ H. N.ORHUN, a.g.e., I, 116.

Oğuzlar teşkil ediyorlardı. Ötüken de onların idaresinde idi. Bu sırada başlarına geçmiş olan hükümdar, kağan unvanını taşıyordu. Bu, Baz Kağan idi. Fakat, Oğuzlar tek başlarına Gök Türkler ile baş edemeyeceklerini bildiklerinden müttefikler aramışlar ve bu gaye ile güneyde Çin'e Kunu boyunun başı Sengün'ü, doğudaki Kıtaylar'a da Tonra boyunun beyi Esim'i gönderdiler. Bunu zamanında haber alan Gök Türkler bu ittifak henüz oluşmadan Tonyukuk'un teklifi üzerine harekete geçip Tula kıyısında Oğuzlar ile karşılaştılar. Gök Türk ordusu 2000, Oğuz ordusu da 3000 kişi idi. Göğüs göğüse savaşıldı. Oğuzlar yenildiler. Çoğu ırmağa düşüp boğuldu, bir kısmı da kaçarken öldürüldüler. Bu yenilme üzerine Oğuzlardan geri kalanları itaat ettiler. Bu önemli başarıdan sonra Ötüken'e varıldı. Bunu duyan etraftaki toplulukların hepsi gelip bağlılıklarını bildirdiler. Böylece Gök Türk devleti yeniden kuruldu (682).⁴⁶

İlteriş Kağan'ın halefi Kapkan Kağan zamanında (691-716) Oğuz'ların herhangi bir hareketinden bahsedilmiyor. Sadece Tonyukuk kitabesinde ufak, fakat önemli bir kayıt geçer.⁴⁷ Buna göre Çin İmparatoru, Türgiş ve Kırgız kağanları Gök Türklerle karşı yapılacak savaş hakkında müzakere ederken Türgiş kağanı dedi ki: "Türk memleketi kargaşalıktadır. Onlara tabi olan Oğuzlar isyana kalktılar"⁴⁸. Burada dikkati çeken mesele, Oğuzlar'ın bağımsızlıkları için devamlı baş kaldırdıkları idi. Bu mesele daha sonra Kapkan Kağan'ın yerine geçen Bilge Kağan devrinde daha ciddi bir hal almıştı. Bunu da bize Orhun Kitabeleri uzun uzun tasvir etmektedir. Kitabeler Gök Türklerin Dokuz Oğuzlara karşı yaptıkları devamlı savaşlara dair etraflı bilgiler vermektedir.⁴⁹

Bilge Kağan kitabesinde, "Oğuz budun kentü budunum erti"⁵⁰ sözü ile Oğuzların siyasi askeri, idari ve mali bakımlardan kendisine bağlı bir budun olduğunu ifade ediyor.⁵¹

⁴⁶ F. SÜMER, a.g.e., 23.

⁴⁷ F. LAZLO, a.g.e., 38.

⁴⁸ Muharrem ERGİN, *Orhun Abideleri*, (İstanbul 1970), 82.

⁴⁹ F. LAZLO, a.g.e., 39.

⁵⁰ H. N. ORHUN, a.g.e., 120.

⁵¹ F. SÜMER, a.g.e., 27.

Fakat Bilge Kağan devrinde (716-734), bu hükümdarın benim kavmim dediği Oğuzlar, kağana karşı düşman olmuşlardır. Bu sebeple bir yılda Oğuzlar ile 4-5 defa savaş yapmış ve onları daima mağlup etmiştir.⁵²

Kaynaklardan anlaşıldığına göre, Dokuz Oğuz boyundan bilhassa üç boyun bu mücadelede önemli bir rol oynadığını görmekteyiz. Bilge Kağan 716 yılının baharında Oğuzlar üzerine ordu göndermiştir. Kül Tegin ise, karargahta (Amgu Kurgan kalesi) kalmıştı. Çok geçmeden Oğuz askerleri karargahı basarak pek tehlikeli durum yaşatmışlardır. Fakat, Kül Tegin'in eşsiz yiğitliği sayesinde, Oğuzlar püskürtülmüştür.⁵³ Böylece önemli bir tehlike atlatılmıştır. Aradan biraz müddet geçtikten sonra Oğuzlar, Dokuz Tatarlar ile ittifak ederek, yeniden Gök Türklerin karşısına çıkmışlar ise de yeni de bozguna uğramışlardır. Bunun üzerine Oğuzlar Çin'e göç etmişler ise de, çok geçmeden eski yerlerine dönmüşlerdir.⁵⁴

Bundan sonra kitabelerde Oğuzlarla ilgili herhangi bir olaydan söz edilmiyor. Yalnız 726 yılında veya ona yakın bir zamanda dikildiği sanılan Tonyukuk kitabesinde Türk Bilge Kağanın, Türk Sır Budununu, Oğuz Budunun besleyip oturduğunun yazılması Oğuzlar'ın Çin'den dönüp Bilge Kağan'ın idaresine girdiklerini gösteriyor. Bilge Kağan'ın da Kül Tigin için diktirdiği kitabede Oğuz budunu ve beylerine de hitap etmesi; Oğuz'ların Kağan'a bağlılıklarını sürdürdüğünü ifade ediyor. Bu bağlılık Gök Türk Devletinin sona ermesine kadar sürmüştür.⁵⁵

Buradan sonuç olarak anlaşılan da şudur ki, Oğuzlar hakim kavimle beraber kuvvetli bir devlet oluşturmuşlardır ve Gök Türk devleti işlerinde mühim bir rol oynamışlardır. Mamafih Gök Türk Kağanının nüfuzuna tahammül etmek istemeyerek sık sık isyan da etmişlerdir.

⁵² F. LAZLO, a.g.e., 39.

⁵³ H.N. ORHUN, a.g.e., I, 50.

⁵⁴ Ahmet TAŞAĞIL, *Gök Türkler*, TTK, (Ankara 1995), 41.

⁵⁵ F. SÜMER, a.g.e., 27.

Bilindiği gibi, 745 yılında Gök Türk devleti Uygurlar tarafından ortadan kaldırılmıştır. Dokuz Oğuzlar ise şimdi Uygur federasyonunu meydana getiren Türk budunlarına katılmış veya Uygurlar'a itaat etmek zorunda kalmışlardır. Ama Uygurlar, Dokuz Oğuzlar'ı ne zaman idareleri altına aldılar, kesin bir şey söylemek mümkün olmuyor. Sadece bu elin Uygurların yanında yer alarak, onların gerek Gök Türkler ile, gerek eski müttefikleri olan Basmıl ve Karluklar ile mücadelelerinde mühim rol oynadıkları anlaşıyor. Uygur kağanı Moyunçur'un Türkçe kitabesinde, devletin dayandığı başlıca unsur olarak "On Uygur ve Dokuz Oğuz budunu" zikrediliyor.⁵⁶

Dikkate şayandır ki, Camiü't-Tevarih'teki Uygurlara ait haberde "On Uygur ve Dokuz Oğuz" birliğinden bahsedilmektedir. Moyunçur daha şehzadelğinde, Dokuz Oğuzların başında olarak babası Kül Bilge Kağan'ın seferlerine katılmıştır. Kitabedeki bu kayıtlar açıkça gösteriyor ki, Oğuzların Uygur devletindeki mevkii, Gök Türk devletindeki gibi olmuştur; yani Oğuzlar nasıl Türk budunun yanında Gök Türk devletinin dayandığı ikinci bir unsur idiler ise, Uygur devletinde de On Uygurların yanında, aynı mahiyette rol oynamışlardır.⁵⁷ Hata onların Gök Türklere olduğu gibi, Uygurlara karşı da vakit vakit isyan ettikleri görülmektedir. Oğuzlar, bilhassa bunlardan sekiz boy Gök Türkler devletindeki eski müttefikleri Tokuz-Tatarlar ile birleşerek Moyunçur'a karşı cephe almıştır. Moyunçur bunlar ile Selenga boylarında bir kaç defa savaşmak zorunda kaldı.⁵⁸ Oğuzların Moyunçur'a karşı bir defa da Kırgızlar ile ittifak ettikleri ve Çinlileri de bu ittifaka soktukları sanılıyor.⁵⁹

Yine Şine-Usu kitabelerinden anlaşıyor ki, Oğuzların bir kısmı Gök Türkler ile Çin'e gitmişler ve Moyunçur'un Basmlar ve Karluklar ile savaşları esnasında tekrar Türk iline dönmüşlerdir. Uygurlar, XI. yüzyıl ortalarında Orhun-Selenga vadisinden iç anlaşmazlıklar ve ayrıca 840 yılında Kırgızların saldırımları nedeniyle

⁵⁶ H.N. ORHUN, a.g.e., 164.

⁵⁷ F. SÜMER, "Oğuzlar" mad, İ.A., IX, 379.

⁵⁸ H.N.ORKUN, a.g.e., 168; B. ÖGEL, "Şine-Usu Yazıtlarının Tarihi Önemi", *Belleten*, (Ankara, 1968), WWW, sayı 59, 377.

⁵⁹ H.N. ORHUN, a.g.e., 172; Ancak kitabenin burada bir iki satırı asınmış olduğu için, Oğuzların rolü iyice anlaşılmıyor; B. ÖGEL, a.g.e., 375.

Orhun bölgesinden ayrılıp, batıya yani şimdiki Orta Asya bölgesine göç etmişlerdir. Uyguların bir bölümü Beşbalık, Turfan, Barköl ve Hami Kenti bölgelerine göç etmek zorunda kalırken, Uygur fedarasoyununa dahil olan Dokuz Oğuzlar ise daha da batıya, İç Asya bölgelerine kaymak zorunda kaldılar. Bundan sonra anayurt bölgesindeki Oğuz topluluğu hakkında fazla bilgi yoktur. Herhalde batı yönünde geniş ölçüde bir göç hareketi söz konusudur.⁶⁰

İslam coğrafyacılarının Beş-Balık bölgesinde yaşayan Uygurları “Tokuz Guzz” adı ile zikretmelerine bakılarak, onların Uygurlar ile birlikte oraya gittiklerine hükmedilebilirdi. Fakat, anlaşıldığına göre, Beş-Balık bölgesindeki Uygurlar kendilerine yalnız “Uygur” demektedirler. Buna göre, X. yüzyıl İslam coğrafyacılarının bunlara “Tokuz-Guzz” demelerinin Uygurlar ile Oğuzların Orhun bölgesinde birlikte yaşadıkları devirden kalma olduğunu söylemek, mümkün olabilir.⁶¹ Akla gelen ihtimallerden biri de: İslam müelliflerinin her iki adı aynı sanmış olmaları, yani iki budunun bir hanedanın idaresi altında bulunması ve adlarının birbirine benzemesidir. (Uygur-Çurr, Oğuz-Guzz)

Fakat bir kısım ilim adamları da Tokuz Oğuzlar ile On Uygurları aynı kavim kabul etmişlerdir ki, buna da hayret edilir. Gerçekten, Tula boylarında yaşayan ve dokuz boydan meydana gelen, kağanlar tarafından idare edilen Oğuzlar ile, Selene (Selenge) kıyılarında oturan, on boydan teşekkül eden ve İl Teberlerce yönetilen Uygurlar, aynı kavim olamazlar.⁶²

Eğer bu husus böyle ise, Dokuz Oğuz’ların, Uygur devletinin yıkılışından önce veya yıkılması üzerine, batıya doğru göçerek, Sır Derya kıyılarına ve onun kuzeyindeki bozkırlara gelip, X. yüzyılda Oğuz adı ile karşımıza çıkmış olmaları, her halde imkansız değildir; çünkü bu Oğuzların Batı Gök-Türk ulusuna, yani On-Oklara dahil olduklarına dair elimizde bir delil yoktur. Türgiş Kağan’ının (Sulu), Kül

⁶⁰ İ. KAFESOĞLU “Oğuzlar”, TDEK, (Ankara, 1996), 157.

⁶¹ F. SÜMER, a.g.e., 380.

⁶² F. SÜMER, Oğuzlar..., 17.

Tigin'in "yoğ" merasimine gönderdiği iki temsilcisinden birinin adı Oğuz-Bilge⁶³ olup, buradaki oğuz sözünün kavmi bir anlamda olduğundan şüphe edilemez. Fakat bu isim, Sır-Derya Oğuzlarının Batı Gök-Türk camiasına dahil olduğu üzerinde hüküm vermek için, kafi bir delil olmasa gerektir. Diğer taraftan Sır-Derya bölgesindeki Oğuzların buraya doğudan geldikleri anlaşılıyor. İbnü'l-Esir halife El-Mehdi zamanında (775-785) Oğuzların Maveraünnehr havalisine geldiklerini bildirmektedir. Bundan önceki dönemde ise, Aral Gölü bölgesinin Peçeneklerin yurdu olup, onları buradan Oğuzların çıkarttıkları da anlaşılıyor.⁶⁴

4. Dokuz Oğuzların Güneye Doğru Göç Etmeleri

Tarihte göçler konusunu araştırmacıları, en ilkeli dahil hiçbir kavmin kendiliğinden ve keyfi bir şekilde yer değiştirmedeğini ve göçlerin ancak birtakım zaruretlere yüzünden meydana geldiğini belirtmişlerdir. Bilindiği gibi, genellikle büyük ölçüde kuraklık, nüfus kalabalığı ve otlak darlığı Türkleri göçe mecbur etmiştir. Türk tarihine dair kayıtlarda göçlerin ve akınların başlıca sebebi olarak zikredilen bu hususlar, Türklerin yalnız başka memleketlere yönelmelerine değil, bazen ekonomik ve ticari yönden nispeten daha fazla imkanlara sahip diğer Türk topraklarına da saldırılarına sebep olmuştur. Böylece tarihi devirlerde bir Türk kütlesinin başka bir Türk zümresini yerinden çıkararak göçe mecbur ettiği de olmuştur. Oğuzların iç Asya'ya göç etmesinin nedenleri de bu hususlara dayanmakta idi.

Arap coğrafyacılarının Guzz yahut Oğuz dedikleri kavim de Türklerin nesilleri idiler. Bunlar, İbnü'l-Esir'in kaydettiği Dokuz Oğuzların VIII. yüzyıldaki dağılması sonrasında değil, daha önce batıya gelmişlerdir. Yani Oğuzlar, Gök Türk Devletinin yıkılmasından sonra eski Türk yurdu olan bugünkü Moğolistan'dan batıya doğru göç etmişler ve bir müddet Isık Göl'ün batısında oturmuşlardır.⁶⁵

⁶³ H.N. ORHUN, a.g.e., 52-53; M. ERGİN, a.g.e., 59.

⁶⁴ F. SÜMER, a.g.m., 137.

⁶⁵ F. SÜMER, a.g.e., 137.

İlk Oğuz boylarının Hun ve Gök Türk devrinde batıya göç ettiği ve Orta Asya' dan batıya ve güneye yayıldığı kanaatında olan S. Agacanov Oğuzların ilk teşekkülünün başlangıcının Batı Yedi Su bölgesi olduğunu belirtmektedir.⁶⁶

VII-VIII. yüzyıllarda Batı Gök Türk Devletinin teşekkülüne giren Çigil (Çigil=Şigil) Türkleri'nin Isık Göl'ün güneyinde oturduğu bilinmektedir. M. Kaşgari'nin ifadesine göre Çigiller Oğuz federasyonuna dahil idi.⁶⁷

Oğuzlar hakkında yazılmış olan tarihi destanlarda da, Oğuzların ilk yurtlarının Isık Göl civarı olduğu söyleniyor.⁶⁸ Son zamanlarda bu bölgede yapılan arkeolojik araştırmalar sonucu da bunu doğrulamaktadır.⁶⁹

Oğuzların, yahut onlardan bir kısmının VIII. yüzyılın ortalarında yakından bilemediğimiz sebeplerden dolayı Yedi Su bölgesinden daha da batıya göçtükleri bilinmektedir. Büyük ihtimalle göçün nedeni, Batı Türk ve Türgiş Kağanlığının yıkılışından sonra kavimler arasındaki savaşların büyümesi ve Yedi Su'da Karluk siyasi teşekkülünün kuruluşu ile ilgili olmalıdır.⁷⁰

Uygur devletinin yıkılışından önce veya yıkılması üzerine batıya doğru hareket eden Oğuzlar ilk olarak Talas bölgesini kendilerine yurt edinmişlerdi.⁷¹ Fakat, bu topraklarda daha önce batıya doğru çekilen ve 751 yılındaki meşhur Talas muharebesinde Araplar'la işbirliği yaparak Çinliler'in ağır mağlubiyete uğramasını sağlayan Karluklar yaşıyorlardı. Buradaki Tokmak ve Talas Karlukların şehirleri idi.⁷²

⁶⁶ S.G. AGACANOV, *Oçerki İstori Oğuzov i Turkmen Srednii Azii v IX-XIII v.v.*, Gılım yay, (Aşhabat, 1963), 122.

⁶⁷ DLT, I, 329-330.

⁶⁸ G. R. RAHMETİ, a.g.e., 67.

⁶⁹ *Kazak SSR Tarihi*, 366.

⁷⁰ *Kazak SSR Tarihi*, 366.

⁷¹ İ. KAFESOĞLU, *TMK*, 143.

⁷² İ. KAFESOĞLU, "Oğuzlar", *TDEK*, 154.

Daha sonra Karluklar, Karahanlı devletinin kuruluşunda büyük payı olan Yağmalarla birleşerek doğudan gelen Oğuzları vatanlarından atınca, onların daha da batıya Sır Derya nehrinin orta ve aşağı yataklarına, Karaçuk dağları bölgesine gelip yerleşmesine sebep oldular.⁷³

Bu mesele hakkında İbnü'l-Esir Abbasi halifesi El-Mehdi zamanında (775-785) Oğuzlar'ın Maverâünnehir havalisine Türk ülkesinin en uzak bölgesinden geldiklerini bildirmekte ve Et-Taberi'de zikredilen 820-821 yılında Usruşana (Seyhun-Semerkand)'ya yapılmış bir "Dokuz Oğuz" akınının bununla ilgili olduğu tahmin edilmektedir.

Doğudan hareket eden Dokuz Oğuzların akıbetine gelince, bu hususta hiç bir bilgiye sahip değiliz. Tahsin Banguoğlu, "Dokuz Oğuzlar Sır Derya kıyılarına geldiklerinde, Aral Gölü kuzeyinde IX. yüzyıl başlarından beri varlıkları İslam yazarları tarafından kaydedilen Oğuzları görüyoruz. Bunların Dokuz Oğuzlar'la bir ve aynı kavme mensup insanlar oldukları gerçektir. Ancak Oğuzların bu iki memleket arasında bölünmeleri yahut gidip gelmeleri hakkında açık hiç bir şey bilmiyoruz. Bu gelenler orada yaşamış olan başka Oğuz boylarına yeniden katılmış da olabilirler"⁷⁴ diyor.

F. Sümer ise bu hususta: "Dokuz Oğuzlar'ın X. yüzyılda aşağı Sır Derya boylarında sadece Oğuz adıyla karşımıza çıkan topluluk olmadıkları şüphesizdir"⁷⁵ diyerek şu tespitlerde bulunuyor:

"a) İbn Hurdadbih ve Harezmi gibi eski coğrafyacılara başta olmak üzere bütün İslam müellifleri Dokuz Oğuzlar (Toguz Guzz) ile Oğuzlar'ı (El-Guzz) birbirinden tamamen ayrı topluluklar olarak zikrederler.

⁷³ Kazakistan Tarihi Köne Zamannan Bügünge Deyn (Oçerk), (Almatı, 1994), 65.

⁷⁴ T. BANGUOĞLU, a.g.e., 3.

⁷⁵ F.SÜMER, Oğuzlar..., 33.

b) Seyhun boylarında Oğuz eli iki kola ayrılmakta olup bu kollardan birine Boz Ok, diğerine de Üç Ok deniliyordu. Bu adların Batı Gök Türk devletinin dayandığı on boyun adı olan On Oklardan kalma hatıralar oldukları şüphesizdir.

d) Dokuz Oğuzların Tonra ve Kunı adlı oymakları Oğuz boyları arasında zikredilmiyor.

e) Kaşgarlı'dan öğrenildiğine göre Oğuzların Türkçesi, Doğu Gök Türk ve Uygur lehçelerinden farklı olduğu gibi, XI. yüzyılda Oğuzların doğusunda yaşayan Çiğiller ile Tuhsı ve Yağmalar'ın dillerinden de ayrılıklar gösteriyordu. Bu ayrılıklar Kaşgarlı'ya Türk dillerinin en yeğni (hafif) ve en ince (zarif) dilinin Oğuz lehçesi, en doğrusunun da (sahih) Tuhsılar ile Yağmalar'ın lehçeleri olduğu hükmünü verdirmiştir ve buna Hakanlı Türkçesi adını veriyor. Bu Hakanlı Türkçesinin Orhun abidelerinin diline en yakın lehçe olduğu pek açık bir şekilde görülür. Çin kaynaklarına göre Batı Gök Türklerinin konuştukları dil Doğu Gök Türklerinininkinden biraz farklıdır. İşte bu farkı Oğuz Türkçesi temsil etmektedir. Yani, Oğuzca Batı Gök Türklerinin dilinin devamıdır.”⁷⁶

Böylece Dokuz Oğuzlar ile Sır Derya Oğuzları arasında sadece eski bir akrabalık söz konusu oluyor. Doğudan gelen Dokuz Oğuzlar, buradaki kısmen veya tamamen Hazarlara tabi bir kavim olarak varlıklarını devam ettiren büyük bir Türk kitlesine katılıp ve X yüzyılın başlarında buralarda Oğuz Yabğu Devleti adıyla bir konfederasyon oluşturdular.⁷⁷

⁷⁶ F.SÜMER, a.g.e., 34.

⁷⁷ Gömeç SAADETTİN, a.g.e., 214.

I. BÖLÜM

SIR DERYA OĞUZLARI

I. Sır Derya Oğuzlarının Ortaya Çıkışı

1. X. Yüzyıldan Önce Sır Derya Havalisinin Tarihçesi

Sır Derya havalisi Eski Çağlarda (M.Ö. VII-IV.y.y) İskit kavimlerine yurt olmuştur. Pers kralı Darius'a ait olan Behistun kitabesinde Sakalar'ın (İskit) üç grubundan söz edilmektedir. O, İskitleri Saka haumavarga (hauma içkisini üretenler), Saka tigrakhauda (sivri başlıklı Sakalar) ve Saka tiay para daray (denizin ötesindeki Sakalar) diye isimlendirmiştir.¹ Bunlar kendi başlarına birer konfederasyonu teşkil ediyordu. Pers ve Grek kaynaklarında Massagetler diye adlandırılan Saka tigrakhauda kavimler birliğinin M.Ö. VII-IV. yüzyıllar arasında Sır Derya havalisinde yaşadıklarını görüyoruz. Saka tigrakhauda konfederasyonuna mensup olan Massaget ve Yaksart² kavimleri: Gök(mavi) Denizin(Aral Gölü) güney ve kuzey-doğu bölgesinde, Sır Derya'nın güney sahilindeki topraklarda bulunuyorlardı. Konfederasyonun diğer üyelerinden olan Dai veya Dahai kavmi aşağı Sır Derya bölgesinin ve Aral Gölünün etrafını yurt edinmişti. Abi kavmi ise: Kara Dağ yamaçları ve Sır Deryanın orta kısmında yaşıyordu.³

M. Ö. II. yüzyılın sonlarına doğru Saka tigrakhaudalar, Hunlardan kaçarak doğudan gelen Ulu Yüeciler'in istilasına uğradılar ve konfederasyon dağıldı. Bunlardan büyük bir kısmı kendi vatanlarında kalarak, Ulu İosiler'le birleştiler. Daha sonra Yüeciler de Üysünler (Vusunlar) tarafından yenilgiye uğratılınca bölgedeki

¹ İlhami DURMUŞ, Skitler (Sakalar), TKAE yay.,(Ankara, 1993), 27.

² Eski Çağlarda Sır Derya'ya "Yaksart" deniliyordu.

³ Kazaktın Köne Tarihi, haz: M. Ğani, Calın yay, (Almatı,1993), 57.

Yüeci ve İskit kavimleri Üysünlar, Kañlılar ve Alanlar'ın siyasi birliğine dahil oldular.⁴

Bundan sonra Sır Derya bölgesinin büyük bir kısmı Kañlıların etkisi altında kaldı. Tarihi vesikalar da Kañlı⁵ adıyla M.Ö.III. yüzyıldan itibaren karşılaşmaktayız. Kaynaklarda onların yaşadığı esas saha Orta Sır Derya bölgesi ve Kara Dağ'ın batı yamaçları olarak gösteriliyor. Bizans elçisi Zemarhos 568 senesinde Türk Kağanı Dizabol'a gittiğinde, Hazar Denizi ve Aral Gölü arasındaki topraklar üzerinden geçmiştir. O bu toprakların Kañlıların yönetiminde olduğunu yazmaktadır.⁶ Kañlılar daha sonra VI-VII. yüzyıllar arasında Batı Türk Kağanlığına tabi oldular.

Daha önce de bahsettiğimiz gibi M.Ö.II. yüzyılın sonuna doğru parçalanmış Saka tigrakhaudaların topraklarında aşağı Sır Derya ve Aral Gölü'nün batısındaki bugünkü Batı Kazakistan topraklarında Alan birliği ortaya çıktı. Alanlar uzun müddet Kañlılara tabi olarak yaşadılar. Kañlılar zayıflamaya yüz tutunca onlar bağımsız oldular.⁷

VI. yüzyılın ikinci yarısında Yedi Su ve Güney Kazakistan, Kore'den Kara Denize kadar uzanan geniş topraklar üzerinde hakim olan Gök Türk Devletinin sınırları içinde idi. Kağanlık VI. yüzyılda Doğu ve Batı olarak ikiye ayrılmıştı. Sır Derya havalisi bu tarihten sonra Batı Türk Kağanlığının hakimiyet sahası oldu. Bu tarihten itibaren Sır Derya bölgesi gelişmeye başladı. Çünkü M.Ö. II. yüzyıl ortalarından itibaren ticaretin can damarı haline gelen "İpek Yolu"nun Çin'den Fergana vasıtasıyla batıya ulaşan eski kısa yol güzergâhı VI-VII. yüzyıllarda buralardaki çatışmalar yüzünden Yedi Su ve Güney Kazakistan topraklarına kaydı.

⁴ a.g.e., 58.

⁵ Eski devirlerde Sır Deryanın orta sahasına "Kang-ku" nehri deniliyordu. Bundan dolayı Sır Derya'nın orta ve aşağı bölgesini yurt edinen kabimlere "Kankar- Kangar" deniliyordu. (K. M. BAYPAKOV. Srednevekovie Gorada Kazakistana na Belikom Şelkovom Puti, Gılım yay., (Almatı, 1998), 39)

⁶ Kazaktın Köne Tarihi, 98.

⁷ Kazak SSR Tarihi, Gılım yay., (Almatı, 1980), 303.

Bu da söz konusu bölgede yarı göçebe ve yerleşik hayatın daha da gelişmesine, şehirlerin büyümesine ve çoğalmasına neden oldu.⁸

Batı Türk Devleti VIII. yüzyılda zayıfladı ve Türgiş'ler tarafından ortadan kaldırıldı. Bundan sonra Sır Derya havalisi Türgiş'lerin eline geçti. Bu arada İslâm dinini yaymaya çalışan Arap orduları Maveratünnehiri fethederek, Sır Derya ve Yedi Su bölgelerine yeni seferler yapmaya başladılar. Fakat Arap ordusu bu yolda Türgiş hakanı Sulu'un şiddetli mukavemetiyle karşılaştı. Bu sebeple Türgişlerin Orta Asya'daki siyasi üstünlüğüne Karluklar tarafından son verilinceye kadar Sır Derya'nın ötesindeki Türk ülkeleri İç-Asya kervan yolu üzerindeki iktisadî önemini korudu. Ancak, Karluklar'ın 766 yılında Türgiş Devletine son vermesi ve kendilerin de kuvvetli bir devlet olmaları sebebiyle İslâm orduları Saman oğulları hükümdarları döneminde Sır Deryanın orta mecrasına kadar Taşkent, İsficab ve Şavgar üzerine seferler düzenlediler.⁹ Neticede, Sır Derya havalisindeki şehirler ve yerleşik mekanlarda İslam dinini yaymaya çalışan misyonerler ve tüccarlar çoğaldı.

Arap müelliflerinin kayıtlarında IX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Sır Derya bölgesinde Oğuzların varlığından bahsettiklerini görüyoruz. Bu bilgilerden, Yedi Su topraklarında Karluklar'la komşu olarak yaşayan Oğuz boylarının, onların baskısına dayanamayıp, daha da batıya, Sır Derya bölgesine kaymak zorunda kaldıkları anlaşıyor. Onlar burada yerleşmiş olan Kangar-Peçenek boyları ile mücadele ettiler. Sonuçta Sır Derya bölgesi IX. yüzyılın ikinci yarısında Oğuz yurdu haline geldi.

2. Oğuzların Peçeneklerle Savaşı

Oğuzlar, Ötüken Uygur Devleti'nin yıkılmasından sonra Karlukların baskısı ve sıkıştırması ile batıya doğru ilerleyerek Sır Derya kıyılarına gelmişlerdir. Bu

⁸Karl BAYPAKOV, Ulu Cibek Colu cane Orta Ğasırılık Kazakistan, Kazakistan yay, (Almatı,1992), 9

⁹ F. SÜMER, Oğuzlar...., Türk Dünyası Araştırma Vakfı yay, (İstanbul, 1992), 95.

gelişin tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte, Büyük Uygur Devleti'nin yıkılışını izleyen olayların genel akışına bakarak bunun IX. yüzyılın ikinci yarısı ile X. yüzyılın başları arasında meydana gelmiş olduğunu söylemek yanlış olmaz. Öte yandan, bu tarihten çok daha önceki dönemlerde de bazı Oğuz kümelerinin batıya gelmiş olması da ihtimalden uzak değil ise de, bunu kanıtlayacak kaynaklara bugün için sahip değiliz. Sır Derya bölgesinin Oğuzlardan önceki sahipleri ise Peçenekler idi.¹⁰ Oğuzlar çetin savaşlar neticesinde Peçenekleri kuzey batıya doğru sürerek Emba ırmağının ötesine atıncaya kadar arada uzun zaman kanlı savaşlar yapılmıştır.¹¹

Bu mücadele ile ilgili Mes'ûdî'nin "Et-Tenbih ve'l-işraf" adlı eserinde bilgi verilmektedir. Buradan biz, Karluklar ve Kimekler'in bir bölümü ile ittifak kuran Oğuz boylarının çetin saldırısına dayanamayan Peçenek boylarının Aral Gölü civarındaki anayurtlarını bırakıp Yayık ve İtil arasında yurt tuttuklarını öğrenmekteyiz.¹²

Bu Türk illeri arasındaki mücadele uzun zaman sona ermemiş, daha sonra Hazarlar ile anlaşılan Oğuzlar 864-904 tarihinde Peçenekler'e yeniden saldırarak onları Yayık ve İtil(Volga) arasındaki yurtlarından tamamen çıkartmışlar. Bu yenilgi üzerine İtili geçen Peçenekler Karadeniz'in kuzeyinde yurt tutmuşlar ve tarihte bilinen en önemli rollerini burada oynamışlardır.¹³

Peçeneklerin Kara Deniz'in kuzeyinden batıya gelişleri hakkında bize geniş ve tutarlı bilgileri Bizans tarihçisi Konstantin Porfiregenetos vermektedir. "Biz şunu biliyoruz - diye yazıyor Bizans tarihçisi – önceden Ural ve Volga nehirlerinin etrafında Peçenekler yaşıyorlardı. Komşu kavimleri ise Bengerler ile Oğuzlar idi. Bundan 50 sene önce Oğuzlar, Hazarlar ile anlaşarak Peçeneklerle savaşmıştı.

¹⁰ Bilindiği üzere, Biruni'nin muhtelif eserlerinde, Peçenekler'in Aral gölü çevresinde Harizm'e komşu olarak yaşadıklarını gösteren bazı kayıtlar vardır. (mesela, Tahdid nihayat el-emakin, bak: İCGT..., haz: R. ŞEŞEN, TKAE yay, 197)

¹¹ S.G. AGACANOV, Oçerki İstorii Oguzov i Turkmen Sredney Azii IX-XII.V.V., Gılım yay., (Aşhabat, 1969), 130.

¹² MES'ÛDÎ, Et-Tenbih ve'l-işraf, nşr. De Goeje, (Leyden, 1894), 181; İCGT..., 56.

¹³ A. Nimet KURAT, Peçenek Tarihi, (İstanbul, 1987), 33.

Neticede Peçenekler kendi memleketlerinden sürüldü ve günümüzde bu topraklarda Oğuzların büyük bir kısmı hâkimiyetini sürdürüyor”.¹⁴ Bu bahsedilen olayların 893-898 yılları arasında meydana geldiği ifade edilmektedir. Bizans tarihçisi tarafından kaydedilen bu olaylar Oğuzlar ile Peçenekler arasında çok eskiden başlamış olan mücadelenin sona erme safhası idi.¹⁵

Bundan sonra da Peçenekler'den bir kısmı Emba-Yayık arasındaki yurtlarında kalmışlardır. Peçeneklerin bu kalıntıların Oğuz boyları arasında varlığını devam ettirdiği anlaşılmaktadır. Nitekim, F. Sümer bu konuda “Oğuzların Peçenek boyunu meydana getiren halk şüphesiz bunlardır” diyor.¹⁶

Konstantin Porfiregenetos'ın “Peçenekler yurtlarında kovulduklarında onlardan bir kısmı kendi istek ve kararları ile yurtlarında kalıp Oğuzlarla birleştiler. Şimdi de onların arasında yaşıyorlar” demesi, 24 Oğuz boylarından biri olan Peçenek boyunun bunlardan meydana geldiği şeklindeki görüşe açıklık kazandırmaktadır.¹⁷ Tarihi destanlara göre de Oğuzların Peçeneklerle, yani İt-beceneler ile uzun zaman savaştığı anlaşıyor. Dede Korkut kitabında Oğuzların Salur boyunun Peçeneklerle olan mücadelede büyük rol oynadığı ifade edilmektedir. Bu boyun cesur yiğidi Salur Kazan Peçenekleri mağlûp etmiş, fakat sonuçta kendisi de düşmanları tarafından kandırılarak öldürülmüştür.¹⁸

Halk içinde Oğuzlar ile Peçenekler arasındaki savaşların hatıraları yüzyıllar boyunca unutulmayarak muhafaza edilmiş ve bu olaylar XVII. yüzyılın ikinci yarısında Ebul Gazi tarafından yazılan “Şecere-i Terakime” de yer almıştır.¹⁹

¹⁴ Soçineniye Konstantina Porfiregenetos, “O Pemah” i “O Narodah”, haz: G. LEKSİNA, (Moskova, 1899), 199.

¹⁵ A.N. KURAT, a.g.e., 33.

¹⁶ F. SÜMER, a.g.e., 238.

¹⁷ S. G. AGACANOV, a.g.e., 128.

¹⁸ Muharrem ERGİN, Dede Korkut Kitabı, TDK., (Ankara 1963), I, 88.

¹⁹ Ebul Gazi Bahadır HAN, Şecere-i Terakime, (Türkmenlerin Soykütüğü) haz: Zuhâl Kargı ÖLMEZ, T.D. Araştırma Dizisi yay., (Ankara, 1996), 251.

3.Oğuzlar'ın Sır Derya Yöresindeki Yurtları

Ötüken'deki Büyük Uyğur devletinin 840'da Kırgızlar tarafından yıkılmasından sonra bu devlete bağlı olan boyların göçü başlayınca Oğuzlar, Yedi Su havalisinde belli bir süre durakladıktan sonra, Karluklar'ın ve Yağmalar'ın baskılarıyla Sır Derya nehrinin orta ve aşağı yataklarına ve Karaçuk dağları bölgesine gelip yerleştiler. Yukarıda işaret edildiği gibi bu topraklar daha önce Peçeneklerin elinde bulunuyordu. Oğuzlar Peçenekler'i asıl yurtlarından Emba nehrinin ötesine göçe zorlamışlardır. Böylece onlar daha da yayılarak, X. yüzyılda Hazar denizinin doğusundan, Aral Gölüne ve Sır Derya'nın orta sahasındaki Farab ve İsficab (Sayram) bölgesine kadar uzanan yerlerde ve bu nehrin kuzeyindeki bozkırlarda yaşadılar.²⁰

Bu yöreler Oğuzlar'ın sadece ağırlık kazandıkları ve X. yüzyılda devlet kurdukları bölgedir. Aslında İdrisî'nin "Nüzhet el-müştâk"da verdiği bilgilere bakarsak, o zaman Oğuz zümrelerinin geniş alana dağıldığını, güney Balkaş bölgesinden aşağı İtil'e kadar uzanmış olan bugünkü Orta Asya topraklarında yaşadıklarını görüyoruz.²¹ Bunun dışında, bazı göçebe Oğuz grupları, bu devirde Irgız, Ural, Emba ve Oyıl nehirlerinin sahillerinde yaşamakta idiler. Bazı Oğuz boyları ise Çu, Talas ve aşağı İli sahillerinde de toplu olarak varlıklarını sürdürüyorlardı.²²

Arap müelliflerinin eserlerinden X. yüzyıldaki Oğuz ülkesinin doğu, güney ve hatta batı sınırı hakkında kesin bilgiler elde etmek mümkündür. Oğuzlar güneyde İslâm ülkesi ile komşu idiler, Harezmdeki Cürçaniye (Cürgenç) ve bilhassa bu şehrin kuzey batısında bulunan Cit ile Aral Gölü'nün güneyinde Baratiğin, İslâm ülkesinin Oğuzlara karşı hudut kasabaları idiler. Maverâünnehir'de sınır, Buhârâ'nın kuzeyindeki çölden başlayarak, İsficab bölgesine kadar uzanıyordu. İsficab,

²⁰ Bk. Ek: 3.

²¹ İDRİSÎ, *Nüzhet el-müştâk fi ihtirâk el-âfâk*; İCGT..., 95-128.

²² S.G. AGACANOV, a.g.e., 72.

Oğuzların elinde olmayıp, orada başka bir türk ailesi hüküm sürmekte idi. Oğuzlar doğuda Karluklar ile komşu idiler. Mahmud Kaşgarlı zamanında ise (XI. y.y.) Karlukların yerini, aslında onların bir boyu olan Çigiller almış idi.²³

Oğuzlar kuzeyde Kimekler ve az kuzey-batıda da Peçenekler ile komşu idiler. Fakat Oğuz ülkesinin kuzey ve kuzey-batı sınırı hakkında açık bir bilgiye sahip değiliz. Yinede bazı X. yüzyıl İslâm coğrafyacılarının sözlerine bakılacak olursa, Oğuz sınırı bu yönde İtil'e kadar uzanıyordu.²⁴ Bu ifadeler, bize göre, Oğuzlar'ın Hazar ülkesine akınlar yapmaları ve belki de Oğuzlar'dan bir kolun kardeşlerinden ayrılarak Yayık ve İtil arasında yerleştikleri şeklinde yorumlanabilir; çünkü Oğuzların Sır Derya'dan İtil'e kadar uzanan pek geniş sahayı doğrudan-doğruya iskan ettiklerini kabul etmek oldukça güçtür.²⁵ Bunun dışında Oğuzlar kuzeyde Başkurtlar ve Burtaslarla komşu idiler. Mes'ûdî, Oğuzların Emba ve Ural kıyılarında da bulunduklarına dair bilgi vermektedir. O, eserinde, Hazar denizine Kara ve Beyaz İrtiş nehirlerinin dökülmekte olduğunu ve bu iki nehir arasındaki mesafenin 10 günlük olup, burasının göçebe Kimek ve Oğuzların mekanı olduğunu söylüyor.²⁶

F. Sümer'in ifadesine göre asıl Oğuz yurdunun kuzey ve kuzey batı sınırı Emba'dan başlayarak, bugünkü Mugayar dağları, İrgız ırmağı, Çalkar Gölü, bunun altındaki Kara kum çölünü geçip kuzeye doğru uzanan büyük sıra dağlarda (Ulu dağ ve Kara dağ) sona ermekteydi.²⁷ Fakat, bu toprakların tamamında Oğuzların çoğunluk teşkil ettiği düşünülemez.

Oğuz yurdu batıda Hazar denizine dayanıyordu. X. yüzyılda o zamana kadar ıssız bir yer olan Siyah-Kuh yarım adası onlar tarafından işgal ve iskan edilmiş ve Türkçe Mangışlağ adını almış idi.²⁸

²³ F. SÜMER, "Oğuzlar" mad, *İ. A.*, VII, 380.

²⁴ İSTAHİRÎ, *Memalik el-mesalik*, nşr. De GOEJE, (Leyden, 1927), 222; İCGT..., 157.

²⁵ F. SÜMER, a.g.e., 380.

²⁶ MES'ÛDÎ, *et-Tenbih ve'l-işraf*, nşr. De GOEJE, (Leyden, 1894), 241; R, ŞEŞEN, a.g.e., 56.

²⁷ F. SÜMER, "X. yüzyılda Oğuzlar", *DTCF Dergisi*, 135.

²⁸ a.g.m., 135.

Aşağı Sır Derya ile Aral Gölünün kuzeyindeki çöl bölgesine İslâm coğrafyacıları Oğuz çölü (al-mafazat al-Guzziyya) adını verirler.²⁹ Oğuzlar ise bu çöl bölgesine Kara-Kum demektedirler. Buralarda X. yüzyılda Oğuz elinin büyük bir kısmı göçebe hayat yaşıyorlardı.³⁰

Oğuz elinin çoğunluğunun yaşadığı, başka deyişle Oğuzlar'ın toplu ve kalabalık bir halde oturdukları yer, Sır Derya ırmağının ağzından, orta yatağına kadar olan kısmı ile, ırmağın her iki yanındaki ve bilhassa sağ yanında kuzeye doğru uzanan topraklarıdır.³¹

Sır Deryanın sağ yatağında en çok, göçebe hayat süren Oğuzlar yaşıyorlardı. Bazı tarihi kayıtlara göre göçebe Oğuz grupları tarafından en çok kullanılan sahalar ise Kara Dağ'ın güney eteklerinden başlayarak İsficab hudutlarına kadar uzanan Bögen, Şayan ve Arıs nehirleri arasındaki bozkır bölgesi, kuzey istikamette ise, Çavuldur (Şavildir) ve Alka Göl yörelerinin doğusuna kadar uzanan geniş topraklar idi.³²

Yerleşik Oğuzların sayıca kalabalık teşkil ettikleri yerler Sır Deryanın aşağı kısmındaki Cent, Yeni Kent ve Huvâra şehirleri ve Karaçuk dağlarının eteğinde veya Sır Derya'nın bu dağın karşısına düşen kısmında bulunan şehirler idi. Kaşgarlı Mahmud'un oturak ve göçebe olarak Sır Derya boylarında yaşadıklarını bildirdiği Oğuz kümesi de şüphesiz bunlardı ve görünüşe göre bunlar Oğuz elinin asıl ana kısmını teşkil ediyorlardı.

İstahrî'nin eserinde "Oğuzların mekanı"(Oğuzlar'ın yurdu) olarak günümüzdeki Keles Bozkırını gösteren bir ifade geçmektedir. Burada, Keles Bozkırında, Angren ile Şırşık vadisinde, Şatkal ve Ugam kırsallarında Oğuzlar, Karluklar ve diğer Türk kökenli topluluklarla birlikte göçebe hayat

²⁹ İSTAHİRÎ, a.g.e., 217; *Hudûd el-âlem*, İngilizceye tercüme eden V. MİNORSKY, (London, 1937); İCGT..., 57; 155.

³⁰ F. SÜMER, a.g.e., 47.

³¹ *Kazakistan Tarihi* (Öçerkler), Daur yay., (Almatı, 1994), 65.

³² *Kazak SSR Tarihi*, 370.

sürdürüyorlardı.³³Bu bölgedeki Oğuzların çoğu İslam dinini kabul ettikten sonra Şaş ve İsficab bölgesindeki bazı şehir ve kasabalara yerleştiler.³⁴

4. Oğuz Yurdunun Coğrafi Tanıtımı

Bilindiği gibi Sır Derya Irmağı Türk ülkesinde doğudan batıya doğru uzanan, bütün Türk kavimlerin hayat kaynağı olan kutsal nehirlerden biridir. Gök Türkler'in Sır Derya Irmağı'na Yincü Oğüz dedikleri bilinmektedir. X. yüzyıl kaynaklarında ise, aynı ırmak Nehrü's-Şaş adıyla anılıyordu. Irmak, daha sonraları Ab-ı Beneket (Banâket) Ab-i Hocend gibi adlar ile de anılmıştır. Oğuzlar ise Seyhun'dan sadece Ögüz adıyla söz ediyorlardı. Kaşkarlı Mahmud'un eserinde "Öküz"den bahsederken şöyle diyor: "Öküz kelimesi yalnız olarak söylendiği zaman Oğuzlarca Benegit ırmağı anlaşılır; Çünkü şehirleri onun kenarındadır. Göçebeleri dahi bu ırmağın kenarına inerler".³⁵

Müslüman alimlere gelince Amu Derya'ya Ceyhun ve bu ırmağa da Seyhun isimlerini koydular. Moğol hakimiyeti devrinde Sır adı kullanıldı. Günümüzde Sır Derya şeklinde anılmaktadır. Sır Derya'nın aşağı ve kısmen orta yatağında derinlik, 6-12 metre arasında değişmektedir; genişlik te 600-700 metredir. Irmak gemiciliğe müsaidir. X. yüzyılda, ırmağın ağzına yakın yerdeki Oğuz yabgularının başkenti Yeni Kent'e gemilerle tahıl götürüldüğünü biliyoruz. Irmak, umumiyetle, kışın donar ve uzun müddet buzlar çözülmezdi. Bundan dolayı, kervanlar Sır Derya'nı kolayca geçerlerdi. Sır Derya'nın döküldüğü Aral Gölü'ne Oğuzlar'ın ne ad verdikleri bilinmiyor. İslam müellifleri bu tuzlu göle Buhayratu Harizm (Harizm Gölü) demekte idiler. Aral (= ada) adı son yüzyıllarda konulmuştur.

³³ İSTAHRI, a.g.e., 9; İCGT., 154.

³⁴ a.g.e., 9; İCGT., 161

³⁵ DLT, I, 59.

Sır Derya'nın aşağı yatağı, iki yakası da düzlükten oluşan tam bir bozkır bölgesinden geçer. Burada ırmağın iki kıyısında sık sık geniş ve yoğun sazlıklar, kamışlıklar ve bataklıklar görülür. İramak kamışlardan yapılan sallarla da geçilirdi. Bozkır bölgesi, ırmağın ağzından doğuya doğru takriben 400 km. devam eder. Sonra ırmağa paralel olarak dağlar başlar ve İsficab'ın kuzeyine kadar gider. Bu güzel görünüşlü sıra dağlar Oğuzlar'ın ünlü dağları olan Karaçuk dağlarıdır. Karaçuk'un adı Dede Korkut destanlarında, destanların baş kahramanı Salur Kazan Beğ'i öven bir şiirde de geçer. Günümüz de Karaçuk dağları Kara Tav ismiyle anılmaktadır. Oğuzlara âit destânî eserlerde Karaçuk dağlarının yanı sıra Kazgurd adı da geçer. Bu Kazgurt dağı, Türkmenler'in soy kütüğü'nde Sayram ve Karaçuk ile birlikte geçmektedir. Sayram, Sır Derya'ya yakın bir yerde, Arıs nehrinin kıyısında olup X. yüzyılda İsficab deniliyordu. Buna göre Kazgurt İsficab'ın (= Sayram) kuzey batısındaki dağ olmalıdır. Bu da Karaçuk sıradağlarının en doğu kısmını oluşturur. Kazgurt adı da X. yüzyıldaki coğrafya eserlerinde geçen Gazgurd'dan başkası değildir. Bu da İsficab'a bir konak veya 4 fersah (22 km.) mesafede bulunan bir köyün adı idi.³⁶ Bu köy adını yanındaki dağdan almış olabilir. Aslında günümüzde Kazgurt Karadağ sıradağlarının bir kolu olarak bilinmektedir.³⁷

Kuzeydeki Kara Kum Oğuzlar'ın başlıca yaylakları idi. Bu bozkırlara İslam coğrafyacıları Oğuz çölü (al-mafâzât al-Guzziyya) adını verirler. Güneyde Buhara'ya kadar uzanan Kızıl Kum, XI. yüzyıldan itibaren daha fazla önem kazandı ve Kıpçak baskısı yüzünden Oğuzlar'ın sürekli oturdukları bir yurt halini aldı. Sır Derya boyları ile Aral gölü kenarlarında da sert bir kara iklimi hüküm sürmektedir. Kışın buralarda sıcaklık sıfırın altına düşerdi. Bu yüzden sadece Sır Derya ırmağı değil, Aral Gölü'nün bazı kısımlarının da donduğu bilinmektedir.³⁸ Hazar denizinin doğu sahilinde, dağlık araziden teşekkül eden Magışlak (= Mangışlag) yarım adası Oğuzlar'ın siyasi faaliyetlerinde önemli bir yere sahiptir. Kaşkarlı Mahmud'a göre Mangışlak "Oğuz ülkesinde bir yerin adı" dır.³⁹ İslam coğrafyacılarından Makdisî'ye

³⁶ İSTAHİRÎ, *Memalik el-mesalik*, nşr. De Goeje, (Leyden, 1927), 337; İCGT..., 154.

³⁷ F. SÜMER, a.g.e., 48.

³⁸ S. G. AGACANOV, a.g.e. 80.

³⁹ DLT, I, 465.

göre Mangışlak Hazar ülkesinin Cürcan tarafındaki hududu üzerinde bulunur.⁴⁰ El-Biruni'ye göre ise Banhıslak (Mankışlak) Oğuz ülkesinin sahili⁴¹ Farsça Siyah-küh (Kara Tav) adı ile de zikredilmekte olan söz konusu yarım ada İstahri'ye göre eskiden tamamiyle boş bulunuyordu.⁴² Ancak müellifin zamanından bir an önce, Oğuzlar, yani muhtemelen kendi kabileleri ile araları açılmış olan bazı Türkler, sürüleri ile buraya gelerek, yarım adanın kaynak ve otlaklarından istifade etmeğe başlamışlardır.

Mangışlağ isminin Mankılağ şekline ilk önce XII yüzyıl vesikalarında karşılarız.⁴³ O zamanlar yarım adanın, eskisi gibi, gerek tümsekleri, gerek ahalisi bakımından, gemicilerin çekildiği bir yer olduğu anlaşılıyor; O zamandan itibaren ta yeni çağa kadar devam eden ve Volga havzası ile Harizm'i bağlayan mühim bir ticaret yolu Mangışlak üzerinden geçiyordu.⁴⁴

⁴⁰ MAKDİSÎ, Ahsan et-takasim fi marifet el-ekalim, neş. De Goeje, (Leyden, 1877), 355; İCGT..., 267.

⁴¹ Ebû Reyhân el-BÎRÜNÎ, El-Kânûn el mes'ûdi, 47; İCGT..., 196

⁴² İSTAHİRÎ, a.g.e., 219; İCGT..., 155

⁴³ V.V. BARTHOLD, Türkistan, 34, 44 ve 79; Ayrıca bk. "Mankışlak" mad, İ.A., VIII, 284

⁴⁴ "Manğışlak" mad, İ.A., VII, 284.

II. Oğuzlar'ın Sosyal Ve Kültürel Hayatı

1. Gelenek ve Görenekleri

Sır Derya Oğuzları arasında kadınların yeri pek önemli idi. X. yüzyılda Oğuz elinde kadınlar, diğer Türk ellerinde, Moğollarda ve câhiliye devri Arapları'nda olduğu gibi, erkeklerden kaçmazlar ve yüzlerini örtmezlerdi. Bununla beraber Oğuzlar'ın ne zina ne de gulamparalık gibi kötü gelenekleri vardı. Bunun hakkında İbn Fadlan Seyahatnamesinde “ Oğuzlar zina diye bir şey bilmezler. Böyle bir suç işleyen birini ortaya çıkarırlarsa onu iki parçaya bölerler. Şöyle ki: bu kimseyi iki ağacın dallarını bir yere yaklaştırarak bağlarlar. Sonra, bu dalları bırakırlar. Dalların eski durumuna gelmesi neticesi, o kimse iki parçaya bölünür”.⁴⁵ Esasen Türk kadınları İslam dünyasında iffetli kadınlar olarak tanınmışlardı. Hatta hatunlar beylik dahi ede bilirlerdi. Bunlardan Barçınlığ Hatun bir ara Sır Derya ırmağı boyunda beylik sürmüş ve ölümünden sonra türbesi çevresinde kurulan kent de bu yüzden onun adını almıştır: Barçınlı kent. Oğuz kadınlarında toplum yaşamına katılma eğilimi ve oranı öteki göçebelere göre pek yüksektir.⁴⁶

Oğuzlar'da da, cahiliye devri Araplarında olduğu gibi bir baba ölünce oğlu, onun annesi olmayan kadınları ile evlenebiliyordu. İbn Fadlan'ın görüştüğü Oğuz subaşı Etrek'in karısı, ölü babası Alka Toğan'ın karısı idi.⁴⁷

Öteden beri evlenme konusunda Türklerin zengin bir kültüre sahip oldukları bilinmektedir. Zamanla Töre olarak yerleşen adetler asırlar boyu muhafaza edilerek günümüze kadar gelmiştir. Oğuzlar arasında evlenme geleneğinde kalın-başlık verme usulü yaygındı. Yani, “dönük” daha doğrusu damat adayının ailesi kız tarafına başlık vermesi icap ederdi. İbn Fadlan, Oğuzlar arasında evlenecek adamın kızın velisiyle

⁴⁵ R. ŞEŞEN, İbn Fadlan Seyahatnamesi, Bedir yay., (İstanbul, 1995), 35.

⁴⁶ İsmet PARMAKSIZOĞLU, Yaşar ÇAĞLAYAN, Genel Tarih I, (Eski Çağlar ve Türk Tarihinin İlk Dönemi), Funda yay., (Ankara, 1976), 401.

⁴⁷ R. ŞEŞEN, a.g.e., 42.

anlaşıp başlık ödedikten sonra, kızın bulunduğu eve gelerek onu alıp götürdüğünü kaydeder. Tabii bunda kızın rızası da alınırdı.⁴⁸ Bu husus Kaşgarlı'nın divanında da “kaling” şeklinde geçmektedir. Bu “kaling” kızını yetiştiren babanın hakkı demektir. Sonra yine damat tarafı bir elbise verir, buna da “sütlük” yani süt hakkı adı verilir. Bu, gelinlik kızı emziren anneye aittir.⁴⁹

Oğuzlar'ın düğünleri ve oyunları hakkında kaynaklarda pek fazla bilgi verilmemektedir. Yine de düğünün eğlence ve ziyafetlerden oluşan bir toy şeklinde devam ettiği kanaatindeyiz. İbn ul-Cevzi'nin belirttiğine göre, Büyük Selçuklu Devleti'nin kurucusu olan Tuğrul Bey'in, 1063 yılında Halife El-Kaim bi-Emrillah'ın kızı ile evlenmesi dolayısıyla yapılan düğünde, Tuğrul Bey ve diğer ileri gelenler neş'e içinde raksetmiş(yani halay çekmiş) ve bu esnada Türkçe şarkılar söylemişlerdir.⁵⁰

Gelinin başından para saçmak adetinin bugün Türkiye'de çok yaygın olduğuna bakılırsa bunun o devir Türklerince genel bir gelenek olarak bilindiği anlaşılmasa bile, hiç olmazsa Oğuzlar'da da aynı adetin varlığını gösterdiğinde şüphe yoktur.⁵¹

Oğuzların kıyafetlerine gelince, bu konu üzerinde hemen hemen hiçbir şey bilinmiyor. Sadece Ebu Dulef'in seyahatnamesinde Oğuzlar'ın kürk ve keten elbiseler giydiklerinden söz ediliyorsa da ikincisini kabul etmek imkansızdır. İslam ülkelerinde imal edilen giyim eşyasının onlarca makbul armağanlarından sayıldığı görülüyor. Oğuzlar genelde keçe elbiseler giymiş olsa gerek. Çünkü, bozkır Türk giyim eşyasının başlıca malzemesi, koyun, kuzu, sığır, tilki ve az miktarda ayı derisi ile beraber koyun, keçi, deve yünü idi. Yakubi, Orta Asya Türk kavimlerinin elbiselerinin keçeden olduğunu kaydetmektedir.⁵² Oğuzlarda elbiselerin rengi

⁴⁸ a.g.e., 36.

⁴⁹ M. Altay KÖYMEN, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, “Alp Arslan ve Zamanı”, III, 309.

⁵⁰ İbn ul-CEVZİ, *El-Muntazam*, VIII., 229.

⁵¹ R. CENÇ, *Kaşkarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası*, TKAE yay, (Ankara, 1997), 65.

⁵² YA'KÛBÎ, *Kitab el-buldan*, 60; İCGT..., 187.

umumiyetle ak olmuşlardır. Çünkü siyah renkli elbiseler, bütün Türklerde olduğu gibi onlarda da yas alâmeti idi.⁵³

İslâm alemiyle temasa geçtikten sonra Oğuz beylerinin pamuktan elbiseler giydikleri bilinmektedir.⁵⁴

Oğuz'ların Müslümanlığı kabulünden sonra giyim kuşamlarında bazı gelişmeler oldu. Bunu 1038 yılında Nişabur'a gelen Tuğrul Beyin kıyafetinden fark ediyoruz. Onun başında ketenden bir sarık, üzerinde bir cins kumaştan yapılmış uzun kollu, uzun etekli ve önden ilikli bir elbise ve ayağında keçe çizmeler, kolunda gerilmiş bir yay ve kemerinde de üç ok vardı. Ermeni tarihçisi Aristagues de Ermeni ülkesine giren Oğuz'lardan bahsederken bellerinde sağlam kemerleri ve ayaklarında bağları kopmaz ayakkabıları olduğunu söylüyor.⁵⁵

Kaşgarlı Mahmud'un eserinde ise muhtelif coğrafi alanlarda yaşayan Türk kavimlerinin her birinin kendisine has kıyafetlerinin varlığından bahsedilmektedir. Yani Kaşgarlı'nın dediğine göre, bir insanın kıyafetinden onun Oğuz mu, Kıpçak mı, Karluk mu v.s. olduğu hemen fark ediliyordu.⁵⁶

Oğuzlar arasında da tek tip bir kıyafetten pek bahsedilmez, hemen hemen her sosyal tabakanın kendilerine has kıyafeti vardı. Hatta askeri sınıfın da kendisine mahsus bir kıyafeti vardı.⁵⁷

İleri gelenler, makam sahipleri, başlıklarının daha uzun ve gösterişli olmalarından tanınırdı. Bunun dışında, Oğuzlara ait vesikalarda, onlar umumiyetle sakalları tıraşlı, saçları da uzun kesilmiş ve bıyıklı idiler.⁵⁸

⁵³ M.A. KÖYMEN, a.g.e., 446.

⁵⁴ F. SÜMER, a.g.m., 144.

⁵⁵ a.g.m., 144.

⁵⁶ R. GENÇ, a.g.e., 175.

⁵⁷ M.A. KÖYMEN, a.g.e., 439.

⁵⁸ R. ŞEŞEN, a.g.e., 72.

Oğuzlar büyük fetih hareketlerine girişmeden önce de, kendi yurtlarında iken başkaları tarafından savaşçı kahraman bir il olarak biliniyordu. Mes'ûdî eserinde onları Türkler'in içerisinde en yiğit el olarak tanımlıyor.⁵⁹ Oğuzların silah ve aletleri mükemmeldi. Bunların başında milli silah olan ok ve yay gelmektedir. Kılıç ve kargı da Oğuzların ünlü silahlarından sayılırdı. Değer Türkler gibi köklü bir harp sanatına sahip olan Oğuzlar savaş esnasında çeşitli taktikler uygulayıp, çoğunlukla at üzerinde savaşırlardı.⁶⁰

Oğuzların genel mizacı hakkında pek fazla bilgimiz yoktur. Ancak Oğuzlar yaşadıkları sahaların çetin şartlarının tesiriyle oldukça sert mizaçlı kimseler idi. Yiğitlik ve savaşçılık onların arasında başlıca faziletlerden idi. Mücadeleyi çok seviyorlardı.⁶¹ Hatta "Hudud ul-alem"de onlar hakkında küstah, kavgacı, kötü yürekli ve hasud (haset eden) denilmektedir.⁶² Buna rağmen İbn Fadlan'ın Oğuzların Müslüman tüccarları ile münasebetlerine dair sözleri onların genelde konuk sever, doğru ve namuslu insanlar olduklarını gösteriyor. Büyüklerine son derecede bağlı ve saygılı idiler.⁶³

2. Oğuzların Din ve İnançları

IX-XI. yüzyıllarda Sır Derya havalisinde yaşamlarını sürdürürken Oğuz topluluğunun sosyal hayatında bir tek inancın hüküm sürmediği tarih kaynaklarından ve arkeolojik buluntulardan tespit edilmektedir. Söz konusu yüzyıllarda Oğuzların göçebe zümreleri ile şehirli ve kasabalı arasında halkın inandığı dini inançlar bir birinden farklı idi. Bunların arasında yaygın olanı da Bozkır Türk topluluğunun asıl dini olan Gök Tanrı dini idi. Bunun yanı sıra semavî dinlerden Musevîlik, Hıristiyanlık ve Oğuz Yabğu Devletinin parçalanmaya yüz tuttuğu dönemde halkın

⁵⁹ ME'SÛDÎ, *Müruc el-zeheb*, nşr. Barbier de MEYNARD, (Paris 1861-1874), I, 212; İCGT..., 42.

⁶⁰ F. SÜMER, a.g.m., 144.

⁶¹ *Hudud ul-alem*, ter: MİNORSKY, 101; İCGT..., 67.

⁶² a.g.e., 100; İCGT..., 67.

⁶³ R. ŞEŞEN, a.g.e., 37.

arasında hızla yayılmaya başlayan İslamiyet mevcuttu. Bunların dışında dinî bir özelliği olmayan ama, halkın manevî hayatını yönlendiren Şamanlık, Atalar kültü gibi inanç sistemlerinin de var olduğunu söyleyebiliriz.

Oğuzlar Sır Derya yörelerine yerleştikten sonra da dinsel yaşamlarında kendi kavmî-dinî inançlarını (Gök Tanrı ve Yer-Su) devam ettiriyorlardı. Kainatın hakimi olarak ulu bir varlığa inanıyorlar ve ona diğer Türkler gibi Tañrı (Teñri) veya Bir Tañrı diyorlardı.⁶⁴

Oğuzlar arasında Tanrının sıfatları ile ilgili tasavvurlar hakkında kesin bir bilgi yoktur. Ama bazı kayıtlardan Oğuzların Tanrı'nın maddi semada ayrı bir manevi kudret halini aldığına inandıkları anlaşılıyor.⁶⁵ Nitekim, Oğuzlar'dan biri İbn-i Fadlan'a "Rabbinizin karısı var mı?" diye sormuştu. Yazar, bu soru üzerine bir hayli tövbe ve istiğfar etmiş ve Oğuz da aynı şeyi yapmıştır.⁶⁶ Bu husus bize Oğuzlar arasında Tanrı'nın insan olamayacağı düşüncesinin mevcut olduğunu gösterir. Aynı İbn Fadlan, Oğuzlardan birinin haksızlığa uğradığı yahut hoşlanmadığı bir işle karşılaştığı zaman, başını göğse kaldırarak "Bir Tanrı"(Bir Teñri) dediğini nakleder.⁶⁷ Bunlar, Oğuzların kendilerine has bir inanca sahip olduklarını gösteriyor. "Bir Teñgri" ifâdesinden ve Tanrı'ya yalvarırken başlarını semâya kaldırmalarından, diğer Türkler gibi, onların bütün tanrısal güçler üzerinde göğü yüksek bir tanrı kabul ettikleri çıkarılabilir.

X. yüzyılın birinci yarısında yazılmış olan Ebu Dulef seyahatnamesinde Oğuzlar'ın tapınakları olduğu söylenmekte ve içinde hiçbir putun bulunmadığı kaydedilmektedir.⁶⁸ İbn Fadlan da Oğuz bölgesinde ne bir tapınakla karşılaştığından ne de bir din adamı ile görüştüğünden açıkça bahseder. Demek ki Oğuzların dini inançlarında antropomorfizm (putçuluk) yoktu. Fakat, Oğuz toplumunun yaşamında

⁶⁴ F. SÜMER, "Oğuzlar" mad, İ.A., IX, 381.

⁶⁵ İ. KAFESOĞLU, TMK., 297.

⁶⁶ R. ŞEŞEN, a.g.e., 35.

⁶⁷ a.g.e., 35.

⁶⁸ a.g.e., 91.

toplumu aydınlatan, uyaran, yol gösteren, akıl öğreten Ata, Dede, Baba isimleri ile anılan hakîmlerin (düşünür, filozof, evliya, şeyh) varlığı bilinmektedir.⁶⁹

Oğuzlar bu manevî şahsiyetlerine büyük bir saygı gösteriyorlardı. Hatta bu hakîmler Oğuzlar'ın kanları ve malları üzerinde hüküm sahibi idiler.⁷⁰ Yani Oğuz hükümdarları bu hakimlerin önceden varlığı bilgileri üzerine hareket eder ve savaşlarda zaferler elde ederlerdi. İşte Oğuz destanlarında adı geçen Korkut Ata bu hakimlerden birisidir.⁷¹ Tarih kayıtlarında Oğuzlar arasında yaygın olan Gök Tanrı dininin amel (ibadet) şekilleri hakkında fazla bilgi yoktur.

Oğuzlar arasında Eski Türk Dini anlayışı yanı sıra Şamanizm de mevcuttu. Türk kavimleri arasında Şamanizm'in ayin ve törenlerini yapan, ruhlarla fani insanlar arasında aracılık eden adama genellikle kam denildiği bilinmektedir. Oğuzlar'ın bu manevî şahsiyetlere diğer Türkler gibi kam mı dedikleri yoksa başka bir ad mı (şaman, baksı) verdikleri bilinmiyor.⁷²

Aslında Şamanlık bir din olmayıp, sadece “extese”, yani ruhun gezip dolaşması, tanrılarla bağlantı kurması konusunda eski Türk topluluğunun tabiata atfettiği gizli kuvvetleri esas almış, zamanla gelişerek ve kendisine yeni unsurlar ekleyerek bütün bir maneviyat alemini belirli bir kadro içine almayı başararak adeta bir din sağlamlığı kazanmıştır.⁷³

İ. Kafesoğlu'na göre Şamanizm'in manevi şahsiyetleri olan kamlar dinden ziyade sihir hareketleri ortaya koyarak ve ilkel topluluk üzerinde korku ve saygı uyandırarak “insan ruhunun mütehassısı” olarak halk kütlesinin maneviyatına nezaret ederlerdi. Fakat fonksiyonu, diğer umumi dini-sihri itikatların temsilcisi ölçüsünde

⁶⁹ İ. PARMAKSIZOĞLU;Y.ÇAĞLAYAN, a.g.e., 401.

⁷⁰ Hudud el-alem, ter: MİNORSKY, 53.

⁷¹ F. SÜMER, *Oğuzlar...*, 55.

⁷² F. SÜMER, a.g.m., 140.

⁷³ İ. KAFESOĞLU, a.g.e., 288.

geniş kapsamlı değildir. Hastalık, ölüm veya bir talihsizlik söz konusu olmadığı hallerde kama iş düşmezdi.⁷⁴

Bunun gibi Oğuzlar da hastalık esnasında bedene giren kötü ruhu veya cismi düşman bir ruhun veya bir büyücünün soktuğuna inanılırdı. Fakat, büyücü veya benzeri olan bu düşmanla şamanı karıştırmamalıdır. Şaman aksine, yukarıda da dediğimiz gibi, hastalığı tedavi edebilecek yegâne kişidir. Onun en büyük sosyal vazifesi hastaların tedavisi idi. Bunun için, eski Arap coğrafyacıları Oğuzların din adamlarına “onların tabibleri” derlerdi. Bu sebeple Türkçe’de ilaç manâsına gelen “kem” kelimesiyle şaman manâsına gelen “kam” kelimesi arasında bir yakınlık vardır. Eski Türklerde tıbbın en önemli kısmını ilâhî sayılan çeşitli kuvvetlerden yardım isteme teşkil eder. Şaman davula değneğiyle vurarak, çeşitli hareketler yaparak, ilâhîler okuyarak vücuttan kaçan ruhu yakalayıp tekrar vücuda sokmaya ve vücuttaki kötü ruhu kovmaya çalışırdı.

Oğuzlar’ın hastalık ve ölüm karşısındaki tutumları da kendi inanç anlayışlarına göre şekillendiğini görüyoruz. Yani Oğuzlar hastalanan kimseyi ayrı bir yerde saklar ve iyileşinceye kadar, onun yanına yaklaşmazlardı.⁷⁵ Hasta olana kul ve karavaşlar (köleler ve cariyeler) hizmet ederlerdi. Yoksullar ise tamamen kaderleri ile başbaşa bırakılırdı.⁷⁶ Bu husus, şüphesiz bulaşıcı ve salgın hastalıklara yakalanmaktan korkmalarından ileri geliyordu. Bazen içinde hastanın olduğunu belirtmek için çadırın yanına bir mızrak veya bayrak dikilirdi. Böyle bir davranış sadece Oğuzlar’a değil o dönemdeki diğer Türk topluluklarında da vardı. Mesela Oğuzlar’ın kuzeyinde yaşamakta olan Kıpçaklarda da görünen aynı bu husus onların inançlarından kaynaklanmakta idi. “Bir insan hastalandığı zaman, yatağına girer ve hiç kimsenin gelmemesi için evine bir işaret koyar. Bundan dolayı hastayı bakıcısının

⁷⁴ İ. KAFESOĞLU, a.g.e., 288.

⁷⁵ F. SÜMER, “Oğuzlar” mad, İ.A., s. 381.

⁷⁶ R. ŞEŞEN, a.g.e., 36.

dışında hiç kimse ziyaret etmez. Büyük saraylara mensup biri hastalandığı takdirde, sarayın etrafında bekçiler bekler ve hiç kimsenin girmesine izin vermezler. Çünkü ziyaretçi ile kötü ruhların veya rüzgarın girmesinden korkarlardı”.⁷⁷

Oğuzlar’ın ölü gömme gelenekleri dikkate değer olup, dini inançları ile sıkı sıkıya bağlı idi. Ölü gömme gelenekleri doğal olarak öteki Türkler’e benziyordu. Oğuzlar, Gök Türkler gibi ölülerini sırtlarında giyimleri, üzerlerinde de silahları ve yanlarında diğer özel eşyalarıyla birlikte gömüyorlardı. Ölü ev şeklinde kazılan mezara oturtulup, eline içki dolu (her halde kırmızı) bir çamçak veriliyor ve önüne de yine içki dolu bir kap konuluyordu. Mezar toprakla örtüldükten sonra üzerine yine topraktan kubbemsi bir şekil yapılıyordu. Bu geleneğin de gösterdiği gibi, onlar, ölünün gömüldükten sonra dirilip cennete gideceğine inanıyorlardı.⁷⁸

Gömme işi bittikten sonra, ölünün hayvanları öldürülerek yenilirdi. Bu adet bütün Türklerde yaygın olan yuğ veya ölü aşı geleneği idi.⁷⁹ Bu tören Kaşgarlı’nın ifadesine göre 3 veya 7 gün sürmektedir. Eğer, ölen kimse sağlığında düşman öldürmüş kahraman biriyse, öldürdüğü insanların sayıları kadar ağaçtan suret yontup bunları kabrinin üzerine dikerler. İnanişâ göre, bir kimsenin öldürdüğü insanlar, cennette öldürenin hizmetçileri olacaklardır. Bu da anlaşıldığı üzere, Gök Türklerde yaygın olan balbal geleneğinin bir şekli idi. Oğuzlar aynı zamanda, diğer Türk illerinde olduğu gibi “yuğ” aşında yenilen hayvanlardan her halde sadece atların baş, ayak ve derilerini mezarın üzerine sırlara asıyorlardı.⁸⁰ Çünkü, inanca göre ölen, cennete bu atlara binerek gidecekti. Bu yapılmadığı takdirde, ölen şahsın uzun yorucu yolculuğu yayan yapmak zorunda kalacağına inanılırdı.⁸¹

Oğuzlar’ın inançları ile ilgili diğer bir husus da onların dini inançlarından dolayı suya girmemeleridir. Hatta onlar yabancıların suya girdiklerini görürlerse

⁷⁷ A. YAKUBOVSKİ, *Altın Ordu ve Çöküşü*, çev: Hasan EREN, TTK yay, (Ankara, 1992), 19.

⁷⁸ F. SÜMER, a.g.m., 140.

⁷⁹ Abdulkadir İNAN, *Tarihte ve Bugün Samanizm*, TTK yay., 2.bas., (Ankara, 1972), 189.

⁸⁰ A. İNAN, a.g.e., 97.

⁸¹ F. SÜMER, a.g.e., 56.

onların yıkanmasına engel oluyorlardı. Bunun nedeni de, eskiden beri bütün Türk illerinde sürüp gelen köklü bir inanca göre, su kutludur ve arıdır. Onun için suyu kirletmek büyük bir günah işlemek demektir. Bu ise, onlara göre uğursuzluğa ve felâkete sebep olurdu. Oğuzlar da suya dalmak, felaket getirecek bir büyüclük sayılırdı. Bu sebeple onlar, suya giren yabancılara kızarlar ve onları ceza olarak para vermeğe mecbur ederlerdi.⁸²

Oğuzlar yine dini inanışlarının zoru ile giyimlerini eskiyinceye kadar üzerlerinden çıkarmıyorlardı. Bu hususta İbn Fadlan şöyle der: “... Hediye ettiğimiz hilâtları (şeref elbisesi) giymek için üzerindeki dîbâctan mamul elbiseyi çıkardı. Bu elbisenin altındaki hırkanın kirden parça parça olduğunu gördüm. Zira, onların âdetine göre bir adam, üzerine giydiği iç elbisesini parça parça olup dökülmedikçe çıkarmaz”.⁸³ Bunun dışında kurban edilen ve eti yenen hayvanlar, Oğuzlarda başlarına darbe vurulmak suretiyle öldürülürlerdi.⁸⁴

Oğuzlarda mevcut dinler arasında Hristiyanlığın da bulunduğu bilinmektedir. VII-VIII. yüzyıllarda Hristiyanlığın Nesturi mezhebi Güney Kazakistan ve Yedi Su bölgelerinde yayıldı. Bir çok şehirlerde Hristiyanların kiliseleri mevcuttu. Patrik Timofei devrinde (780-819) Karluk yabgusu Hristiyanlığa geçti. IX-X. yüzyıllarda Karluk metropolitliği kuruldu. Karluklara yakın yaşayan Oğuzlardan bazı zümreler de bunun etkisinde kaldı. Hatta Sır Derya şehirlerinde de Hristiyan tapınakları mevcuttu. Bunlar daha sonra bölgeye İslâmiyet’in gelişi ile camilere çevrildi.⁸⁵

⁸² F. SÜMER, a.g.m., 139.

⁸³ Bu husus Oğuzlar arasında su kültüründen dolayı, elbiseleri ve vücudu yıkamanın yasaklığından kaynaklanmaktadır. R. ŞEŞEN, a.g.e., 42.

⁸⁴ F. SÜMER, a.g.e., 56.

⁸⁵ Kazakistan Tarihi (Öçerkter), 90.

3. Oğuzların Boy Teşkilatı

Oğuzlar kavmi ve siyasi bir teşekkül için el (il) kelimesini kullanmakta idiler. Oğuz elini meydana getiren teşekküllerden her birine boy denilmekte idi. Kaşgarlı bu sözün Oğuzca olduğunu, bunun Oğuzlarda büyük kabileler bölümünü ifade ettiğini bildiriyor. Orta Çağ yazarlarının işaret ettiği gibi, Sır Derya Oğuzları XI. yüzyılda 24 boydan müteşekkil bulunuyordu. Yani, XI. yüzyıldaki Sır Derya Oğuzları'nın sosyal yapısı, boy beylerinin, başkanlığında, oba ve oymakların bir araya gelmesinden oluşan ve adına “boy” (bod) denilen sosyal birimlerden oluşuyordu. X-XI. yüzyıllarda Oğuzlarda birkaç büyük aşiret (boy) mevcuttu. Bunlara onlarca ufak boylar bağlı idiler.⁸⁶

Yukarıda işaret ettiğimiz gibi Kaşgarlı'nın ifadesine göre Oğuzlar ilk zamanlarda 24 boydan oluşuyordu. Ancak daha sonra iki Halaç boyu ayrılmışlardı. Kaşgarlı bu boylardan 22'sine ait bir liste de vererek bunların adları ile damgalarını kaydetmiştir.⁸⁷ Listesine Kınık boyu ile başlayan Kaşgarlı, “zamanımızın hükümdarları bunlardandır”⁸⁸ demek suretiyle, boyları o zamanki siyasi şöhretlerine göre sıraladığını da ihsas ettirmektedir. Kınık'tan sonra boylar şöyle sıralanmıştır: Kayığ, Bayundur, İwa, Salğur, Afşar, Beg-Tili, Bayat, Yazgır, Eymür, Kara-Bölük, Alka- Bölük, İğdir, Üregir, Toturka, Ula-Yuntluğ, Töker, Peçenek, Çuvaldar, Çepni ve Çarukluğ.⁸⁹

Bu boyların bir çoğunun ismi Reşîdüddîn ve diğer Orta Çağ yazarlarının eserlerinde de geçmektedir. Ancak, bu kaynaklarda boy sayısı hakkında farklılıklar mevcuttu. Kaşgarlı ve Reşîdüddîn Oğuzlar'ın boy sayısının 24 olduğunu Marvezi ise 12 boy olduğunu iddia ediyorlar.

⁸⁶ S.G. AGACANOV, a.g.e., 102.

⁸⁷ DLT, II, 76.

⁸⁸ DLT, I, 55.

⁸⁹ R. GENÇ, a.g.e., 31.

“Câmiü't-tevârîh”te Oğuzlar Boz Ok ve Üç Ok olarak iki büyük boy grubuna ayrılıyorlar. Reşîdüddîn'in belirttiğine göre Boz Oklar – sağ, Üç Oklar -sol kanadı temsil ediyordu.⁹⁰ Burada yazarın, Oğuz boylarını eski siyasi ve sosyal mevkilerine göre tanzim ettiği görülür. Reşîdüddîn Oğuzlar'ın Boz Ok ve Üç Ok boyları hakkında ayrıntılı bilgi vermektedir: Sağ kanat – Kayı, Bayat, Kara-evli, Alka-evli, Yazır, Döğer, Dodurga, Yaparlı, Avşar, Kızık, Bağdili, Kargın; sol kanat- Bayındır, Biçne (Peçenek), Çavuldur, Çebni, Salur, Eymür, Alayuntlu, Yüregir, Igdır, Bükdüz. Yıva, Kınık.⁹¹

Reşîdüddîn Oğuzlar'ın Boz Ok ve Üç Ok olarak ayrılmalarını Oğuz Han efsanesi ile birleştiriyor. Efsaneye göre Oğuz Han'ın oğulları altın yay ve üç ok bulmuşlar ve bunu kendi aralarında nasıl paylaşacaklarını babalarından sormuşlar. Oğuz Han yayı parçalayarak büyük üç oğluna, okları ise küçük üç oğluna vermiştir. Bundan sonra Oğuz Han “yayı alan oğullarının soyunun “boz ok” olarak adlandırılmasını söylemiştir. “Boz ok” kelimesi kırmak, parçalamak anlamındadır. Onun bu ismi verme sebebi yayı alan oğullarının bölünebilmeleridir ve ordunun sağ kanadı bu üç oğluna ve soyuna ait olduğunu söylemiştir. Küçük üç oğlu ve soyuna ise ordunun sol kanadı olmalarını söylemiştir. Böylece Oğuz Han, oğulları arasında Oğuz elini sağ ve sol kanat olarak eşit bir şekilde bölmüştür. Taht ve hükümlerliği ise büyük oğullarına vermiştir.

Burada Reşîdüddîn Boz Ok kelimesini boz fiilinden “parçalamak” şeklinde manalandırmış ve Üç Oku ise “üç adet ok” şeklinde izah etmiştir. Fakat bu izah şekillerini kabul etmeye imkan yoktur. Çünkü *Ok* On-Ok'ta olduğu gibi, eski zamanlarda boy anlamına gelmektedir. Bu isimdeki ok kelimesinin de boy manasında olduğu muhakkaktır. Buna göre Üç-Ok üç boy demektir. Boz Ok'daki boz kelimesi ise büyük ihtimalle bir rakamın yerini aldığı söylenebilir.⁹²

⁹⁰ F. SÜMER, “Oğuzlar'a Ait Destanî Mahiyetde Eserler” *DTCFD*, XVII, say 3, 363.

⁹¹ REŞİDÜDDİN, *Câmi et-tevârîh*, 118-124; *İCGT...*, 153.

⁹² F. SÜMER, a.g.e., 165.

Eski Türk ellerinde ve ordularında ikili düzenin değişmez bir kaide olduğu bilinir. Oğuz elinde ve ordusunda da, görüldüğü gibi, bu kaide hakimdi. Böylece el ve ordu ikiye bölünmekte, bunlara kol denilmektedir. Kollar da görüldüğü gibi birbirinden sağ ve sol sıfatları ile ayrılıyordu. Bu ikili düzen devletin hem askeri, hem de mülki teşkilatında esaslı bir kaide olarak uygulanmıştır. Türkler’de eskiden sağ kol daha şerefli sayılıyordu. Boz Oklar da hakim kolu teşkil etmeleri itibari ile sağ kol sayılmışlardır. Boz Oklar’ın hakim kol sayılması, İslamiyet’ten önce siyasi üstünlüğün uzun bir zaman bu kolun elinde kalması, yani yabguların daha çok bu kolun boylarına mensup olmalarından ileri geliyor.⁹³

Ayrıca Kaşgarlı ve Reşîdüddîn’in listelerinde boyların damgaları da gösterilmiştir. Bu durum damgalara verilen önemi ifade eder. Kaşgarlı damgaların davarlara, yılkılara vurulduğunu söyler.⁹⁴

Kaşgarlı, Oğuz boyları hakkındaki listeyi sıraladıktan sonra, “bu saydığım boylar köktür. Bu köklerden birtakım oymaklar çıkmıştır. Sözü kısa kestim ve onları söylemedim. Bu boyların adları onları kurmuş olan eski dedelerinin adlarından alınmıştır” demekte ve bu usulün Araplarda da böyle olduğuna örnekler vermektedir.⁹⁵ Kaşgarlı’nın bahsettiği gibi Oğuzlarda kavim ve boy teşkilatı “boy”, “oba”, “oymak”(kök) şeklinde büyükten küçüğe doğru sıralanmakta idi. Dîvânü Lügâti’ t-Türk ve diğer kaynaklara baktığımızda, Oğuzlarda “boy” aynı zamanda kavim anlamını vermektedir. “Oba” kelimesi ise çoğunlukla kavimin kollarına verilen adlardır.⁹⁶

Kaşgarlı, oba kelimesinin de Oğuzca olduğunu söylüyor. Oğuzlarda oba ilk başta kan bağına dayanan birlikti. Yani, birliğin şahısları aynı kişiden geldiklerini kabul ediyorlardı. Obalardan sonra her halde aileler geliyordu.

⁹³ a.g.e., 165.

⁹⁴ DLT, I, 58.

⁹⁵ DLT, I, 58.

⁹⁶ Kazak SSR Tarihi, 368.

Kök terimi ise her halde soy birliklerine dayalı “oymak”lara verilmiştir. Kaşgarlı “kök”ün Kıpçakça ve Oğuzca anlamının aile demek olduğunu ve “kökleşmek” sözünün de iki ailenin kız alıp-vermek yoluyla bir birileri ile akraba olduklarını ifade etmek için kullanıldığını belirtir. Müellife göre, birbirini tanımayan iki kişi bir birleri ile karşılaşınca biri ötekisini selamlar. Sonra kök kim? yani soyun, boyun ve kavmin kimdir? diye sırası ile sorar. Karşıdaki de sırasıyla kendisini tanıtır. Sonra konuşmaya başlarlar, yahut durmaksızın çekilip giderler. O zaman onlardan her biri ötekinin takımını bilir.⁹⁷ Böylece aileden obalar, obalardan boylar ve boylardan da Oğuz eli meydana gelmişti.

⁹⁷ DLT, III, 103.

III. Oğuzların Yaşayış Tarzı

1. Oğuzlar Arasında Göçebelik

Oğuzlar IX-XI yüzyıllarda genellikle göçebe hayat tarzını sürdürüyorlardı. Oğuzlar'dan çoğunluğunun yaşadığı yer Sır Derya nehrinin ağzından orta yatağına kadar olan kısmının her iki kıyısı ve Aral Gölü'nden Hazar denizine kadar uzanan bozkırlar idi. Ayrıca bu bozkırlara İslam coğrafyacıları Oğuz Çölü (al-mafazat al-Guzziyya) adını vermişlerdi. Sonradan yazılmış olan kaynaklarda Deşt-i Kıpçak bölgesinin bir kısmı olarak tanıtılan, bu sahanın hayvancılığa müsait tabii bir yapısı olduğu bilinmektedir. Tarihin ilk devirlerinden beri buralara yoğun bir şekilde gelen Türk göçebeleri için hayvan yetiştirmeye müsait bir saha olarak bu bölgenin önem arzettiği muhakkaktır. IX-XI. yüzyıllarda yazılmış olan çeşitli tarihi vesikalarda Hazarlar ve Oğuzların bu bölgede feodal şartlara uygun bir şekilde yüz binlerce büyük ve küçük baş hayvana sahip olarak yaşadıkları kaydedilmektedir.⁹⁸

Eskiden Orta Asya'nın bozkırlarında göçebeliğin üç ana unsuru mevcuttu. Bunlardan birincisi, belli bir boy ve aşiretin kendilerine ait olan geniş topraklarda mevsime göre hayvan sürüleri ile birlikte devamlı göç etmeleri idi. Bu tip göçebe hayatın özelliği, göç sahasının büyük topraklarda gerçekleşmesi ve bir yerde ikametın kısa vadeli olmasıdır. Bunun yanı sıra, yarı göçebe ve meralı hayvancılık da mevcuttu. Yarı göçebe hayat yaşayan zümrelerinin mevsime göre ilk bahar, yaz ve son bahar yaylaları olmak üzere, kışın da barınabilmek için belirli bir zaman için kurulmuş yerleşim birimleri vardı. Meralı hayvancılığın özelliği ise yerleşim birimlerine yakın olup, hayvanlarının dar otlaklarda güdüldür olmasıdır.⁹⁹

Geleneksel bozkır kültürüne dayanan bu üç çeşit hayvancılık göçebe Oğuzlar arasında da mevcuttu. Oğuzlar'ın sosyal hayatında daha çok son iki göçebeliğin

⁹⁸ S. AĞACANOV. a.g.e., 78.

⁹⁹ S. İ. RUDENKO, K Voprosu o Fermah Skotovodçeskogo Hoziyastvo i o Koçevnikah, (Leningrad, 1951), 340.

yaygın olduğu bilinmektedir. Oğuzlar'ın bozkıra yaz ve son bahar aylarında göç ettikleri hakkında Arap kaynakları bize bilgi vermektedir. Mes'udi, Oğuzlar'ın bir kısmının yaz mevsiminde yayla olarak Ak ve Kara İrtiş havalisini kullandıklarını belirtiyor. Yine de, bu nehrin havzası Oğuzlar tarafından kışlak olarak da kullanılmakta idi.¹⁰⁰ İdrisi'nin yazdığına göre Oğuzlar'ın diğer yayla ve kışlakları bugünkü Batı Kazakistan bozkırları sahası içerisinde idi.¹⁰¹

Mervezî ise Maverâünnehir ve Harezm'e yakın bozkırlarda Oğuzlar'ın göçebe hayat sürdürdüğünü yazıyor. Son baharda Harezm sınırlarına büyük bir Oğuz grubunun göç ettiğini Bîrûnî de kendi eserinde kaydediyor. Her halde bunlar aşağı Sır Derya'ya kışlak için göç eden Oğuzlardı.¹⁰² Bu nehrin iki yakasının göçebe Oğuzlar tarafından her zaman kışlık ve yazlık olarak kullanıldığı tarihi vesikalardan açıkça bilinmektedir. Oğuz Yabğular'ı Sır Derya'nın ağzına yakın bir yerde bulunan Yeni Kent şehrinde sadece kışın oturuyorlardı.¹⁰³ Yani Oğuz Yabğular'ı kışın buralarda olup, yazın da ona yakın yerlerdeki bozkırlarda yarı göçebe hayat sürüyorlardı.

IX-XI. yüzyıllarda yaşayan Oğuz boyları arasında uzaklara göç eden tipik göçebe Oğuz grupları da vardı. X. yüzyıl kaynaklarında Oğuzlar'ın yazın ve kışın hayvanlarının peşinden dolaştıkları belirtilmektedir.¹⁰⁴ Bu hususla ilgili Mesûdî Oğuzlar'ın İtil'in ağzına yakın yerlere gelip kışladıklarını, ırmağın suyu donunca atlarıyla Hazar ülkesine daldıklarını yazıyor.¹⁰⁵

Bîrûnî ise Mankur gölünün yakınlarına, yani Kimekler'in yaşadığı sahaya göç eden Oğuz grupları hakkında bilgi veriyor.¹⁰⁶ İhtimal ki, burada kast edilen Oğuz

¹⁰⁰ MES'ÛDÎ, *el-Tenbih ve'l-ışraf*, nşr. De Goeje, (Leyden 1894); İCGT..., 56.

¹⁰¹ İDRİSÎ, *Nüzhet el-müstük fi ihtirak el-afak*, 218; İCGT..., 103.

¹⁰² S. AĞACANOV. a.g.e., 87.

¹⁰³ İbn HAVKAL, *Sûret el-arz*, 419; İCGT..., 173.

¹⁰⁴ *Hudud el-âlem*, İngilizceye tercüme eden V. Minorsky, (London 1937); İCGT..., 67.

¹⁰⁵ MES'ÛDÎ, *Muruc uz-zeheb*, II, 19; İCGT..., 49.

¹⁰⁶ Ebu Reyhan El-BÎRÛNÎ, *El-Asar el-bakiye an el-kurun el-haliye*, nşr. Edurard Sacheu, 264; İCGT..., 195.

grubu, yazlık olarak Sarı Su nehri ve Ulu Dağ eteklerindeki geniş meraları kullananlar idi.¹⁰⁷

Dikkate değer hususların biri de, Oğuzlar'ın arabaların üzerine çadır yerleştirmesidir. Böyle taşınabilir meskenler bozkırlarda uzun mesafeye göç eden tipik göçebelerin özelliğidir.¹⁰⁸

2. Yerleşik ve Yarı Göçebe Oğuzlar

IX-XI. yüzyıllarda Oğuzlar göçebeliğin yanı sıra yarı göçebe ve yerleşik hayatı da yaşıyorlardı. Bazı tarihi bilgilerin ve arkeolojik buluntuların sayesinde IX-XI. yüzyıllarda aşağı Sır Derya şehirlerinde Oğuzların yaşadığı sonucuna varabiliriz. Bu Oğuz boyları balıkçılık, tarım ve hayvancılıkla uğraşmışlardır.¹⁰⁹

X. yüzyıla ait yazılı belgelerde Sır Derya havzasındaki yerleşik Oğuz boyları hakkında bilgiler bulunmaktadır. Meselâ Mes'ûdî'nin belirttiğine göre Aral çevresindeki Oğuzlar göçebe ve yerleşik olarak ikiye bölünmüş olup, onlardan bir kısmı şehirlerde ve kalelerde, göçebe kısmı ise dağlarda ve bozkırlarda yaşıyorlardı.¹¹⁰

Bunun gibi bilgileri biz Mervezî ve Fahreddin Merverudî'nin eserlerinde de görmekteyiz. Fahreddin Merverudî Türklerin bahçıvanlık ve tarımla uğraştığını da eklemiştir. Herhalde bu bilgiler bize o dönemdeki Oğuzların yaşam tarzı hakkında oldukça ip ucu vermektedir. Yerleşik Oğuz grupları hakkında bu bilgilerin dışında İdrisî'nin eserlerinden de örnek verebiliriz. "Nüzhet el-müştak" da Oğuzların tarımla uğraşan zümrelerinin devamlı şehir ve kalelerde oturduğu belirtilmektedir. Müellif

¹⁰⁷ Drevnaya Kultura Centralnaya Kazakistana, (Alma-Ata, 1966), 9-10.

¹⁰⁸ L.P. POTAPOV, "İz İstorii Koçevniçestva", Bestnik Mirovoy Kulturi, (Moskova, 1977), No 4, 54.

¹⁰⁹ S.P. TOLSTOV, "Goroda Guzov" Sovetskaya Etnografya, (Moskova, 1947), No:3, 69.

¹¹⁰ MES'ÛDÎ, Muruc el-zehab, nşr. Barbier de Meynard, (Paris 1861-1874); İCGT..., 42.

böyle şehirlere Darnuh ve Darfu'yu sayabileceğimizi hatırlatmaktadır.¹¹¹ Herhalde burada yaşayanlar göçebeliği terk edip, yerleşik hayatı benimseyenler ve muhacir kolonistlerden ibaretti. Yerleşik hayat süren Oğuzlar XI yüzyılda Sır Deryanın orta kısmında da mevcuttu. Bunu Bîrûnî ve Mahmud Kaşgarlı'nın eserlerinden öğreniyoruz. Onlar Sır Derya nehrinin Oğuz şehirlerinden ve yaylalarından bahsetmektedirler. Mahmud Kaşgarlı'nın belirttiğine göre Oğuzların yerleşik hayat sürdürdüğü yerler Karnak, Sığınak, SütKent ve Farab şehirleri idi.¹¹²

3. Oğuz Şehirleri

Yukarıda birkaç defa söylendiği gibi IX-X. yüzyıllarda, Oğuzlar genellikle göçebe hayatı yaşıyorlardı. Yalnız Oğuz Yabgular'ının Sır Derya'nın ağzına yakın yerde kışın oturduğu bir şehir vardı ki, adı Yeni Kent idi. Mes'ûdî'ye bakılır ise Oğuzlar bu yüzyıllarda gerek bu şehir ve gerek ona yakın yörelerde yerleşik hayat da sürüyorlardı.¹¹³ X. yüzyılda, Müslüman olmuş bir takım Oğuz ve Karluklar, Farab-SütKent yöresinde de oturuyorlardı.¹¹⁴

Orta Asya'daki siyasi istikrar Çin, Moğolistan ve İtil havzası ve hatta Ortadoğu ülkeleri ile yapılan ticaretin gelişmesi, Sır Derya boylarındaki şehirleri de kalabalık ve hareketli şehirler haline getirmişti. Buralarda X. yüzyılın ortalarında Oğuzlar'ın ancak başlıca üç şehirleri vardı: Yeni Kend, Cend ve Cuvare (yahut Huvare). XI. yüzyılda ise Karaçuk dağlarının eteği ve Sır Derya'nın bu dağların karşısına düşen kıyılarındaki şehirlerin Oğuzlar'a ait olduğu ve bir kısım Oğuzlar'ın bu şehirlerde oturmakta oldukları görülmektedir.

¹¹¹ "...Bahsedilen dağın eteklerinde iki şehir yer alır. Bunlardan birinin adı Darnuh, diğerinin adı Darfu'dur. Darnuh şehri Darfu'nun batısındadır. Bu iki şehrin arası 3 günlük yoldur. Bunlar iki küçük şehir olup çarşıları, sanatkarları, çok zayıf ticarethaneleri vardır. Bunlar çok müstahkemdir. Burada devamlı kar bulunur. Bu diyarın halkı ekinlerini yaşken biçerler, bunları dumanlayıp gölgelerde kuruturlar. Bunun sebebi burada çok soğuk, devamlı kar, çok rutubet olmasıdır..." (İDRİSÎ, *Nüzhet el-müşak*, 274; İCGT..., 113)

¹¹² DLT, I, 43.

¹¹³ MES'ÛDÎ, a.g.e., 212; İCGT..., 42.

¹¹⁴ IBN HAVKAL, a.g.e., 511; İCGT..., 164.

Oğuz elinin iç coğrafyası hakkında Kaşgarlı'da pek çok dikkate değer bilgiler vardır. Bunların hepsi Sir Derya bölgesine aittir. Kaşgarlı'nın kayıtları bu bölgenin Oğuz elinde başlıca şehirlerin ve medeniyet bölgesinin olduğunu belirtmektedir. Kaşgarlı genel olarak Oğuz elinden “al-Guzziyyatu ... diyaruha”¹¹⁵ yani Oğuzların memleketi diye bahseder ve kuzeyde bozkırları haritada “maskan ... al-Guzziyya” yani Oğuz yerleri diye gösterir. Sir Derya bölgesini ise haritada ayrıca “Bilad al-Guzziya” yani Oğuz şehirleri adı ile kaydetmiş ve buraya 6 şehir işareti koymuştur. Bunlardan yalnız “Cend” şehrinin adı yazılmış bulunuyor.¹¹⁶

Kaşgarlı bu bölgeyi metinde de daima “Bilad al-Guzziyya” diye anıyor ve bu kullanışını karşılıkları ile açıklıyor: “Karaçuk-Farab'ın adıdır. Bu da (Farab) Bilad al-Guzziyya'nın adıdır”.¹¹⁷ Görülüyor ki bu ad Oğuz köy ve şehirleri bölgesi, Oğuz mamureleri bölgesi manasını taşımaktadır, tıpkı “Biladu Uygur” tabirinde olduğu gibi.¹¹⁸

Bu husustaki bilgilerimizi bilindiği üzere, yalnız Kaşgarlı'ya borçluyuz. Onun eserinde bahsedilmekte olan belli başlı Saprān¹¹⁹, Sitkūn¹²⁰, Suġnak¹²¹, Karnak¹²², Karaçuk¹²³(Farab) şehirleri bu yörelerde bulunan başlıca Oğuz şehirleri idi. Bu şehirlerin hepsi de Karaçuk dağları kesiminde yani verimli topraklar üzerinde bulunuyorlardı. Kaşgarlı Mahmud bu şehirlerin Oğuz şehirleri olduğunu açıkça belirtmiştir. Oğuzlardan bir kısmının XI. yüzyılda yerleşik hayata geçmeleri şüphesiz şu üç konu ile ilgilidir:

- 1- Oğuzlar'ın İslâmiyet'i kabulleri
- 2- Ticari faaliyetin devamı ve gelişmesi

¹¹⁵ DLT, I, 330.

¹¹⁶ T. BANGUOĞLU, “Oğuzlar ve Oğuzlar Üzerine”, *TDAY*, (Ankara, 1959), 7.

¹¹⁷ DLT, I, 487.

¹¹⁸ T. BANGUOĞLU, a.g.m., 7.

¹¹⁹ DLT, I, 436.

¹²⁰ DLT, I, 443.

¹²¹ DLT, I, 471.

¹²² DLT, I, 473.

¹²³ DLT, I, 487.

3- Siyasi sebepler; yani belki de iç savaşlar yüzünden Oğuzlar'dan bazılarının bu şehirlerin bulunduğu yerlere gelmeleri ve daha önemli olarak da bu şehirlerin Oğuzların eline geçmesi.

X. yüzyılın başlarından itibaren Oğuz elinden kümeler halinde ayrılmaların başladığı anlaşılmaktadır. Faruk Sümer'in işaret ettiği gibi,¹²⁴ bu kümelerden ilki Hazar Denizi kıyısındaki yarımadağa giderek orada yurd tutmuş ve bu yurda Mangışlag¹²⁵ adını vermişti. İkinci bir küme ise Selçuklular'ın idaresinde Yakın-Doğu ülkelerine gelmiş ve Selçuklar'ın fethettiği sahalara yayılmışlardı. Üçüncü bir küme de yine XI. yüzyılda Karadeniz'in kuzeyinden Balkan'lara indi. Diğer taraftan Oğuzlar'dan kalabalık bir nüfus da Sır Derya'nın orta yatağındaki şehirlerde yerleşmişti. Kaşgarlı'nın yerleşik ve göçebe olarak Sır Derya boylarında yaşadıklarını bildirdiği Oğuz kümesi de şüphesiz bunlardı ve görünüşe göre bunlar Oğuz eli'nin asıl ana kısmını teşkil ediyorlardı.¹²⁶

Kaşgarlı, kendisi ile çağdaş Oğuz beylerinin bir büyüğünün adının "Azak"¹²⁷ olduğunu bildiriyor. Hakkında başkaca bilgi sahibi olmadığımız bu beyin, eski Oğuz yurdunda kalmış olan ana kümenin beylerinden olması muhtemeldir.¹²⁸

Göçebe Oğuzlar her halde en çok bu bölge halkını kastederek yerleşmiş Oğuzları bir küçümseme ile anıyorlardı: "Yatuk neng- herşeyin atılmış, unutulmuş olanı manasındadır. Buradan hareketle tembellere yatuk kişi denir. Oğuzların şehir ve köylerde oturan, bir yerden bir yere göçmeyen ve savaş yapmayan kimselere yatuk derlerdi. Atılmış tembellere demektir"¹²⁹

Kronolojiyi göz önünde bulundurmaya itina etmekle beraber, Sır-Derya boyunca uzanan Oğuz bölgesindeki Kaşgarlı'nın işaret ettiği şehirleri tespite

¹²⁴ F. SÜMER, a.g.e., 200.

¹²⁵ DLT, III, 157.

¹²⁶ F. SÜMER, a.g.e., 200.

¹²⁷ DLT, I, 66.

¹²⁸ R. GENÇ, a.g.e., 33.

¹²⁹ DLT, III, 14.

çalışırken, Kuzeyden Güneye doğru, coğrafi bir sıra ile ele alacak olursak öncelikle Yeni Kend şehiri gelmektedir.¹³⁰

A.Yeni Kend

İslâm kaynaklarında “El-Karyet el-Hadîse” veya Farsça “Dih-i Nev” de denilen söz konusu şehir Oğuzların hükümet merkezi olup, Oğuzlar’ın burayı X. yüzyılda yurt edindikleri anlaşılmaktadır. Kaşgarlı Mahmud’a göre “Türk ülkesi Yeni Kend’den başlar. Yeni Kend’in bir adı da Dizruyin’dir. Sarılığı dolayısıyla “Bakır Kale’de demektir. Burası Buharaya yakındır.”¹³¹

Yeni Kend, Çin kaynaklarından Yüen Shih(Yüen Tarihi)’de “Yang Chiehkan”¹³² adında zikredilmiştir. Çin kaynaklarına göre Yeni Kend Türklerin yeni şehirlerinden biri olup, Sır Derya’nın güneyinde Aral’dan 15 mil uzaklıktadır.¹³³

İslâm coğrafyacılarından İbn Havkâl’a göre “Şaş nehrinden el- Karyet el-Hadise’ye, Türklerle Müslümanlar arasında sulh olduğu zamanlarda erzak taşınır. El-kayret el-Hadîse’de Müslümanlar da bulunur. Yalnız burası Oğuzlar’ın baş şehridir. Kışın burada Oğuzların hükümdarı oturur. Buranın yakınında Cend ve Huare bulunur. Zikredilen bu üç şehrin en büyüğü el- Karyet el-Hadîsedir. Burası Harezm’den 10 konak, Farab’tan 20 konak uzaklıktadır.¹³⁴ İdrisî de söz konusu şehir hakkında İbn Havkâl’la aynı fikirdedir.

Yeni Kend’in yerleştiği coğrafi alanı ilmi açıdan tam olarak tespit edecek olursak, Sır Derya’nın Aral Gölüne eski dökülme noktasının kuzeyinde ve şimdiki dökülme noktasının güneyinde, Kuman Derya dökülme noktasının ise kuzeyinde, 46’K, 63’D hizasında, üçgen şeklinde ve ucu güneye bakan bir yarım ada şeklindedir.

¹³⁰ Bk. Ek: 4.

¹³¹ DLT, III, 149-150.

¹³² Yüan SHIH (Moğol Tarihi), (Pekin, 1976), 210.

¹³³ Feng Ch’eng CHÜN, *Batı Memleketleri Yer Adları*, (Pekin, 1982), 105.

¹³⁴ İbn HAVKAL, *Sûrat el-arz*, 419; İCGT..., 173.

Bu yarım adanın bataklık ve sazlık çevresinde Tolstov¹³⁵ tarafından yapılan arkeolojik araştırmada Oğuz Yabgusunun başkenti Yeni Kend (bugünkü Can Kent) ile bir kaç surlu şehir ve kale harabeleri bulunmuştur. Yeni Kend ile Kök-Kesene ve Kök Kale'de de Tolstov araştırma yapmıştır. İslam kaynaklarında, Yeni Kend'in Arapça ve Farsca adlarının kıdemine dayanarak bu şehrin İslamiyet'ten sonra kurulduğu sanılıyordu. Halbuki Yeni Kend ve diğer iki şehirde yapılan araştırmalar¹³⁶ bu şehirlerin alt tabakasının belki Milattan sonraki ilk yüzyıllara ait izler taşıdığını gösterdi. Bu şehir, Eftalitler devrinde pek önemsiz bir iskan yeri idi. Şehrin inkişaf devri, V. ve VIII. yüzyıllar arasına, yani Gök Türk ve Tüргеş çağına tesadüf eder.¹³⁷

Yeni Kend, Kök-Türk devrinde muhtemelen yeniden inşa edilmiş, aşağı-yukarı Doğu-Batı yönünde, gayr-i muntazam bir (T) harfi şeklinde bir surlu şehir idi. Şehrin Doğu-Batı yönünde uzunluğu 375 m kadar, eni ise doğuda 300 m, batıda 225 m idi. Şehrin ortasında, doğu-batı yönünde bir büyük cadde ve bu caddeye dik sokaklar boyunca evler dizilmişti. Muhtemelen hükümdar ordugahı olan iç kale, şehrin kuzey-batı köşesinde bulunuyordu. İç kalenin avlusunda da, birbirini dik olarak kesen sokaklar vardır.¹³⁸

Şehrin dış surları, şimdiki yıkık vaziyetten anlaşıldığına göre, en az 8 m yüksekliktedir. Doğu duvarını Tolstov nispeten yıkılmamış halde bulmuştu. Doğu duvarının 3 metre kadar yükseklikteki alt kısmı 40 x 40 x 9 sm ölçülerinde, dar tuğlalar ile, duvarın üst kısmı ise 1,35 boyunda "pahsa"¹³⁹ ile örülmüştü. Doğu duvarının aşağı yukarı ortasında bulunan çift kapı, içeri girmeyi zorlaştıracak tarzda inşa olmuştu. Dış kapı yarım üstüvane şeklinde ve 15 m kadar eni olan bir büyük kulenin kuzey yanında bulunuyordu. İç kapı ise, dış kapıya dik olarak, şehrin doğu

¹³⁵ S.P. TOLSTOV, a.g.m., No: 3, 55-102.

¹³⁶ S.P. TOLSTOV, a.g.m., 55-56.

¹³⁷ E. İ. AGEYEVA, "İstorii osedlih poselenii i gorodov yujnogo Kazakistana" (Yerleşik Bölgelerin ve Güney Kazakistan Şehirlerinin Tarihi), *Trudi İnst. Arh i Etn.*, V, (Moskova, 1958), 3-210.

¹³⁸ E.ESİN, a.g.m., 713.

¹³⁹ Pahsa- çamurdan örülen duvar.

duvarından açılmıştı. “Amut giriş” denen bu tarz girişte düşman yandan içeriye girdiği için, kendini kalkan ile koruyamamakta idi.¹⁴⁰

B. Sabran

Sabran da, Kaşgarlı Mahmud’un Sepren dediği Oğuz şehridir¹⁴¹. Divanda aynen şöyle geçiyor: “Sepren: Oğuz şehirlerinden birinin adıdır. Halk “Sapran” der. Halbuki, Türk dilinde (s) harfinin yeri yoktur”.¹⁴²

Bu şehir hakkında İslam coğrafiyacalarının eserlerinde de az çok bilgi verilmektedir. Mesela, İdrîsî’ye göre “Sabran sulh zamanında Oğuzlar’ın anlaşmalar ve ticaret yapmak için geldikleri bir şehirdir”.¹⁴³

“... Şaş nehri, Cend şehrine iner. Bu nehir Türk ülkelerinden inen nehirlerin toplanmasıyla meydana gelir. Bu nehirler Özkend yanında toplanır. Buna başka akar sular karışır. Hepsi toplandıktan sonra akarak Ahsiket’e varır. Oradan Hocend, Binket, Sütken şehirlerine uğrar ve Farab’a akar. Sabran hududunu geçtikten sonra Oğuz Türklerinin ülkesinin kıyısında bulunan bir bozkırdan akarak el-Karyet el-Hadise’nin 3 mil uzaklığına varır.El-Kayret el-Hadise’den 2 konak uzaklıkta Harezm Gölüne dökülür”.¹⁴⁴

İbn Havkâl’a göre de “... Sabran Oğuzların sulh ve müzakere için geldikleri, sulh zamanında ticaret yaptıkları bir şehirdir”.¹⁴⁵ “...Şaş nehrinin ana kolu Türk ülkesinde Özkent hudutlarından çıkar... Sabran hududunu geçince Oğuz Türklerinin yurdunun kenarında olan bir bozkırda akar”.¹⁴⁶

¹⁴⁰ E.ESİN, a.g.m., 714.

¹⁴¹ F. SÜMER, a.g.m., 147.

¹⁴² DLT, I, 436.

¹⁴³ İDRİSÎ, a.g.e., 217; İCGT..., 102.

¹⁴⁴ İDRİSÎ, a.g.e., 218a; İCGT..., 103.

¹⁴⁵ İbn HAVKAL, a.g.e., s. 418; İCGT..., 173.

¹⁴⁶ İbn HAVKAL, a.g.e., 419; İCGT..., 173.

Makdisî'ye göre Sabran şehrinin Türk geleneğinde bir “ordu” kalesi olmayıp ancak “büyük ve etrafı birbiri içinde yedi surla çevrili bir şehirdir. Rabazı surlar içindedir. Camisi iç şehirdedir. Burası Oğuzlar ve Kıpçaklara karşı cephedir. Turar (Otrar), Zarah ve Savran'ın arkasında Türkler tarafındaki bir rustakın şehridir. Burası küçük ve müstahkemdir”¹⁴⁷ demektedir .

İstahrî ve Makdisî gibi X. yüzyıl müelliflerinin tarifleri ile karşılaştırılan arkeolojik araştırmaların tespitine göre Sabran şehri Orta Sır Derya kıyılarında yer almakta olup, Gök Türk devrinde kurulmuştu. Arkeologların izahına göre Sabran, Sıgnak şehrinin güney doğusunda, Sır Deryanın sağ sahilinde bir tepe üzerine inşa edilmiş ve 800x550 m. ebatlarında bir surla çevrilmiştir.¹⁴⁸ Sur, burçlarla süslenmiş ve şehrin iki büyük kapısı halâ yerinde durmaktadır. Surun etrafı da derinliği 1-3 m. kadar, genişliği de 15-20 m. su hendekleri ile çevrilmiştir. Sabran'ın çok köşeli şekli şehrin Oğuz devrinde inşa edilmiş olması ihtimalini destekler. Şehrin içinde birbirini 90° de kesen sokaklar ve mahalleler bulunuyordu.

C. Karaçuk

Kaşkarlı Mahmud'a göre “Karaçuk - Farab'ın adıdır. Bu da (Farab) Bilad al-Guzziya'nın adıdır”.¹⁴⁹ Görüldüğü gibi söz konusu şehir Farab'ın Türkçe adıdır. Burada muellifin izahını doğru anlamamız gerekir. Çünkü buradaki bahsedilen Farab, İstahrî ve İbn Havkal'ın bahsettiği Arıs nehrinin Sır Derya'ya döküldüğü yerde bulunan Farab'la aynı değildir. Çünkü onların gösterdiği Farab, Oğuz bölgesinin güney ucundaki vilayetin adıdır, merkezi de Kadir şehridir.¹⁵⁰ Yine aynı yüzyılın müelliflerinden Mukaddesi'nin bilgilerinden de Farab yöresinin merkezinin de aynı adı taşıdığı bilinmektedir.¹⁵¹

¹⁴⁷, MAKDİSÎ, a.g.e., 274; İCGT...,251.

¹⁴⁸“Sabran hakkındaki en iyi rapor” P. LERH, *Arhiologičeski Poezdka*, 22-23.

¹⁴⁹ DLT, I, 487.

¹⁵⁰ İSTAHİRÎ, a.g.e., 346; İBN HAVKAL, a.g.e., 510-511; İCGT..., 154; 162.

¹⁵¹ MAKDİSÎ, a.g.e., 266; İCGT..., 173.

Kaşgarlı'nın bahsettiği Karaçuk şehrinin yerine gelince, bunun Sabran ile Yesi (Türkistan) şehrinin arasında olduğu kesin bir şekilde anlaşılmaktadır. XIX. yüzyılda düzenlenmiş olan Rusça bir büyük coğrafya haritasında Yesi (Türkestan) şehrinin batısında Sır Derya'ya akan nehrin Karaçuk adını taşıdığı görülmüştür.¹⁵²

Kaşgarlı'nın kaydettiği Karaçuk şehrinin isminin o zamanlarda ismi Karaçuk Dağları olarak bilinen günümüzdeki Kara Dağ yörelerinin isminden de gelme ihtimali vardır ve Karaçuk ise Farab ile birlikte bu dağ boyunca kuzeyde Sugnak'a kadarki Oğuz mamurelerini içine alan bir bölgenin adı olmalıdır.¹⁵³

Rus vesikalarında da şehir, Sibiryadan Orta Asya'ya giden kervan yolunun boyunda, Türkistan'a 5 km mesafede gösterilmektedir. Arkeolojik kazılar sonucunda Karaçuk'u Türkistan şehrinin kuzey-doğusunda, şehre 8 km uzaklığındaki Karaçuk nehrinin kenarında yerleşmiş olan Törtköl II isimi verilmiş eski şehir kalıntıları ile aynı olduğu bildiriliyor.¹⁵⁴

Şehir kalıntıları, eni 20 m. olan kurumuş nehirle ayrılan iki kısımdan oluşmaktadır. Batı kısmı dörtken ve boyu 4-5 metrelik duvarla çevrilmiştir. Surun her 25-30 metrede yerleştirilen binalardan bugün sadece genel görüntüden 0,5 m yüksekliğindeki tepe kalıntıları kalmıştır. Şehrin kuzey duvarı 120 m, kuzey-batısı 60 m, batısı 130 m, doğusu 120 m'dir. Şehrin bu kısmının giriş kapısı kuzey-batı kısmına yerleştirilmiştir. Kapıdan da içeriye doğru batı ve güney surlara doğru iki sokak uzanmaktadır. Diğer kısmı ise aynen bunun ölçüsüne uygun olup, 130, 125, 200 metrelik batı, güney ve doğu surlarının kalıntıları görülmektedir. Buradaki binalar her 10 m. de yerleştirilmişti.¹⁵⁵

¹⁵² F. SÜMER, a.g.e., 51.

¹⁵³ T. BANGUOĞLU, a.g.m., 8.

¹⁵⁴ K. BAYPAKOV, a.g.e., 80.

¹⁵⁵ K. BAYPAKOV, a.g.e., 81.

D. SütKent (Sitgün)

Sitgün, Kaşgarlı'ya göre "Oğuz şehirlerinden biridir".¹⁵⁶

Bu şekli ile bu ada başka kaynaklarda rastlanmıyor. F. Sümer'e göre "Sitkün'ün X. yüzyıl coğrafyacılarında geçen SütKent olması muhtemeldir. SütKent Farab yöresine yakın bir yerde, Sır Derya'nın sol kıyısında bulunmakta olup, bugün harabeleri görülmektedir. Bu şehirde bir cami olduğu biliniyor. SütKent yöresinde X. yüzyılın ilk çeyreğinde kalabalık sayıda Müslüman Oğuz ve Karluklar'ın oturdukları bildiriliyor.¹⁵⁷ Hudud el-âlem'de Uzgend nehrinden bahsederken "... Uzgend, Halluh dağının arkasından çıkar ve Uzgend, Bad Ahsikent, Hucend ve Benaket şehirlerinden ve Çay sınırlarının aşağısından geçer. Sonra, Cend ve Hvara sınırına kadar aşağıya iner. SütKend, Parab ve birçok kasabalardan geçip Harezm denizine dökülür"¹⁵⁸ - diye SütKent'ten bahsedilmektedir. İdrisî ise Şaş nehrinden bahsederken "... Bu nehirler Özkend yanına toplanır. Buna başka akar sular karışır. Hepsî toplandıktan sonra akarak Ahsiket'e varır. Oradan Hocend, Bunket, SütKend şehirlerine uğrar ve Faraba akar..."¹⁵⁹ - diyor.

Kaşgarlı'nın yuvarlak haritasında SütKent yazılmamıştır. Fakat biz Hudud'da ve İdrisî'de bahsedilen nehirlerin SütKent'den geçip Farab'a doğru aktığına göre söz konusu şehrin Şaş ile Seyhun nehrinin Orta yatağında bulunduğunu tahmin ediyoruz. SütKent'te, biri büyük ve diğeri de küçük olmak üzere, duvarlarla çevrilmiş iki harabe vardı. Araştırmacılar tarafından, bunlardan büyüğüne SütKent I ve küçüğüne SütKent II adı verildi. Sır Derya'nın sol kıyısında bulunan büyük şehir, 900 x 800 m. ebatlarında bir kaledir. Burçlarla ve kalın duvarlarla çevrilmiştir. Surların kuzey batısında, çok güzel tahkim edilmiş bir iç kalesi vardır. Gerek iç kale ve gerekse dış surlar, su hendekleri ile muhafaza edilmiştir.¹⁶⁰ SütKent II ise 240 x 200 m. ebatlarında.

¹⁵⁶ DLT, II, 443.

¹⁵⁷ F. SÜMER, a.g.e., 52.

¹⁵⁸ Hudud el-âlem, 72; İCGT..., 58.

¹⁵⁹ İDRİSÎ, a.g.e., 218a; İCGT..., 103.

¹⁶⁰ AGAYEVA, a.g.e., 59.

Duvarları da çok kalın olarak yapılmıştır.¹⁶¹ Araştırma esnasında elde edilen bulgulara göre, Karluk ve Oğuz çağında geniş bir şekilde iskan edilen şehir, zamanımıza kadar gelmiştir. Oğuzlar'dan sonraki döneme ait Süt kent civarında bir çok harabeler de vardır.¹⁶²

E. Karnak

Kaşgarlı Mahmud'a göre Karnak Oğuz Şehirlerinden biri.¹⁶³ Söz konusu şehir hakkında İslam kaynaklarında herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır. Z.V.Togan Türk İli haritasında Karnak'ı Yesi'nin az kuzey batısında ondan 2 konak mesafede göstermiştir.¹⁶⁴ Karnak şehri Yesi (Türkistan)'deki A. Yesevi türbesinde bulunan "kazan"ın yapıldığı yer olarak bilinmektedir. Karnak'ın Yesi (Türkistan) şehrinin 25 km. kuzeyinde, Ata-Bay adlı bölgedeki İşkanla aynı olduğu söyleniyor.¹⁶⁵ İşkan, Savran'la Yesi arasındaki kervan yolu üzerindedir. Şehrin günümüzdeki arkeolojik tespiti şöyledir: şehir sadece 150 x 100 m. genişliğindeki, boyu da 1,5- 2,5 m. Yüksekliğindeki bir tepeden oluşmaktadır. Diğer kısımları sonradan yapılmış olan yeni inşaat tesiri ile yok olmuştur.¹⁶⁶

F. Cend

Cend, bir Oğuz şehiri olup, Kaşgarlı'nın haritasında gösterilmiştir. Bu, Selçuk Bey'in başkent edindiğini bildiğimiz şehirdir.¹⁶⁷ Şehir Sır Derya'nın aşağı vadisinin az güneyinde, Kuvan Derya'ya yakın bulunan bugünkü Can kale harabeleri yerinde idi. Cend, Moğol devrinde de bir merkez olduğundan, eski topografisi çok değişmiş bulunmaktadır. Oğuzlar'ın Kaşgarlı'nın bahsettiği devirden sonra da yeni şehirlere sahip oldukları görülür. Bunlardan biri de Barçınlıg- Kend'dir. Bu şehir Oğuzlar'ın

¹⁶¹ AGAYEVA, a.g.e., 60.

¹⁶² B. ÖGEL, *Türk Kültür Tarihi*, 337.

¹⁶³ DLT, I,471.

¹⁶⁴ Bk. Harita -5.

¹⁶⁵ AGAYEVA, a.g.e., 104.

¹⁶⁶ K. BAYPAKOV, a.g.e., 80.

¹⁶⁷ Bk. Ek:6. (M. KAŞGARLI'nın dairevi cihan haritası)

Salur boyundan Barçın Hatun'un adıyla ilgilidir. Bunun dışında Oğuzlara ait olan Cend yakınlarında Sağ Dere adlı bir mevki olduğu gibi, Ribatat adlı bir yer de vardı. Bunlardan başka, Sır Deryan'ın orta ve güney kıyılarına doğru bir çok Oğuz şehirleri ve kasabaları vardı. XIII. yüzyıldaki Moğol istilasını zamanında Oğuz şehirlerinin çoğu tamamen yıkılmış ve burada yaşayan halk da dağılmıştı.

IV. İktisadi Hayat

1. Oğuzlarda Tarım

Yapılan arkeolojik araştırmalar Sır Derya deltasındaki Oğuz ülkesinde de tarım faaliyetlerinin çok yaygın olduğunu göstermektedir. Hatta buradaki Oğuz iskan yerleri ve şehirleri, kendilerine mahsus bir ziraat çeşidi ile araştırmacıların dikkatini çekmişti. Oğuz şehirleri üzerine araştırma yapan eski Sovyet alimi S. P. Tolstov bu ziraat metodunu “bataklık ziraatı” diye adlandırıyor. Gerçekten de bu Sır Derya deltası hayli sulak, adeta bataklık yerd. ¹⁶⁸

Yeni arkeolojik araştırmalar sadece birtakım Oğuz şehirlerini meydana çıkarmakla kalmamış, Sır Derya’nın eski bir yatağı olan Yeni Derya civarında geniş bir köy orunu keşfedilmiş ve kazılar yapılmıştır. Neticede buralarda ziraat, hayvancılık, balıkçılık ve el sanatlarının ahenkli bir şekilde yürütüldüğü tespit edilmiştir. ¹⁶⁹

Arkeolojik araştırmalar ve tetkik seferleri, Türk ülkelerinde sulama tesisleri ve sistemlerinin bulunduğunu da ortaya çıkarmıştır. Bu sulama tesislerinin ağırlıklı kısmı Sır Derya ve Amu Derya ırmaklarının kıyılarında bulunup, çeşitli sulama sistemleri ile dikatı çekmektedir. Bu konu Barthold’ın “Türkistan Sulama Tesislerine Dair” ¹⁷⁰ adlı eserinde, çeşitli tarihi kayıtlardan ve kaynaklardan topladığı bilgilerle teferruatlı şekilde incelenmiştir.

Son araştırmalar, özellikle Amu Derya’nın aşağı kısmında, Harezmi yöresinde çok yoğun ve muntazam bir sulama sistemi bulunduğunu ortaya koymuştur. Bununla beraber, kıyılarında Türklerin daha çok bulunduğu Sır Derya boyunca da çeşitli sulama sistemleri görülmektedir. Özellikle Sır Derya deltasındaki sulama bilhassa

¹⁶⁸ S.V. KİSELEV, *Drevnaya İstoriı Yucnoy Sibiri*, (Moskova, 1988), 568-569.

¹⁶⁹ T. A. JDANKO, “Semi-nomadizm”, *Trudi* XXV, 182.

¹⁷⁰ V.V. BARTHOLD, “İstoriya Oroşeniya Turkestana” *Soçineniya*, III, 332.

dikatı çekiyor. Oğuzların yaşadıkları Sır Derya'nın orta ve özellikle aşağı havzasındaki sulama sistemini S.P. Tolstov tetkik ve tasvir etmiştir. Bu yöredeki sulama kanalları, yani “ark” lar, yüzyıllar boyunca yerli halkın sulama ile tarım yapmalarına kolaylık sağlamıştır. Oğuz Yabğuları'nın kışlık merkezi Yeni Kent civarı başta olmak üzere Cend ve Sırlıtam Kalesi gibi Oğuz şehirlerinin etrafında bugün de bu sulama tesislerinin, arklarının izleri açıkça görülmektedir.¹⁷¹ Tarihi kaynaklarda da Yeni Kent çevresinde tarım yapıldığını, ancak nüfusun bir hayli artması nedeniyle, yörede hububat yetişmediğinden Sır Derya yolu ile şehre buğday getirildiği kaydedilmektedir.¹⁷²

Oğuz İlindeki tarım meselesine ait bilgileri, Kaşgarlı'nın dil açıklamalarıyla da tespit edebiliriz. Mesela, Divanda “yatuk” diye bir kelime geçmektedir. Bunu yazarımız kendisi “atılan, unutulmuş her şey; tembel; şehirden çıkmayan bir kısım Oğuzlar”¹⁷³ diye açıklıyor. Burada anlaşılan mesele o zamanlarda bozkırlarda yaşayan göçebe Oğuzlar'ın, yerleşik yani ziraatçı ve tüccar Oğuzların varlığını bilip kabul ettikleridir. Daha çok hayvan yetiştirici olan bu göçebelerin bu zirai mahsullere güvenerek, kendilerinin ziraat yapmadıkları söylenebilir.

Kaşgarlı “arık” kelimesinden başka “kadhad” tabirinden de bahsediyor ki, bu da arık, kanal kazmak anlamına geliyordu.¹⁷⁴ Kazılan bu arıklar dikkatle gözetilir, zaman zaman da tamir edilirdi. Çoğu zaman akar suların önü böğenerek, yani sed yapılarak “özük”¹⁷⁵ denilen havuzlarda toplanırdı ve sulama işlerinde istifade edilirdi. Suyun herkese yetişmediği hallerde, sulama işini sıra ile yapıyorlar ve buna “sap”¹⁷⁶ diyorlardı. Bu tür havuzların şehir hayatında da önemli yer tuttuğunu, yani

¹⁷¹ Materiyali Horezmskoy Ekspeditsii, Moskova, 1963, 80-86.

¹⁷² V.V. BARTHOLD, “İstoriya Kulturnojizni Turkestana”, Soçineniya, II/1,240.

¹⁷³ DLT, III, 14.

¹⁷⁴ DLT, II, 190.

¹⁷⁵ DLT, I, 71.

¹⁷⁶ DLT, III, 145.

halkın günlük su ihtiyacını karşılamada büyük önem taşıdığını, Baba-ata ve bazı diğer şehirlerde bulunan havuz yerlerinden anlamak mümkündür.¹⁷⁷

Sır Derya vadisindeki ziraatın ürünleri, buğday, arpa ve darı gibi geleneksel Türk hububat ürünleri idi. Şimdi biz de buradan, Oğuzların tarım hayatına dair Kaşgarlı'nın vermiş olduğu bilgilere dayanarak hububatın isimlerinden ve onlarda daha çok kullanılan cinslerden bahsetmeye çalışalım.

XI. yüzyılda hububat, ekin sözleri karşılığında, genel cins adı olarak “tarığ”¹⁷⁸ kelimesinin kullanıldığı bilinmektedir. Bu tarığ kelimesi, Oğuzlar hariç bütün diğer Türklerce buğday yerine kullanılmakta idi. Oğuzlar tarığı bugünkü “darı” anlamında kullanmakta olup, buğdaya “aşlık”¹⁷⁹ diyorlardı. Bazen Oğuzlar aşlık kelimesi ile birlikte buğday kelimesini de kullanıyorlardı ve hatta buğday onlar arasında aşıktan daha yaygın idi.¹⁸⁰

En çok ekilen de buğdaydır. Buğdaydan sonra, Oğuz sahasında üretilen hububat çeşitleri, biraz önce bahsettiğimiz gibi “arpa”, “darı”, “yağ ügürü” denilen susam, “tuturkan” dedikleri pirinç de ekilirdi. Nitekim, tarla ziraatinde buğdaydan sonra en çok yetiştirilen - arpa idi. Yalnız, arpanın insanlardan fazla hayvanlar, bilhassa at için ekilip biçildiği Kaşgarlı'nın verdiği bilgiden açıkça anlaşılmaktadır.¹⁸¹ Bugün ekin ekilen yer anlamında kullandığımız tarlaya ve genellikle çiftçilik yapılan yerlere Oğuzlar'ın “ekin”¹⁸² dediklerini Divandan öğreniyoruz . Her halde bu isim de onlar arasında çok yaygın değildi. Belki de bu isim Oğuzların bir bölümü tarafından kullanılıyordu.¹⁸³ Bu devirde Orta Asya Türk ülkelerinde, Oğuzlar dahil, ekin ekilen yer anlamında “tarığlağ”¹⁸⁴ kelimesi

¹⁷⁷ Y.İ. AGEYEVA, G. İ. PATSEVİÇ, *Otçet o Rabotah Yujno-Kazakistanskoy Ekspeditsii 1953 Goda*, (Alma Ata, 1958), 33-60.

¹⁷⁸ DLT, I, 373.

¹⁷⁹ DLT, I, 144.

¹⁸⁰ R. GENÇ, a.g.e., 311.

¹⁸¹ M.A. KÖYMEN, a.g.e., 497.

¹⁸² DLT, 78.

¹⁸³ R. GENÇ, a.g.e., 312.

¹⁸⁴ DLT, I, 496.

kullanılıyordu Tarığ kelimesinden alınarak çiftçiye “tarığçı”¹⁸⁵ diyorlardı. Kaşgarlı kendi eserinde “Şehirde yaşayan Oğuzlar başka yere göç etmiyorlar ve savaşmıyorlar. Onlar yatuk ismiyle anılıyorlar. Yani onlara terk edilenler ve tembeller” denilmektedir.¹⁸⁶

Buradaki yatuk kelimesinin anlamı Kazakların kullandıkları “jatak” kelimesinin ifadesi ile aynıdır. Kazaklar genelde hiç göç etmeyen yani yerleşik hayat sürene “jatak” derler. Araştırmacıların belirttiğine göre özellikle at ve deve gibi taşıt hayvanları olmayanlar göçe iştirak edemediklerinden dolayı “jatak” oluyorlardı. Ancak geçmişte göçebe olan “jatak”, yerleşik hayata geçince de hayvancılıkla ilişkisini kesmemiştir. Jataklar boynuzlu hayvanlar yetiştiriyorlardı. Ancak onların asıl uğraşları tarım idi.¹⁸⁷

Oğuz yatukları sadece şehirlerde değil köylerde de yaşıyorlardı. XI yüzyıldaki Oğuzlar arasında yerleşik hayat sürenlerin “Tarığçı” olarak adlandırılması dikkat çekicidir.¹⁸⁸ Bu kelime Oğuz dilinde Darı anlamını taşımaktadır. Mahmud Kaşgari’nin belirttiğine göre darı, tüm Türklerde buğday anlamında olup sadece Oğuzlarda darı anlamını taşıyordu.¹⁸⁹ Eski zamanlardan beri yarı göçebe gruplar çoğunlukla darı ekmişlerdir.

Hububat ziraatının nasıl yapıldığı konusuna gelince, günümüzde Anadolu’nun çeşitli yörelerinde toprağı sürmek için “saban” denilen aletin kullanıldığı bellidir.¹⁹⁰ IX-XI. yüzyıllarda Oğuzlar da tarlanın sürülmesinde bugün de olduğu gibi “saban” kullanmakta idiler. Sürme işlemine de yine saban kelimesinden türetilerek alınan “sabanlamak”¹⁹¹ tabiri söylenirdi. Sabanın ucunda toprağa temas eden kısmının

¹⁸⁵ DLT, III, 242

¹⁸⁶ DLT, III, 14.

¹⁸⁷ S. G. AGACANOV. a.g.e., 95.

¹⁸⁸ DLT, II, 49.

¹⁸⁹ DLT, I, 140.

¹⁹⁰ M. SAFRAN, *Yaşadıkları Sahalarda Yazılan Lugatlara Göre Kuman/Kıpçaklar’da Siyasi, İktisadi, Sosyal ve Kültürel Yaşayış*, TKAE yay, (Ankara, 1993), 159.

¹⁹¹ DLT, III, 342.

demirle kaplı olduğu ve bu demire “tis”¹⁹² ve “bukursı”¹⁹³ denildiği anlaşılmaktadır. Sabana genelde öküz koşulurdu. Saban, bugün de olduğu gibi çift sürmede, öküze “boyunduruk”¹⁹⁴ ile koşulmakta idi. Tarlanın sürülmesinden sonra, kararlaştırılan hububatın ekilmesine geçiliyordu. Kaşgarlı’nın ifadesine göre en iyi ekin ekme zamanı ilkbaharın başlangıcıdır. Bu zamanda ekilen ekine Oğuzların “baldır tarıg” dediğini görüyoruz. Günümüzde ekin ekmenin en iyi zamanı ise güz yağmurlarını müteakip ilk kar yağmadan önceki zamandır. Oğuzların o devirde kıştan önce ekim yapıp yapmadığını bilemiyoruz. Oğuzlar olgunlaşan hububatı tarladan “orgak”¹⁹⁵ denen bir aletle yani orakla biçiyorlardı.

Ekinin biçilmesinden sonra sapların harman edilmesi ve dövülerek tanelerinin ayrılması işine geçirilirdi. Harman dövülürken Türklerden bir kısmı döven kullanıyorlar, bir kısmı da bu işi hayvanlara ezdirmek, ayakları ile teptirmek sureti ile yaptırıyorlardı.

Dövme işi bittikten sonra harmanın savrulması işine geçiliyordu. Bu işe de günümüzde olduğu gibi “savurmak” deniliyordu ve uygun rüzgarda yapılıyordu. Savurma işlemi bitince, saman ve tane bir-birinden ayrılmış oluyordu. Bundan sonra buğdayın bir kenara yığılarak temizlenmesi işine geçiliyordu. Buğdayı temizlemek, içinde bulunan karamık v.s yabancı maddelerle ezilmemiş sert saman parçalarını hububat tanelerinden ayırt etmek için yapılıyordu. Temizlenen buğday değirmende öğütülmeden önce yıkanılıyordu.¹⁹⁶

Bütün bu işlemlerden sonra tanelere ayrılarak temizlenen hububat öğütülerek un elde edilmek üzere “teğirmen”e¹⁹⁷ götürülmektedir. Divan’ın kayıtlarından anlaşıldığına göre bu değirmen su değirmeni idi¹⁹⁸.

¹⁹² DLT, III, 125.

¹⁹³ DLT, III, 242.

¹⁹⁴ DLT, III, 179.

¹⁹⁵ DLT, I, 119.

¹⁹⁶ R.GENÇ, a.g.e., 319.

¹⁹⁷ DLT, III, 266.

¹⁹⁸ R.GENÇ, a.g.e. 320.

Mahmud Kaşgarlı'nın eserinde Oğuzların tarım ait terimlerin çokluğu o dönemdeki yerleşik Türklerin ve dolayısıyla Oğuzların arasında tarım faaliyetlerinin seviyesinin yüksek derecede olduğunu gösteriyor.

Yerleşik ve yarı yerleşik Oğuzlar esas olarak tarımla uğraştılar darı ve başka tarım ürünlerini ektiler. Ama Oğuzların tarım aletleri IX-X. yüzyıllarda çok basit şekilde idi. XI. yüzyıldaki Oğuz dilinde bazı tarım aletlerinin isimlerinin yok olduğunu görüyoruz. O dönemlerde onlar bahçıvanlıkta elden tozlandırmayı başarmışlardır. Yerleşik ve yarı göçebe Oğuzlar bazen tarımın yanında hayvancılık da yapmışlardır. Bazı bilgilere göre Sır Derya Oğuzları tarımın yanı sıra koyun ve keçi yetiştirmekle de meşgul olmuşlardır.

Oğuzların tarımdan elde ettikleri ürünleri ancak kendilerine yetiyordu. X-XI. yüzyıllardaki kaynaklarda tarım ürünlerinin satıldığına dair bilgiler mevcut değildir. Ama tam tersi bu dönemlerdeki kaynaklara göre dışarıdan tarım ürünleri ithal etmişlerdir. Hatta yerleşik hayatın merkezi sayılan Yeni Kent şehrinde bu durum görülmektedir. Bu konuda balıkçılıkla uğraşan Oğuzlar tarımla uğraşanlara göre daha başarılı olmuş ve balıklarını komşu ülkelere satmışlardır. Yarı göçebe ve yerleşik hayat süren Oğuzlar sadece şehirlerde değil köylerde de faaliyet göstermişlerdir. Köylerde yaşayan kitle genellikle sosyo-ekonomik açıdan güçsüz olanlardı. Bu kitle genellikle savaş nedeniyle fakir düşenler ve kıtlık nedeniyle hayvanlarını kaybedenlerden ibaretti. Bazen soğuk kışlarda hayvanlar yiyecek bulamadıklarından toplu halde ölürdü. Bunun sonucu fakir düşen hayvan sahipleri yarı yerleşik ve tamamen yerleşik hayata geçiyordu. Yerleşik hayata geçen Oğuzlar çoğunlukla İslam dinini benimsiyorlardı. Bu Oğuzların asıl uğraş alanı olan tarımın yanında el sanatları ile de uğraştıkları görülmüştür.

2. Oğuzlarda Hayvancılık

Oğuzlarda hayvancılığın yüksek derecede olması bir çok şartlara bağlı idi. Bunların içinde özellikle ekonomik ve coğrafi faktörler önemlidir. Oğuz boyları Orta Asya'nın büyük bir kısmını içeren alanda serbestçe dolaşıyorlardı. Buraların hava şartları ani değişikliklere gebedi. Su kıtlığı yüzünden hayvancılığın gelişmesini son derece etkiliyordu. Yazın bozkırlarda suyu ancak derin kuyulardan ve yağmur suyu ile dolan çukurlardan bulmak mümkündü. Böyle sıcak yazlarda hayvanların bozkırlarda güdülebilmesi çok zordur. Çünkü, aşırı sıcaklığın etkisinden ve uzun müddet yağmurun yağmaması nedeniyle bozkırdaki otların çoğu yaz ortalarına kadar yanıyor. Çöllerde genellikle dikenli, bozkırlarda ise yapraklı bitkiler mevcuttu. Devcilikle uğraşanlar çöllerde, bunun dışındaki koyunculuk ve diğer büyük baş hayvancılıkla uğraşanlar ise engebeli arazileri tercih ederlerdi. Genellikle yazın her kez engebeli ve dağlık arazilerde bulunmaya çalışıyorlardı.¹⁹⁹

Göçebe Oğuzlar'ın yetiştirdiği esas hayvanlar koyun, at ve deve idi. Çünkü, onların sosyal hayatlarında geçim, bu adı geçen hayvan cinslerinden elde edilen maddi ürünlere doğrudan bağlantılı idi. X. yüzyıl coğrafyacıları hemen hemen her Türk boyunun at ile birlikte koyun sürülerine sahip olduklarını belirttiler. Bu hususta Oğuzlar'ın ve Karluklar'ın daha ileriye gittiklerini, Maverâünnehir, Harezm ve Horasan'ın koyun ihtiyacının büyük kısmını onların temin ettikleri biliniyor.²⁰⁰ İbn Fadlan'ın belirttiğine göre Oğuzlar'ın koyunları şişmanlıkları ile ünlü idi. Bunların kuyrukları çok büyük ve yere değecek kadar uzundu.²⁰¹

X-XI. yüzyıllarda Oğuzlar her halde karaköl koyunlarını da yetiştiriyorlardı. İbn Havkâl'ın yazdıklarına göre Türkistan çevresindeki koyunların derileri yumuşak

¹⁹⁹ S.G. AGACANOV, a.g.e., 89.

²⁰⁰ F. SÜMER, a.g.e., 42-43.

²⁰¹ R. ŞEŞEN, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, 66.

ve çok güzeldi. Özellikle siyah ve koyu-kırmızı renkli olan kuzu derileri meşhurdu.²⁰²

X. yüzyılda Harezm yakınlarındaki Kardera'da böyle güzel derilerin satıldığı bilinmektedir. Arkeolojik buluntulara göre bu bölgenin X-XI. yüzyıllarda Oğuzlar'la etnografik ve kültürel bağlantıları bulunduğu sanılmaktadır. Kardera'dan çıkan derilerin Oğuz ülkesinden getirildiği düşünülebilir.²⁰³ Oğuzların, koyunların et ve sütünden başka, yünlerini kırkarak dokumacılıkta kullandığı, bunlardan giyim-kuşam, halı, kilim yapıldığı da bilinmektedir. Koyun dışkısını yakacak olarak kullandıkları da biliniyor.

Oğuzlar koyunla birlikte keçiyi de beslemekte idiler. Koyuna nazaran daha az ihtimam isteyen, sarp yerlerde de kolaylıkla yaşaya bilen bu hayvan, bu özelliklerinden dolayı daha çok dağlık ve sarp yerlerde, fazla otlı olmayan çalılık yerlerde beslenmekte idi.²⁰⁴

Keçiler zamanımızda da yaygın olduğu gibi, o dönemlerde de bazen koyuna katılarak sürüler teşkil edildiğini görüyoruz.²⁰⁵

Keçinin etinden istifade edildiği muhakkak olmakla birlikte, diğer Türk kavimlerinde olduğu gibi Oğuzlar tarafından da keçi etinin pek makbul sayılmadığı söylenebilir. Çünkü keçinin yağlı eti soğuk havada çok çabuk donabilme özelliğine sahipti. Bazı kayıtlara göre de Oğuzlar'ın arasında sığır ve öküz yetiştirenleri de mevcuttu.²⁰⁶

Herhalde boynuzlu hayvanları daha çok yarı göçebe ve yerleşik Oğuzlar besliyorlardı. Öküzler özellikle tarlalarda çalıştırılıyordu. Yini de göçebe Oğuzlar'ın

²⁰² Materiali po İstori Türkmen i Türkmeni, I, (Moskova, 1939),181.

²⁰³ S.G. AGACANOV, a.g.e., 90.

²⁰⁴ R. GENÇ, a.g.e., 348.

²⁰⁵ DLT, II, 13.

²⁰⁶ Hudud ul-âlem, 101; İCGT..., 67.

bir yerden bir yere taşınabilmeleri için öküzün gücünden istifade ettikleri malûmdur. İneği ise daha ziyade sütünden istifade etmek için beslerlerdi. Oğuzlar'ın ne çeşit boynuzlu hayvanlar yetiştirdikleri kaynaklarda belirtilmemiştir.²⁰⁷

X. yüzyılda Oğuzlar'ın hayatında at önemli bir yer tutmaktadır. Çünkü, tarih boyunca büyük Türk fetihlerinin hareketlilik ve sürati gerektiren göçebe yaşayışının en etkili araçlarından biri olan atın Oğuzlar'ın sosyal hayatında da büyük rolü olmuştur. Gücünden türlü şekillerde istifade ettikleri gibi, etinden ve sütünden de istifade etmekte idiler. İşte bu sosyal, askeri ve ekonomik önemden dolayıdır ki, Oğuzlar atı sürüler halinde besliyorlardı. İbn Fadlan Oğuz yurdundan geçerken onların çok büyük miktarlardan at sürülerini götüğünü belirtiyor.²⁰⁸

Ancak bu kadar çok atın gereğinde birbirinden ayırt edilebilmesi, hangi atların kime veya hangi obaya ait olduğunun bilinebilmesi için onların genellikle sağrılarına veya başka yerlerine muayyen damgalar basılıyordu.²⁰⁹

Oğuzlar'ın at sürülerinin büyük bölümünü kısa boylu at tipi teşkil ediyordu. Bunlar yaşadığı bölgenin iklim şartlarına çok iyi uyum sağlıyorlardı ve sene boyunca açık havada güdülebilirlerdi. Bozkır Türk atları bol sütü, etleri de çok lezzetli idi. Bu yüzden Oğuzlar koyun ve inek etinden daha çok at etinden hoşlanırlardı. Oğuz destanlarında, Oğuzlar'ın diğer Türk elleri gibi, at ve hatta deve eti yedikleri ifade edilmektedir.²¹⁰

Tarihte Türk atları uzun mesafeleri koşmaları ve dayanaklılığı ile meşhurdur. Türkler atlarını açık hava altında sıcaktan ve soğuktan korumadan boş bırakıyorlardı. Böyle bir at savaş, saldırı ve yabani hayvanları avlamada bulunmaz vasıta idi. Büyük ihtimal, Oğuz atları bu tiptendi.²¹¹

²⁰⁷ R. GENÇ, a.g.e., 351.

²⁰⁸ A. P. KOVALEVSKİİ, *Kniga Ahmeda İbn Fadlana o Ego Puteçestvii Na Volgu*, (Harkov, 1956), 128.

²⁰⁹ R. GENÇ, a.g.e., 332.

²¹⁰ F. SÜMER, a.g.m., 145.

²¹¹ S. G. AGACANOV, a.g.e., 91.

Oğuzlar'ın büyük bir bölümü deve de yetiştiriyorlardı. Onlar devenin sütünden, etinden ve yününden istifade ettikleri gibi, onu taşıt vasıtası yerine de kullanıyorlardı. Ayrıca, göç ve ticari kervan taşımacılığında develerin büyük rol üstlendikleri muhakkaktır. X-XI. yüzyıllara ait belgelere göre Oğuzlar iki hörgüçlü, Baktryan devesini yetiştiriyorlardı. İbn Fadlan böyle develerle seyahat etmiş ve bunu “Türk devesi” diye isimlendirmiştir. Bu Oğuz devesi orta boylu olup, Hazar develerinden farklı idi.²¹²

Deve sürülerini güdenler, at ve koyun yetiştirenlerden farklı olup, bunlar çöllerde ve sıcak bozkırlarda hayatlarını sürdürüyorlardı. Aslında, deve diğer hayvanlara göre yavaş üreyordu. Devenin yeteri kadar çok çabuk çoğalması için sıcak iklime ihtiyacı vardır. Deve köçeğinin(bot-botuk) soğuk ve nemli havadan korunması şarttı. Onun için Oğuzlar deve sürülerini devamlı çölün derinliklerine sürüklüyorlardı.²¹³

3. Oğuzlarda Avcılık ve Balıkçılık

Avcılık yabani hayvanları ölü veya diri olarak ele geçirmek için yapılan faaliyetlerin tümüdür. IX-XI. yüzyıllardaki Oğuzların iktisadi hayatında önemli yer tutan avcılık bu toplumun göçebe yaşayan kitlelerinin arasında geçim kaynaklarından birini teşkil etmiştir. Orta Çağ İslam coğrafyacıları Oğuzların avcılığı konusunda epeyce bilgi vermektedirler. Bunların arasında birinci derecede kaynak olan “Hudud’ul âlem”de Oğuzların avcılığı konusunda bazı bilgiler vardır. “Hudud’ul âlem”de “Oğuzların zenginlikleri at, sığır, koyun ve silah ile, bir miktarı da avdır” cümlesi geçmektedir.²¹⁴

²¹² A. P. KOVALEVSKYİ, *Puticestviye İbn Fadlana na Valgu*, (Moskova, 1939), 65.

²¹³ S. G. AGACANOV, a.g.e., 92.

²¹⁴ *Hudud el-âlem*, 101; İCGT..., 67

IX. yüzyıl müellifi Yakubi'nin "Kitab al-Büldan" adlı eserinde Oğuzlar da dahil bütün Türkistan halkının yediklerinin çoğunun av eti olduğu kaydedilmektedir.²¹⁵

IX. yüzyılda Türkler arasında yaygın olan avlanma usulleri Cahiz'in eserinde yer almaktadır. Cahiz'e göre Türkler avlamayı çok severler hatta savaş vaktinde bile avcılıkla uğraşırlardı. Onlar yanına gıda malzemesi almadan aygıra veya kısrağa binerek ava çıkarlar, başarılı olamadıkları takdirde kısrağın sütünü içer veya atı keserlerdi. At üzerinde yabani hayvanları kovalar ve her çeşit kuşu uzaktan kolayca vururlardı. Eğer hazırlanmış olan yemek at etinden değilse ondan hoşlanmazlardı.²¹⁶

Faruk Sümer'in "Oğuzlar" adlı eserinde Oğuzların başlıca av hayvanları olarak yürürden geyik, sığın ve uçardan da kaz, ördek, güvercin olduğu bildiriliyor.²¹⁷

X. yüzyılda Oğuz boylarının bazıları İdrisi'nin metnine göre kürklü hayvan avcılığı ile uğraşmakta idiler. Yayık, Enba ve Ural dağlarının güney kısmında yaşamakta olan Oğuzlar nehir sularındaki kunduzları ve nehrin kurluklarından altın sarısı rengindeki tilkileri avlıyorlardı.

"Divanü Lügati't-Türk"te ise o devirdeki Türk toplumunun ekonomik hayatındaki avcılığın yerini tespit etmemize yarayacak bazı bilgiler geçmektedir. Kaşgarlı bize sadece yabani hayvan, kuş ve balık avlamakta kullanılan aletler ile avlama usulünden bahsetmekle yetinmektedir. Meselâ Divanda geçen av(aw), avlamak, avlanmak olarak bilinen bu işte, en önemli av usulü, sürekl avı veya sürgün avı dediğimiz, kalabalık sayıda insanla yapılan, hatta hükümdarların muhafız birlikleri veya bazen bütün ordusu ile yapmış oldukları avdır.²¹⁸ Bu tarz avlanma usulünü Kaşgarlı'nın kayıtlarında da görmek mümkün oluyor. Kaşgarlı'nın

²¹⁵ YAKUBÎ, *Kitab el-büldan*, 300; İCGT..., 187.

²¹⁶ S. P. AGACANOV, a.g.e., 93.

²¹⁷ F. SÜMER, a.g.e., 296.

²¹⁸ R. GENÇ, a.g.e., 360.

Divanında bu tip sürgün avlarına “sığır” denilmektedir. “Sığır hanların halk ile yaptıkları bir çeşit av. Öyle ki han’ın adamları ormanlara ve kırlara dağılırlar. Yaban hayvanlarını önlerine katarak han’ın olduğu yere doğru sürerler. O, yorulmaksızın bulunduğu yerden önüne çıkan hayvanları vurur”.²¹⁹ Kaşgarlı’nın bahsettiği bu avlama usulünün Oğuzlar tarafından da yapıldığı muhakkaktır. Çünkü X–XI. yüzyıllardaki Oğuzların yaşadığı Sır Derya nehrinin iki tarafı günümüzde olduğundan daha fazla sık ormanlık idi. Burası çeşitli yabani hayvanlar ve kuşlarla dolu idi. Eskiden buralarda Türk destanlarında görüldüğü gibi kaplanların yaşamakta olduğunu öğrenmekteyiz. Hem de o devirdeki Oğuzların Beyler zümresine mensup olan şahıslar vakitlerini avlanmak ve toy vermekle geçiriyorlardı. Avcılar avlarını süngü veya ok ile vururlardı. Kaşgarlı o devirdeki avcılarının ne gibi av aletlerine sahip olduğunu açıklarken şöyle demektedir: “eline çağrı kuşunu alıp, atına binerek geyik avlar; uzun kulaklı ince belli köpeklerle tilkiler avlar”.²²⁰

X–XI. yüzyılda Oğuzların arasında özellikle kuş avlamada ağ kurduklarını görmekteyiz. Onlar ağa bugün de kullanılan bir kelime olan “tor” diyorlardı. Av, yoksul insanlar için gıda olmasına karşılık zenginler için bir eğlence, ve hatta askeri bir manevra mahiyeti taşıyan vesilelerden biri idi.²²¹ Yerleşik ve yarı göçebe hayat süren Oğuz grupları tarımla uğraşmakla yetinmeyerek balık avlamakla da meşgul olmuşlardır. İstahrî’ye göre Amu Derya havzasında Halican mevkiî balıkçılıkla uğraşanların mekanı idi. Balıkçıların geçici meskenleri genelde Aral Gölü ve Amu Derya’nın yakasında bulunuyordu. Oğuz balıkçıları avladıkları balıkları Harezm ve Orta Asya’nın değişik yerlerine gönderiyorlardı. Hazarın güney ve batı sahillerinde oturan Oğuzlar çoğunlukla balıkçılık ve deniz ürünleriyle uğraşıyorlardı.²²²

²¹⁹ DLT, I, 364.

²²⁰ DLT, I, 421.

²²¹ R. GENÇ, a.g.e., 363.

²²² S. G. AGACANOV. a.g.e., 96.

Yerleşik ve yarı göçebeler arasında balıkçılıkla uğraşan Oğuzlar Balkaş gölünün güney yakasında da bulunuyorlardı. İdrisi Gorguz'da çok miktarda balık avlandığını burada Oğuz halkının ağırlıklı kısmının bununla geçindiğini yazıyor.²²³

4. El İşleri

Oğuzlar hayvancılık, tarım ve balıkçılığın yanında el işleriyle de uğraşmışlardır. IX. yüzyılda Yakubi'nin belirttiğine göre Türkler özellikle Oğuzlar yün giysiler, halıcılık ve ok yapmada usta idiler.²²⁴

XI. yüzyıldaki kaynaklarda Oğuzların el işlerinde gelişmesi hakkında dikkat çekici bilgiler bulunmaktadır. Mesela İdrîsî'nin belirttiğine göre Daranda ve Darku şehirlerinde yaşayanların mükemmel eşyalar yaptıkları bilinmektedir.²²⁵

Kaşgarlı ise eserinde, Oğuzların günlük hayatta kullandıkları bir çok eşyalarla ilgili vermektedir. Oğuzların halıcılık, deri çizmeler, yün ve keten kumaşları yaptıkları bilinmektedir. "Divanü Lügati't-Türk"te bu el işlerinde kullanılan aletlerin isimleri geçmektedir.

XI. yüzyılda özellikle Oğuzlar keçe, kilem ve halı dokumacılığıyla meşhur oldular. Kaşgarlı'nın belirttiğine göre Oğuzlar beyaz keçeleriyle meşhur idiler. Genellikle keçe ve koşumu yapanlar kadın ve kızlardı. Oğuzların el işleriyle meşgul oldukları sadece yazılı kaynaklarla değil arkeolojik bulgularla da kanıtlanmıştır. Oğuzların yerleştikleri Sır Deryanın aşağı kısmı el işleri için merkez mahiyetinde idi. Cend, Yeni Kent ve başka şehirlerde seramik kalıntılara rastlanmaktadır. Tarihi arkeolojik bulgular Oğuzların el işleri günlük hayatta ihtiyaç duydukları aletlere yönelik idi. Yani göçebe hayvancılık, tarım ve balıkçılıkla iç içe di. El işleri

²²³ İDRİSÎ, *Nüzhət el-müştak fi ihtirak el-afak*, 108; İCGT..., 98.

²²⁴ YAKUBÎ, *Kitab el-büldan*, 300; İCGT..., 187.

²²⁵ İDRİSÎ, a.g.e., 274; İCGT..., 113.

Oğuzlarda ayrıca bir geçim kaynağı değildi. Kaşgarlı Mahmud'un sözlüğünden biz Oğuzların el işlerine dayalı ihtiyaçlarını kendilerinin gördüğünü öğreniyoruz. Ama zamanla yerleşik hayatın benimsenmesiyle ve ticaretin gelişmesi sayesinde Oğuzlar arasında el işlerini kendilerine meslek edinenler de çıkmıştır.

5. Ticaret

IX-X yüzyılda Oğuzların ekonomik hayatında doğal mübadele ve ticaretin yerinin çok önemli olduğu görülmektedir. Göçebe Oğuzlar tarımla uğraşmakta olan şehir halkıyla çok yakın münasebette bulunuyorlardı. İki toplum arasında gerçekleşmiş olan bu ilişki aradaki savaşçı hareketleri sakinleştirip, barış ve huzur ortamı sağlamakta idi.²²⁶

X. yüzyılda göçebe Oğuzlar yukarıda birkaç defa ifade edildiği üzere, şehirlerde oturanlara “yatuk” yani tembel sıfatını vermişlerdi. Ama zamanla aradaki bu anlaşmazlık aradan kalkmış, onun yerine göçebe Oğuzlar XI. yüzyıla doğru Sır Derya nehrinin kenarında bir çok şehirler kurmuş, ziraatla uğraşmış ve bölgede ticareti geliştirmişlerdi. Bu da, IX-XI. yüzyıllardaki Oğuzların yeni yurdu olan Sır Derya bölgesinin yerleşik hayata uygun ve elverişli olduğundan kaynaklanmaktadır. Buradan geçen İpek Yolu bölgede ticaretin gelişmesini sağlamıştı. Oğuzlarda bu durumdan uzak kalmadılar, ticaretle uğraşıp, bu işi hayatın belli başlı işlerine dönüştürdüler.

“Hududü'l-Alem”de Oğuzlar'ın tam göçebe bir el oldukları söylenmekle beraber, tüccarlarının da çok olduğu yazılmakta ve bu hususu aynı yüzyıla ait diğer kaynaklar da doğrulamaktadır.²²⁷

²²⁶ S. G. AGACANOV, a.g.e., 99.

²²⁷ F. SÜMER, a.g.e., 146.

Kaşgarlı'nın ifadesine göre Oğuzlar'ın ticarete en çok kullandıkları deyim “alış-satış” veya “satış-alış”²²⁸ idi. Bu, Oğuzlar ile komşu İslam kavimleri arasında canlı bir ticari faaliyetin mevcut olduğunu gösteriyor. Oğuzlar, barış zamanlarında ticaret maksadıyla Harezm, Curcaniye ve Baratekin şehirlerine, Maverâünnahr'de de Sabran şehrine geliyorlardı.²²⁹

Horasan ve Maverâünnahr halkı et ihtiyacını Oğuzlar ve Karluklar'dan temin ediyordu.²³⁰ Oğuzlar'ın başlıca ihraç malı koyun idi. Oğuzlar'ın ayrıca İslam aleminde meşhur olan, Türk keçesi denilen ak keçeyi sattıklarına da ihtimal verilebilir.²³¹

Bununla birlikte Oğuz İline dışarıdan yabancı mallar ithal ediliyordu. Oğuzlar'ın Yedi Su, Harezm, Maverâünnahr bölgesindeki komşu memleketler ile kurduğu ticari ilişkilerde, Sır Derya sahasında X-XI. yüzyılda gelişen Oğuz şehirlerinin rolü büyük oldu. Bu ticari ilişkilerde çok önem kazanan şehirlerin başında geleni de Yeni Kent idi. Sır Derya yakınına yerleşmiş olan Yeni Kent'e gemi ile Harezm'den un getiriliyordu.²³² Harezm başkenti Kyat'a “Oğuz bölgesine açılan ticaretin kapısı” diye hitap ediliyordu.²³³

Oğuzlar'ın X. yüzyıldaki en büyük ticaret merkezinin biri de Sır Derya'nın orta sahasında bulunan Sabran şehri idi. Burası yabancı malların en çok satıldığı yer olarak biliniyordu. İbn Havkâl da Sabran'a Oğuzlar'ın barış zamanlarında ticaret maksadı ile çok sık geldiklerini kaydetmektedir.²³⁴

²²⁸ DLT, I, 518.

²²⁹ İSTAHİRÎ, a.g.e., 299-303; İBN HAVKAL, a.g.e., 511; Hudud ul-alem, 71; İCGT..., 154; 162; 57.

²³⁰ İSTAHİRÎ, a.g.e., 281-288; İCGT..., 154-161.

²³¹ YAKUBÎ, Türkler'in en iyi keçe imal eden kavim olduğunu söylüyor. (Kitab ul-buldan, 60); İCGT..., 185.

²³² AGACANOV, a.g.e., 101.

²³³ HUDUD UL-ALEM, 125; İCGT..., 57.

²³⁴ İBN HAVKAL, a.g.e., 418; İCGT..., 164.

Makdîsî'in belirttiğine göre Oğuz bölgesinin sınırındaki Yedi Su havalisine dahil olan İsficab, Oğuzlar için en büyük ticaret merkezlerden biri idi. Buraya Müslüman ülkelerinden malları ile birlikte tüccarlar geliyorlardı. Onlar için buranın yün, koyun, deri gibi yerli malları çok önemli idi. Göçebe Oğuzlar buralara kendi hayvanlarını getirerek para karşılığında satarlar veya mübadeleyle, kendilerinin ihtiyaç duydukları malları satın alırlardı. Bu da söz konusu yüzyılda Türkler arasındaki ticaretin şekli idi. İdrîsî eserinde Oğuzlar'ın kendi mallarını Şaş'dan gelen davarlarla değiştirdiklerini kaydetmektedir. Ayrıca Divan'da bahsedildiği gibi, mal satmak gayesi ile Oğuz ülkesindeki köylere ve obalara giden tüccar, bazı yerel geleneklere uymak zorunda kalıyordu. Kaşgarlı'nın bilgilerine göre, her hangi bir yere gelen tüccar, burada birinin evine misafir olur. Tüccarın misafir olduğu evin sahibine "beste" denilir. Bu beste evinde misafir bulunan tüccarın mallarını satar, koyunlarını toplar. Tüccar gideceği zaman onun bestesi, yapmış olduğu hizmetlere karşılık olarak yirmi koyuna bir koyun ücret alırdı.²³⁵

Bunun gibi bilgiler Kaşgarlı'dan önceki müelliflerde de geçmektedir. Mesela, İdrîsî, Şaş tüccarlarının kendi mallarını Oğuzlarla deve karşılığında takas ettiklerini söylemektedir.²³⁶ Burada da takas ticaretinde eskiden asıl ödeme aracı olarak hayvan kullanıldığı görülmekte ve bunun da para fonksiyonunu karşıladığı anlaşılmaktadır.²³⁷

Oğuzlarda başta koyun olmak üzere hayvancılığın, ekonomik hayatta olduğu gibi, ticaret hayatında da ne derece önemli bir yer işgal ettiğini görmekteyiz. Hatta XI. yüzyılda Oğuz dilinde hayvan diğer servetler gibi "tawar"²³⁸ kelimesiyle ifade edilmekte idi.

Oğuzlar'ın komşu ülkelerle olan ticari ilişkileri sadece hayvan ve hayvan ürünleri ile değil, bunun dışında başka doğal ürünlerle de yapıldı. Biz, X. yüzyılda

²³⁵ R. GENÇ, a.g.e., 304.

²³⁶ AHİDCANOV, a.g.e., 101.

²³⁷ B.P. KURİLOV, *Obşestvenii stroy Oğuzov po dannim "Dede Korkud"*, (Moskova, 1964), 122.

²³⁸ DLT, I, 86.

Oğuz ülkesinden Horasan'a lacivert taşına benzeyen malahit ve azurit cinslerinin götürüldüğünü görüyoruz. Şaş tüccarlarının ise Garbiyan'daki maden ocağından gümüş satın aldıkları bilinmektedir. Oğuzlar'ın batıda yaşayan kısmı ticari ilişkilerini, Ermenistan ve Bizans'a kadar kunduz kürükleri ile yaptılar. Hatta, bu derileri Oğuzlar, X. yüzyılda Doğu ülkelerindeki tüm ticari merkezleri kendi denetiminde tutan Hazar ve Bulgar tüccarına da sattılar. Oğuz ülkesinde elde edilen bu kürükler tüccarlar aracılığı ile Kafkasya ve Anadolu'ya kadar ulaşıyordu.²³⁹

Oğuzların komşu İslâm ülkeleri ile olan ticari ilişkide köle satışlarının da önemli bir yeri vardı. Oğuzlar her halde komşu Türk illeri ile yaptıkları savaşlarda ellerine geçen tutsaklardan, değişik tokuşa ayrılmayan, yoksul ve kimsesiz olanları Müslümanlara satmakta idiler.²⁴⁰ Daha ziyade ele geçen askeri tutsakları kul olarak tarımla uğraşan ülke pazarlarına satarlardı. X. yüzyılda köle pazarlarının merkezleri Maverâünnehr ve Harezm idi. Bu pazarlarda para karşılığında köle satmaktan Oğuzlar büyük kar ederlerdi. IX. yüzyılda Horasan valisi Bagdattaki halife sarayına 2000 Oğuz kölesini göndermişti. X-XI. yüzyıllarda Oğuzlar'ın ticaret hayatı mübadelenin yanı sıra madeni para da girdi. Alış-verişin bazen para ile yapıldığı da bilinmektedir. İbn Fadlan, X. yüzyılda göçebe Oğuzlar'ın kullandığı "musayabi" dinarı hakkında bilgi vermektedir. Diğer yandan Orta Asya Oğuzları Maverâünnehr, Horasan ve Harezm hükümdarları kendi adlarına çıkardıkları madeni paraları kullanıyorlardı.²⁴¹ XI. yüzyılda Oğuz dilinde paraya ağı²⁴², yarmak²⁴³ ve akçe gibi adlar veriliyordu. Son iki terim para anlamında Türk halklarında eskiden beri çok yaygındı.²⁴⁴

²³⁹ A. P. SMİRNOV, *Bolcskiye Bulgari*, (Moskova, 1946), 150.

²⁴⁰ F. SÜMER, a.g.m., 146.

²⁴¹ AGACANOV, a.g.e., 101.

²⁴² DLT, II, 156.

²⁴³ DLT, I, 322; III, 43.

²⁴⁴ A.M. ŞERBAK, *Eşeraz o Monetah s Runičeskimi Nadpisami iz Minusinska*, (Moskova, 1964), 140.

II. BÖLÜM

OĞUZLARIN SİYASÎ TARİHİ

I. X-XI. Yüzyıllarda Orta Asya Ellerinin Genel Durumu.

Gök Türk devletinin yıkılışından sonra Türkler uzun zaman Orta Asya'da büyük ve kuvvetli bir Devlete sahip olamadılar. Orhun bölgesinde, Gök Türkler'in yerini alan (744) Uygurlar Batı Türkleri üzerinde hakimiyet kuramadılar. Onların 840'ta yıkılışı, Türk boylarının eski bütünlüklerini yitirmesine neden oldu.

Neticede, X yüzyıla ait İslâm kaynaklarına göre bu yüzyılda Türk dünyası şu kavimler tarafından temsil ediliyordu: 1-Oğuzlar (bu eserlerde el-Guzz şeklinde ifade edilmiştir). 2-Karluklar (Harluh). 3-Uygurlar (bu eserlerin hepsinde Tokuz-Guzz ismiyle anılmıştır). 4-Kırgızlar. 5-Kimekler.¹

Yaklaşık bir asır sonra, yani XI. yüzyıla gelindiğinde bu kavimlerin kurdukları devletlerle Türk İslâm siyasî tarihinde yerlerini aldıklarını görüyoruz. Yani, XI. yüzyılda Türk İslâm dünyası siyasî bakımdan, Kara Hanlılar, Gazneliler, Uygurlar, Bulgarlar ve bu yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren de Selçuklular tarafından temsil edilmekte idi.² X. yüzyılda varlıklarından bahsettiğimiz yukarıdaki Türk kavimlerinin bir kısmı da bu devletlerin kurucuları veya tabileri olarak varlıklarını devam ettirmiştir. Bir kısmı da kuvvetli bir siyasî teşekkül kurmayı başaramayarak bir nevi boylar konfederasyonu şeklinde yaşamışlardır. Kaşgarlı Mahmud, bu yüzyıllardaki Türk ellerinin etnik durumu, yani muhtelif Türk boylarının yaşadıkları sahalar ile bazı boyların birbirleriyle münasebetlerine dair kıymetli bilgiler vermektedir.³

¹ Bkz: ek- 3

² Reşat GENÇ, *Kaşgarlı'ya Göre...*, TKAE yay., (Ankara, 1997), 4.

³ Mahmud KAŞKARLI, DLT, çev: Besim ATALAY, TDK yay., 3 bsk., (Ankara, 1992), I, 15.

XI. yüzyılda Türklerin yaşadığı coğrafi bölgelerin sınırlarını, Kaşkarlı Mahmud şöyle belirtiyor: “Bugün Türk ülkelerinin sınırı Abisgun (Hazar) deniziyle çevrili olarak Rum diyarından ve Özkent’ten Çin’e kadar uzanır. Uzunluğu 5000 fersah, eni (genişliği) 3000 fersah’tır. Hepsi 8000 fersah eder. Bütün Maverâünnehir, Yeni Kent’den doğuya kadar Türk ülkesidir”⁴ diyor. Fakat, yazar söz konusu yüzyıl Türk Dünyasının siyasi durumu hakkında hemen hiçbir bilgi vermemiştir. Bu açıdan biz, konumuzun açıklığa kavuşması bakımından önem taşımakta olan, XI. yüzyıl ve daha öncesi Türk kavimlerinin siyasi ve etnik durumu hakkında bilgi vermek uygun bulduk.

1. Karluklar

X-XI. yüzyıllarda varlıklarını bildiğimiz Türk kavimlerinden biridir. Karluklar, Uygurlar’la birlikte Gök Türk Devleti’nin yıkılmasında etkin olduktan sonra, Uygurlarla Orta Asya’da iktidar yarışına giriştiler ise de, Uygur Kağanı Mo-Yen Çur karşısında tutunamayarak Tarım bölgesinden ayrıldılar. Yeniden, daha batıya Batı Türk eline göç ettiler. Bu sırada adı geçen toprakların sahibi olarak hakimiyet süren Türkîşler’in iktidarı dış ve iç siyasi entrikalarının tesiri ile büsbütün zayıflamıştı. Nihayet, bölgeye gelen Karluklar, gittikçe kuvvet kazanarak Türkîş boylarından sayılan Tu-lu ve Nu-şi-piler arasında üstünlük kazanarak siyasi merkezi Çu vadisi olmak üzere, 776’da bu topraklar üzerinde hakimiyet kurdular. Başkentleri Balasagun idi. Ötüken’in üstünlüğünü tanımaya devam ediyorlar, siyasi bir isim olarak da “Türkmen” adını taşıyorlardı.⁵

Hudûd el-alem’de verilen bilgilere göre Karluk ülkesi; doğuda Tanrı Dağları civarında, Yağmalar ve Oğuzlar, kuzeyde Tuhsı’lar, Çigiller ve Dokuz Oğuzlar, güneyde Yağmalar ve Maverâünnehir ile sınırlanmış çok bakımlı bir memleket olup,

⁴ DLT , III, 150.

⁵ Kazakistan Tarihi Köne Zamannan Bügünge Deyn (Öçerkler), Daur yay., (Almatı,1994), 6.

“Türk beldelerinin en güzeli” idi. X. yüzyılın birinci yarısının ortalarında onlar İsficab’tan Isık Göl’ün güneyine kadar uzanan geniş bölgede yaşıyorlardı.⁶

Kaşgarlı, XI. yüzyılda Karluklar’ın nerede yaşadıkları hakkında açık bir bilgi vermemektedir. Bununla birlikte, Karluk ilini teşkil eden boylardan Çiğil ve Tuhsılar’ın eski Karluk sahasında yaşadıkları göz önünde bulundurularak Karluklar’ın da XI. yüzyılda adı geçen bölgede yaşadıkları söylenebilir.⁷

Kaşgarlı’nın Divanındaki 20 Türk eli arasında Karluklar’ın anılmayışının sebebi bir unutkanlık sonucu olabileceği gibi, bu Türk elinin artık eski önemini kaybetmiş olması ile de ilgili olabilir. Nitekim Karluk elini teşkil eden bazı boylar X. yüzyıldan itibaren önem kazanarak müstakil birer el gibi kabul edilmişlerdir.⁸

Kaşgarlı Mahmud’a göre “Karluk, göçebe Türklerden bir boyun adıdır. Oğuzlardan ayırdırlar. Oğuzlar gibi Türkmendirler”.⁹ Burada Kaşgarlı’nın “Karluklar Türkmendirler” ifadesi F. Sümer’in işaret ettiği gibi, X. yüzyılın ikinci yarısında Türkmen adını taşıyan topluluğun Karluklar ülkesinde yaşamaları ile ilgili olmalıdır.¹⁰

Arap müellifi İbn Havkâl’in izahına göre X-XI. yüzyıllarda günümüzdeki Karaganda ve Taşkent (Şaş) bölgelerinde Oğuz ve Karluk Türklerinden İslâm dinini kabul eden ve “Türkmen” olarak anılan Türk zümreleri yerleşmiş durumda idi.¹¹ Böylece Karluklar İslâm memleketlerine yakın komşu olduklarından İslâmiyet’le diğer Türk kavimlerinden daha önce temasa geçmiş bulunuyorlardı.

⁶ Hudûd el-âlem, ter: MİNORSKY, 101, İCGT..., haz: Ramazan ŞEŞEN, TKAE yay., (Ankara, 1985), 67; “Karluklar” mad, İ.A. VI, 351.

⁷ R. GENÇ, a.g.e., 34.

⁸ R. GENÇ, a.g.e., 33.

⁹ DLT, I, 473.

¹⁰ Faruk SÜMER, “X. yüzyılda Oğuzlar”, DTCF Dergisi, XVI., (Ankara, 1958), 160.

¹¹ Kazak SSR Tarihi, İlim yay., (Almatı, 1980), 352.

Kaşgar'da Kara Hanlılar devleti kurulunca, başta Çu vadisi olmak üzere Karluklar'ın yaşadığı yerler 943'e doğru Kara Hanlılar'ın hakimiyetine girmiştir. Böylece Kara Hanlı devletinin esas kütlesini meydana getiren Karluklar'dan bazı boylar bundan sonra varlıklarını beylikler halinde devam ettirdi. Ana kütleden ayrılan bu boylar Cengiz Han zamanında Moğol devleti idaresinde görev almışlar, ancak müstakil bir devlet kurma gücüne erişememişlerdir.¹²

2.Uygurlar

Uygurlar tarih sahnesine VI. yüzyılda çıkan ve varlığını günümüze kadar koruyup gelen Türk kavimlerinden biridir. Uygurlar özellikle 744-840 yılları arasında bugünkü Moğolistan'da kendilerinden önce Gök Türkler'in bulunduğu topraklar üzerinde kurdukları Orhun Uygur devleti döneminde dünya tarihinin akışını etkilemişlerdir. İç anlaşmazlıklar ve daha sonra Kırgızlar'ın saldırısı nedeniyle IX. yüzyıl ortalarında Orhun Selenga vadisinden (Moğolistan'dan) batıya, yani şimdiki Orta Asya (Beş Balık) bölgesine göç ettiler. Buralarda bulunan kardeş kavimlerle tekrar devletler kurdular ve bu topraklarda yüksek bir kültür düzeyine ulaşarak varlıklarını sürdürdüler.

İslâm müelliflerinin Tokuz Guzz dedikleri Uygurlar, Isık Göl'ün doğusundan başlayarak kendi adları ile (Uyguristan-Uygur ili) anılan Beşbalık, Turfan ve Karaşar bölgesinde yaşıyorlardı. Burada onlar bir birine bağlı olmayan Kon-Çou (872-1036), Tun - huang (981-1026) ve Kara-hoto (987-1280) da üç ayrı beylik teşkil ettiler.

Beş-Balık bölgesindeki Uygurlar hakkındaki meseleyi F. Sümer, şöyle açıklıyor: “Uygurlar ancak 866'da bu bölgede yurt tutabilmişlerdir. Buradaki siyasi teşekkülleri zayıftı. Beşbalık bölgesi Uygurları'nın, yerleşik hayata süratle intibak ederek medenî seviyelerini yükselttikleri ve kısa bir zaman sonra Türk ellerinin en medenîsi haline geldikleri bilinmektedir”.¹³

¹² İ. KAFESOĞLU, TMK, Boğaziçi yay., (İstanbul, 1996), 14.bsk., 129.

¹³ R. GENÇ, a.g.e., 184.

Uygur devletinin sınırları hakkında kesin bilgiye sahip değiliz. Kaşgarlı Mahmud, Uygur kelimesini izah ederken bunun beş şehirli bir vilâyetin adı olduğunu kaydetmektedir. Ona göre “Uygur, beş şehirli bir vilayetin adıdır. Bu şehirlerin halkı gayrimüslimdir, son derece savaşçıdırlar. Vilayetlerinde bulunan şehirler ise Sülmi, Koço, Canbalık, Beşbalık, Yengibalık adındaki şehirlerdir”.¹⁴

Bu bölgedeki Uygurlar, diğer Türk boylarının mensup olduğu dine inanmalarına rağmen zamanla Budizm’in etkisi altına girdiler.¹⁵ Müslüman Türk Kara Hanlılar, Kaşgarlı’nın “Kafir” diye bahsettiği bu Uygur memleketinde İslamiyet’i yaymaya çalışıyorlardı. Gerçi Uygur Devleti gücünü parçalanma sonucu yitirmişse de, Uygurlar açtıkları uygarlık yoluyla bir çok Türk devletinin müesseselerine etki etmiştir.

Sonuç olarak Uygurlar’ın XI. yüzyılda Kuça’nın doğusunda başlıca Urumçi, Beş-Balık, Turfan ve Hami şehirleri ile bunların etrafındaki bölgede hakim bulunduklarını söyleyebiliriz. Diğer taraftan XI. yüzyılın başlarında Kan-Su bölgesinde de Sarı Uygurlar’ın müstakil bir hayat yaşadığı biliniyorsa da daha sonra bunlar Tangut hakimiyeti altına girmiş, bir kısmı da batıya göç etmiş bulunuyorlardı.

3. Kırgızlar

Uygurlar’ı 840 yılında Orhun bölgesinden çıkaran Kırgızlar, bu bölgede 924 tarihine kadar kalmışlarsa da kuvvetli bir devlet teşkilatlarına sahip olmadıkları gibi önemli bir iz bırakmamışlardır. Üstelik bu eski Türk yurdunun(Ötüken) Moğollar’ın eline geçmesine neden olmuşlardır.¹⁶

¹⁴ DLT, I, 113.

¹⁵ V.V. BARTHOLD, “Tokuz Guzz”, Soçineniye, Vostočni Leteraturi yay., (Moskova, 1963), II/I, 846-848.

¹⁶ V.V. BARTHOLD, “Türkistan”, Soçineniye, Vostočni Leteraturi yay., (Moskova, 1963), III, 369-371.

924 yılında Moğol soyundan olan Kıtaylar'ın saldırılarına dayanamayan Kırgızlar, asıl yurtları olan Yenisey bölgesine çekildiler. Onlardan bazı zümreler ise batıya kaçtılar. İslam müelliflerinin Kırgızlar'ın Uygurlar'ı Orhun bölgesinden çıkararak orada 84 yıl hüküm sürdüklerinden habersiz olduğunu belirten F. Sümer, bundan dolayı onların Kırgızlar'ın sınırlarını belirtirken daima Sibiry'a'daki yurtlarından söz ettiklerine işaret ediyor. Onlardan İstahrî ve İbn Havkâl Kırgız yurdunun Dokuz Oğuzlar, Karluklar, Kimekler ve Okyanus arasında kalan yerler olduğunu belirtmektedirler. İdrisi'nin haritasına göre Kırgız yurdunun doğusunda, Bahru'l- Şarkiyü'l-Müzlüm (Kuzey Buz Denizi), batısında Dokuz Oğuzlar, güneyinde Çin, kuzeyinde Kimek ve güney batısında Karluk ülkeri yer almaktadır.¹⁷

Çengiz Han önce Moğolistan'ı hakimiyeti altına almak istediği için Merkit ve Naymanlar'la olan savaşları sırasında (1207) Kırgızlar'ı da itâati altına almıştır ki, bu suretle Kırgızlar, Çengiz Han Moğolları'na itâat eden “İlk Türk Kavmi” oldular.¹⁸

4. Kimekler

Arap coğrafyacılarının eserlerinde İrtiş nehri kenarında Kimek (Kemek) adlı bir kavim yaşadığı ve bu kavmin Oğuzlar'ın kuzeyinde gayet geniş bir sahaya ve batıda da İdil ve Kama nehrine kadar yayılmış olduğu kaydedilmiştir.

VIII. yüzyılın ikinci yarısından IX. yüzyılın başlarına kadar Kimek kavminin bir çok boylara bölündüğünü görüyoruz. Bunlar: İmi, İmek, (Yemek) Tatar, Bayandır, Kıpçak, Nilhaz, Ecdad boyları idi.¹⁹

Orta Çağlarda Türk Anayurdunun batı kesiminde yaşayan Kimekler eski ve büyük bir Türk ulusu sayılırdı. VIII. yüzyıl ortalarından XI yüzyıl ortalarına kadar Kimekler, İrtiş ırmağı boyunda ve bugünkü Kazakistan'ın kuzey doğu yörelerinde

¹⁷ V.V. BARTHOLD, *TURKİ.(Dvenadsad Leksii po İstorii Turetskih Narodov Sredney Azii)* Calın yay., (Almatı, 1998), 154.

¹⁸ “Kırgızistan” mad, *İ.A.*, 280.

¹⁹ Eşref BUHARALI, “Kimek Hakanlığı” *Tarihte Türk Devletleri Sempozyumu Tebliğleri*, I, 263.

yayılmış olarak, Kimek Hanlığı adıyla varlığını sürdürdü. Ülkenin batı kısmından Yayık (Ural) ırmağı'na kadar uzanan yörede, birlikten bir boy olan Kıpçaklar yayılmışlardı. Komşuları olarak doğuda Kırğızlar, güney doğuda Karluklar, güney batıda Oğuzlar bulunuyordu. Kimek devletinin sınırları, X. yüzyılın ikinci yarısında güneyde Sır Derya boyundaki Savran kasabasına, batıda ise Ak İtil ırmağı kaynağına kadar uzanıyordu.²⁰ XI. yüzyılın ilk yarısındaki kavimler göçünün, Kimek ulusu üzerinde de olumsuz etkileri oldu. Boy bünyesinde ağır bir bunalım doğdu ve birlik bozuldu. Öyle anlaşıyor ki, bu yüzyılın ortalarına doğru ülke içindeki karışıklık çoğaldı ve zayıflamış bulunan merkezi idareye karşı baş kaldırmalar arttı. Öte yandan büyük nüfusa sahip Kıpçakların çevredeki boylar üzerinde hakimiyet kurmaya girişmesi, ayrıca bunlardan bir kısmının batıya doğru göçe başlaması, Kimek devletinin çökmesine neden olmuştur. Boy birliğinin dağılışı ve merkezî idarenin çöküşü o derecede anî ve kesin olmuştur ki, yüzyılın ikinci yarısında Kimek devleti ve ulusunun adı unutulmaya başlamıştır. Ardından bölgede Kimeklerin yerini, en kalabalık boy olan Kıpçaklar aldı. Bu durumda Kıpçaklar üstün sayılarıyla Güney Sibirya'da boy birliği idaresini ellerine geçirmiş oluyorlardı. Böylece Kimek ülkesindeki bütün boylar Kıpçaklara bağlanmıştır.²¹

Değerli eseri *Divanü Lugati't-Türk'ü* XI. yüzyılın ikinci yarısında bitiren Kaşgarlı Mahmud, Kimekler'den hiç söz etmez. Bu eserde sadece Kimek boy birliğinden olan ve yine İrtiş boyunda yaşayan Yimekler tanıtılmış ve onların da Kıpçaklar'ın bir "çil"i (oymağı) olduğu belirtilmiştir. Ayrıca Kaşgarlı şöyle bir açıklama getirmektedir: "Bizce onlar Kıpçak'tır. Ama Kıpçak Türkleri kendilerini ayrı sayarlar".²² Bu küçük açıklama bazı önemli hususları akla getirmektedir. XI. yüzyıl ortalarında Kimek boy birliği artık iyice dağılmış ve o toplayıcı ad unutulmuştur. Birlikten belki sadece Kıpçaklar ile Yimekler yerlerinde kalmışlardır. Pek kalabalık olan Kıpçaklar ise, kendilerini ayrı belki de üstün saymaktadırlar.²³

²⁰ TDEK, TKAE yay, (Ankara,1992), 2.bsk., 165.

²¹ F. SÜMER, *Oğuzlar...*, TDAV yay., (İstanbul, 1992), 42.

²² DLT, III, 29.

²³ S. M. AHİNCANOV, *Kıpçaki v İstorii Srednevekovogo Kazakistana*, Nauka yay., (Alma-Ata 1989), 149.

Kıpçaklar, Moğol devrinden önceki kaynakların hemen hepsinde Kıpçak şeklinde görülmektedir. Aslında Kimek elinin bir boyu olan Kıpçaklar, erken devirlerde birlikten ayrılıp batıya göç ederek IX. yüzyılda Tobol kıyıları ile çevresini yurt tutmuşlardır. İbn Hurdadbin de onlardan müstakil bir kavim gibi bahsetmiştir. Hudûd el-âlem’de Kimekler’e mensup oldukları belirtilmekle beraber onların yine müstakil bir Türk eli olduğu belirtilir. Kaşgarlı’nın haritasında Hazar Denizi’nin kuzey batısının Kıpçak ve Guzz (Oğuz) yurdu olarak gösterilmesi de şüphesiz bu komşuluk ile ilgilidir. Kaşgarlı Mahmud’un Oğuz lehçesi ile çok ilgili saydığı Kıpçak lehçesinin Kimek lehçesi ile hemen hemen aynı olduğu da anlaşılmaktadır. Divan’da kiş (sadak) kelimesinden bahsederken “Oğuzlar ve onların Kıpçaklar’dan olan kardeşleri bunu bilemezler”²⁴ şeklinde bir ifadenin kullanılması, Oğuz-Kıpçak lehçe yakınlığından başka Kıpçaklar’ın Oğuzlarla bir nevi kardeş telakki edilmekte olduklarını da göstermektedir.²⁵

F. Sümer’e göre Kıpçaklar bir taraftan nüfuslarının çoğalması, ve muhtemelen Kimekler’e mensup diğer bazı teşekküllerin de katılması ile kuvvetlenerek, X. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Oğuzlar’ı sıkıştırmaya başlamışlar ve onların göçlerinde çok etkili olmuşlardır.²⁶ Böylece batıya doğru hareket eden Kıpçaklar çok geçmeden hakimiyetlerini Karpatlara kadar genişletmişlerdi. Bundan dolayıdır ki, bu bölgeye İslam coğrafyacıları tarafından Deşt-i Kıpçak²⁷ denmiştir. Hatta onlar Hazar denizi ile Aral gölü kuzeyinde Oğuzlar’ın boşaltmış olduğu sahayı da işgal ile 1030’larda Harezm civarına inmişlerdir.²⁸

²⁴ DLT, III, 129.

²⁵ R. GENÇ, a.g.e., 43.

²⁶ F. SÜMER, a.g.e., 32.

²⁷ Deşt-i Kıpçak, XI. yüzyılın ilk yarısına kadar olan devredeki Kıpçak Hanlığının yayıldığı sayhayı ifade eder. Hazar Denizinin ve Karadenizin kuzeyindeki bozkırlar XI. yüzyıldan itibaren bir bütün olarak Deşt-i Kıpçak adıyla anılmaktadır (Mustafa KAFALI, Altın Orda Hanlığının Kuruluşu ve Yükselişi, (İstanbul, 1977), 3; “Kıpçaklar” mad., İ.A., VI, 713).

²⁸ F.KÖPRÜLÜ, Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar, DİBY yay., (Ankara, 1991), 7.bsk., 119.

Kıpçaklar'ın İdil boyundaki kuzey komşuları Bulgarlar idi. Kıpçaklar'ın doğudaki komşularının ise Başgirt ve Yimekler olduğu görülüyor. Onların Deşti Kıpçak'ta Moğol istilasına kadar varlıklarını sürdürdüklerini ve daha XI. yüzyıldan itibaren bir yandan Ruslar'la mücadele ederken bir yandan da orta İdil sahasını Kıpçaklaştırmaya başladıklarını biliyoruz. XI. yüzyılda Kıpçaklar, Türk kavimleri arasında işgal ettikleri sahanın genişliği itibarıyla en büyüğü idi.²⁹

5. Türkmenler

Türkmenler Oğuzlar'dan ve Karluklar'dan tamamen ayrı bir Türk elidir. Türkmen adının gerçek sahibi bu topluluktur. Bu Türkmenler'in nüfusu az olduğu için onlardan sadece bir müellif söz etmiştir. Bu müellif de eserini 985 yılında yazan el-Mükaddesî'dir. Bu müellifin verdiği bilgilere göre Türkmenler İsficab ile Balasagun arasında yaşıyorlardı. İsficab'ın doğusundaki Berûket ve Bulâç adlı kasabalar Türkmenler'e karşı uç şehirleridir. Türkmen meliki Ordu adlı kasabada oturmaktadır. El Mukaddesî Türkmenler'in korkudan Müslüman olduklarını ve Türkmen melikinin İsficab hakimine armağanlar göndermekte olduğunu da bildiriyor.³⁰

Kaşgarlı Mahmud da Ordu'dan söz eder ve onun Balasagun yakınında bulunduğunu yazar.³¹

6. Peçenekler

Peçenekler kaynaklarda öz Türk ellerinden biri olarak anılır. Peçenekler, On-oklar'ın³² bir boyu olup, VIII. yüzyıl ortalarında bulundukları Issık Göl ve Balkaş

²⁹ A.N.KURAT, *IV-XVIII. Yüzyıllarda...*, Murat Kitabevi yay., (Ankara, 1992), 69.

³⁰ EL-MUKADDESÎ, "Kitabu ahsen it-tekasim", yay. M. J. De GÖEJE, (Leiden, 1906), 275, İCGT..., 253.

³¹ DLT, I, 124.

³² On-ok'lar, Altayların batısında Seyhun (Sır-Derya) yakınlarına kadar uzanan geniş bölgede yaşamışlardır. İlk beşi To-lu (doğu sağ kanad), diğer beşi Nu-şe-pi (batıda, sol kanad) adı ile 10 kabileden kurulu olup, "Batı Göktürkler'i" diye de anılmışlardır. Türkîşler ve Karluklar To-lu'lardan idiler. Bkz. İ. Kafesoğlu, TMK, Boğaziçi yay., (İstanbul, 1996), 159.

Gölü yakınlarında, Türkîşlerin bir kolunu teşkil etmişlerdir.³³ Batı Gök Türk Hakanlığının VII. yüzyıl ortalarında çözülmesinden sonra Sır Derya nehrine doğru gelişen Oğuz hareketi karşısında batıya çekilmek zorunda kalmışlardır. Bu sırada Peçenekler'in bir kısmı Oğuzlara katılmıştır.³⁴ Oğuz boyları listesinde yer alan "Peçenek" boyu bunlardır.³⁵

Peçenekler, X. yüzyılda Karadeniz'in kuzeyinde yaşıyorlardı. Uzun müddet Ruslar'ın Kiyef Prenslığı ile mücadele ettiler ve 968 yılında Hazar Hanlığı başkentini zapteden Kiyef Prensi Svyatoslav'ı yenerek öldürdüler. Bu mücadele esnasında Ruslar'a karşı Peçenekler'i tutan Bizans, onlarla dostluk kurmaya çalıştı. Bizans, ayrıca kendisini tehdit eden Bulgarlar'a karşı Peçenekler'i kullanmayı düşünüyordu.³⁶

Peçenekler daha doğudan gelerek kendilerini sıkıştıran Uz (Oğuz) Türkleri yüzünden ülkelerini bırakıp Orta Avrupa'ya dağılmaya başladılar.³⁷

XI. yüzyıl başlarında Peçenekler Balkanlar'a girmeye başlamışlardı. Bizans İmparatorluğu, bu akınları durdurabilmek için Peçenek beyleri arasına nifak soktu. Bir birine düşen Peçenekler Bizans ordusu karşısında ağır bir yenilgiye uğradılar. Böylece Peçenekler'den bir kitle Macaristan'a gitti. Tuna boyunda kalanları da Bizans topraklarına fırsat buldukça yaptıkları akınları ile seslerini XII. yüzyılın sonlarına kadar duyurdular.³⁸

IX-XI. yüzyıllarda Türk alemindeki başlıca topluluklar bunlardır. X ve XI. yüzyıllarda Oğuzlar ile çağdaş ve komşu olan Türk ellerinden konumuz ile ilgileri nispetinde kısaca bahsettikten sonra Oğuzlar'a geçebiliriz.

³³ A.N. KURAT, a.g.e., 44.

³⁴ İ. KAFESOĞLU, a.g.e., 159.

³⁵ F. SÜMER, a.g.m., 134.

³⁶ A.N.KURAT, a.g.e., 44-64.

³⁷ Erol GÜNGÖR, *Tarihte Türkler*, Ötüken yay., 7.bsk., (İstanbul, 1996), 49.

³⁸ L.RASONYI, *Tarihte Türklük*, TKAE yay., no:152, 4.bsk., (Ankara,1996), 132.

II. Sır Derya Oğuz Yabgu Devletinin Kuruluşu

VIII. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak IX. yüzyılın sonuna kadar durmadan devam eden çetin olaylar Orta Asya'daki Oğuz boyları arasında devlet örgütlenmesinin gelişmesine neden oldu. Bu prosesin çabuk gerçekleşmesini sağlayan mesele, Oğuz boylarının Aral Gölü civarı bozkırlarında siyasî üstünlüğü elde etme şansına erişmesi idi. Bu olay Oğuz boyları arasında vatan anlayışını canlandırdı. Bu da, Türkistan bölgesinde uzun zamandır devam eden savaşlar nedeniyle yer yer dağınık halde yaşayan Oğuz zümrelerinin bir araya toplanmasına neden oldu. Elde edilen bu geniş topraklara sahip çıkmaları için yeni bir devlet kurmaları gerekmektedir. Diğer taraftan, Batı Türk kağanlığının yıkılışından sonra Türk kavimleri arasından çıkan siyasi çekişmeler, Oğuzlar'ı da etkilemişti. Dış unsurlardan kendilerini korumak için Oğuz hükümdarları iç huzur arayışı içinde idiler.³⁹

Neticede, Karluk kağanlığının kuzey-batı bölgesinde, Sır Deryanın orta ve aşağı sahalarında ve onunla bitişik olan Batı Kazakistan bozkırlarında IX-X. yüzyıllarda Oğuzların ilk siyasî teşekkülü şekillenmeye başlamıştı.⁴⁰

X. yüzyılda Oğuzların batısında Türk Hazarlar ve Bulgarlar, doğusunda Karluklar, kuzeyinde Kimekler vardı. Güneyinde ise İslâm dünyası bulunuyordu. Şu halde Oğuzlar'ı her üç taraftan soydaşları, Türkler çeviriyorlardı. Buna karşılık, onlar sadece güneyde din, ırk ve medeniyet bakımından kendilerinden farklı başka bir kavim, İran kavmi ile komşu idiler.⁴¹

Oğuz Devletinden ilk defa IX. yüzyılın sonu ve X. yüzyılın başına ait Arap tarih ve coğrafya eserlerinde söz edilmektedir. Meselâ, Oğuz Devletinin varlığı ile ilgili ilk bilgiler Ya'kûbî'nin eserinde yer almaktadır. O, Türkçe konuşan

³⁹ S.G. AGACANOV, *Oçerki İstorii Oguz i Turkmen Sredney Azii IX-XII.v.v.*, Gılım yay., (Aşhabat, 1969), 132.

⁴⁰ *Kazak SSR Tarihi*, Gılım yay., (Almatı; 1980), 369.

⁴¹ V.V. BARTHOLD, a.g.e., 45.

kavimlerden bahsederken şöyle demektedir: “Türkler bir çok cins(halk) ve devletlere ayrılmıştır. Bunlardan bazıları Karluklar, Dokuz Oğuzlar, Türgişler, Kimeklar ve Oğuzlardır. Bunların her biri kendilerine has devletler teşkil etmişlerdir. Bir birleri ile devamlı savaşır”.⁴²

Oğuz Devletlerine ait diğer bir enteresan bilgi İbn al-Fakih’in “Kitab âl-büldan”ında geçmektedir. Burada İbn el-Fakih Oğuzlar’ın başında, Kimeklar ve Dokuz Oğuzlar’ın meliklerinin derecesine eşit olan bir yabgunun bulunduğunu belirtiyor ve onların Maverâünnehir sınırlarına yakın olduğunu söylüyor.⁴³ Fakat tarihte bu yabgulardan hiçbirinin adı malum değildir.⁴⁴

Ya’kubî ve İbn el-Fakih’in eserlerindeki bilgiler şu neticeye varmamıza imkan sağlamaktadır. Oğuzlar, IX-X. yüzyıllarda kendi devletlerine sahip olmuşlar ve Türk boylarının en güçlülerinden biri mevkisine yükselmişlerdir. İbn al-Fakih’in Oğuzları’nın Maverâünnehir sınırlarında yerleştiğini bildirmesi bizim için çok büyük önem taşımaktadır. Çünkü metindeki bilgiler IX. yüzyılın sonu ve X. yüzyılın başında kurulmuş olan Oğuz Devleti hakkındadır.

III. Oğuzların Eski Ve Yeni Başkenti

İdrisî’nin yazılarına ve haritalarına göre X. yüzyılda Oğuzların eski ve yeni başkenti farklılık göstermektedir. İdrisi “Nüzhet el-Müştak fi İhtirak el-Âfâk” adlı eserinde Oğuz ülkesinin durumundan bahsederken “Hiyâm’dan el-Karyet el-Kadîm (Eski Köy) güney batı istikametinde 4 konaktır”⁴⁵ – diyor. Müellif eserinin çeşitli sayfalarında yer verdiği haritalarda da el-Karyet el-Kadîm’in yerini açıkça göstermektedir. El-Karyet el-Kadîm, Harezmi gölünün kuzey doğu istikametinde,

⁴² YAKUBÎ, “Kitab al-büldan”, neş.De GOEJE, (Leyden,1892),İCGT..., 187.

⁴³ İbn el-FAKİH, “Kitab al-büldan”, neş De GOEJE, (Leyden,1885), İCGT..., 191.

⁴⁴ Sadece Cami üt-tevarih’deki Türk destanında bu yabguların bir çoğunun adları zikredilir.(Raşid ad-Din, Cami üt-tevarih).

⁴⁵ İDRİSÎ, “Nüzhet el-müştak fi ihtirak el-afak”, 277a, İCGT..., 114; Materyali Po İstori Turkmen i Türkmeni, ANSSSR yay., I,(Moskova, 1939), 222.

Ruza'nın güney tarafında yer almaktadır. El-Karyet el-Kadîm'den güney doğuya doğru isimsiz sert kayalık bir sıradağ ve Dehlân isminde kale gibi bir şehir bulunmaktadır. Yani, müellif el-Karyet el-Kadîm'in yerini tahminen Şaş bölgesinden kuzey doğu tarafına doğru uzanan sıra dağın eteğinde göstermektedir.⁴⁶ İdrisî'nin diğer bir eseri "Sûrat al-Ârz" da ise el-Karyet el-Kadîm Şaş nehrinin güney tarafında, Garaoguz sıradağ kollarının bileşildiği dağın yakınında gösterilmektedir. Yani, el-Karyet el-Kadîm Tanrı Dağlarının batı yamaçlarıyla Şu nehri ve Sır Derya Karadağı'nın çevirdiği bölgede gösterilmiştir.

"Nüzhet el-Müştak fî İhtirak el-Âfâk" da el-Karyet el-Kadîm'in (Eski Köy) yanı sıra el-Kayret el-Hadise'nin (Yeni Köy) de adı geçmektedir. İdrisî Şaş nehrinin alt kollarını tarif ederken el-Kayret el-Hadise'den söz etmektedir. El-Kayret el-Hadise Oğuz Devletinin siyasî merkezlerinden biri olup, kışın burada Oğuzların hükümdarı oturuyordu. İdrisî'ye göre bunun dışında Oğuz yöneticileri Cend ve Hore'de de bulunuyorlardı.⁴⁷

Orta Çağ Arap kaynaklarında Yeni Köy konusundaki ilk ifadeler İbn Rusteh'nin eserlerinde yer almaktadır.⁴⁸ Müellif Harezmi gölünün doğu sahilini tarif ederken Yeni Köy'in hükümdarlarından bahsetmektedir. Maalesef, İbn Rusteh o dönemdeki Yeni Köy'in yöneticisinin kim olduğunu belirtmemektedir. Meselenin ilginç tarafı bu köy daha sonra Yeni Kent olarak adlandırılmıştır. Yani, Me'sûdî Aral Gölünün yakınlarında Yeni Kent adlı bir şehrin olduğunu ve bu şehirde Müslümanların yaşamakta olduğunu belirtiyor.⁴⁹

Yeni Köy olarak adlandırılan Yeni Kent konusundaki ilginç bilgileri İbn Havkâl vermektedir. Müellif kendi tarihî-coğrafya eserinde Yeni Köy'in Oğuz devletinin başkenti olduğunu doğrudan doğruya belirtmektedir. Yeni Köy onun

⁴⁶ S.G. AGACANOV, a.g.e., 133.

⁴⁷ İDRİSÎ, a.g.e., 218a; İCGT..., 103.

⁴⁸ MES'ÛDÎ, "Murûc el-zehab", nşr. Barbier de Meynard, (Paris, 1861-1874), 212; İCGT..., 42.

⁴⁹ MES'ÛDÎ, a.g.e., 212; İCGT..., 42.

ifadelerine göre aşağı Sır Derya bölgesinin en büyük yerleşim mekânlarından biridir. Yeni Köy sadece başkent değil, Oğuz hükümdarının kış karargâhı da olmuştur.⁵⁰

Yeni Kent, gördüğümüz gibi Sır Derya nehrinin aşağı mecrasında bulunmakta olup, X. yüzyılda Oğuz yöneticilerinin başkenti ve kış konağı olmuştur. Yeni Kent arkeolojik incelemelerden anlaşıldığı üzere Eski Çağlardan beri mevcuttur. Fakat, X. yüzyılda şehir Harezm mühendislerinin yardımıyla yeniden inşa edilmiş ve sağlamlaştırılmıştır. Yeni Kentin nüfusu galiba Harezm'in insanları başta olmak üzere genellikle kolonistlerden oluşmuştur. Bu bölgede yerleşmiş olan bazı Oğuz grupları da burada yaşamaktadır ki kadim şehir harabelerinde bulunan seramik-çini eşyalar bunu doğrulamaktadır.⁵¹

X. yüzyılda Yeni Kent Oğuzlar'ın tek siyasi merkezi haline geldi. Çünkü buranın jeopolitik konumu Oğuz hükümdarlarına büyük kolaylıklar sağlıyordu. Yani, Yeni Kent'in başkent olarak seçilmesinin sebebi buranın ilk önce Asya'nın geniş çapta tarımla uğraşan bölgeleri ile komşu olması ve Yeni Kent'in, Oğuz bozkırlarının Harezm, Maverâünnehir ve Horasan bölgeleri ile ticari ilişkide bulunmasında bir koridor görevini üstlenmesidir. Gerçekten de Oğuz Devletinin Sır Derya boyundaki şehirleri her zaman kara ve nehir ticaretinin önemli noktaları olmuşlardır. İbn Havkal şunu doğrulamaktadır ki, Sır Derya nehri ile Yeni Kent'e buğday ve ekmek yüklü tekneler ulaşmaktadır. Kimek bozkırlarına ve İç Asya'nın Sarı Su, Kendik, Esil ve Hura bölgelerine giden kervan yolları buradan geçiyordu. Bu yollar Sıgnak(Suğnak) ile Güney Ural'a kadar giden diğer kervan yolları ile birleşerek şehrin ticari önemini arttırıyordu.⁵²

Bu şekilde "Nüzhet el-Müştak fi İhtirak el-Âfâk"daki verilen bilgileri analiz ettiğimizde X. yüzyılda Oğuz boylarının iki tane siyasi merkezinin bulunduğunu

⁵⁰ İbn HAVKAL, "Süret el-arz", 419, İCGT..., 173.

⁵¹ E. ESİN, "Miladi VII-X yüzyılda Sır Derya Oğuzlarının Maddi Kültürü Hakkında Notlar", VIII. Türk Tarihi Kongresi, II. ciltten ayrı basılım,(Ankara, 1981), 713.

⁵² A. MARGULAN, "Otçet o Sentralno Kazakistanski arhiologičeskoj ekspedisi", İAN KazSSR, (Amata, 1947), no:6, 29.

söyleyebiliriz. Bunlardan biri eski merkezdi ve İdrisî'nin haritasına göre tahminen Tanrı Dağlarının batı kolları ile Sır Derya Karadağı arasındaki bölgede bulunmaktadır. Diğerisi ise, Oğuz hükümdarlarının yeni merkezi, aşağı Sır Derya bölgesinde bulunan Yeni Kent idi.

Bu bilgilerin tümü X. yüzyılda Orta Asya'da bulunan Oğuzlar'ın tarihini öğrenmemize yardımcı olmaktadır. Şüphesiz, Eski ve Yeni Köy'ün varlığı Oğuz devletinin tarihindeki iki büyük aşamasını yansıtmaktadır. Fakat, Eski Köy'ün Oğuzların siyasî merkezi olduğu devrin tarihi pek bilinmediği için bu konu hakkında geniş bir bilgi vermek mümkün değildir. Ancak bazı İslâm kaynaklarında geçen tespitlere dayanarak ilmî yorum yapmamız mümkündür. İdrisî'nin ifadesine dayanarak Oğuzlar'ın bir kısmının güneye doğru göç ederken ilk durakladığı yerlerinin merkezinin Eski Köy olduğunu söylemek mümkündür. Eski Köy büyük ihtimalle, Oğuz hükümdarlarının Yedi Su ve Orta Sır Derya bölgesinde kurdukları ilk başkent idi. Sonuç olarak vardığımız netice şudur: Oğuz boylarının eski "başkenti" şüphesiz olarak Arap müelliflerinin yazılarında Eski Köy adıyla belirtilmiştir. Bu Eski Köy Orta Asya'daki Oğuz reislerinin galiba ilk konaklarından biri ve ilk payitahtı idi. Bu görüş günümüz araştırmacıları tarafından da kabul görmektedir. Burası büyük ihtimalde X. yüzyılın ikinci çeyreğine kadar Oğuz beylerinin baş karargahı olmuştur. Daha sonra Peçeneklerle olan savaşta elde ettikleri başarılarının sonucunda Oğuzların başkenti daha da batıya, Aral Gölü civarında bulunan Yeni Kente taşındı.⁵³ Yeni Kentin X. yüzyıldaki yeniden inşası ve sağlamlaştırılması konusundaki arkeolojik bilgiler ile yazılı verilerin karşılaştırılması bu görüşü doğrulamaktadır.

IV. Sır Derya Oğuzlarının Etnik Yapısı

Aral ve aşağı Sır Derya yataklarını kendilerine yurt edinmek amacıyla IX. yüzyılın ortalarında Oğuzlar tarafından gerçekleştirilen Oğuz-Peçenek savaşından

⁵³ S.G. AGACANOV, a.g.e., 135.

yukarıda bahsetmiştik. Savaşın uzun süre devam etmesi Oğuz boylarının siyasi birliğini kuvvetlendirip, kendi aralarında birleşmesine yol açtı. IX. yüzyıldaki Sır Derya Oğuz konfederasyonu güney ve batı Kazakistan'da yaşamış olan yerli kavimlerin bir siyasi çatı altında toplanması neticesinde ortaya çıkmıştır. Bu birlik içerisine Kangar-Peçenekler'in bir kısmı ve Sır Derya civarında, Aral ve Hazar'ın kuzey bölgesinde varlıklarını sürdüren bozkır kavimlerinin bir çoğu katılmıştır. Bunların bazılarının kökü Hind-Avrupa ve Fin-Ugur'lı ise de, tamamen Türkleşmiş kavimler idi. Bunların bir kısmını Aral Gölünden Hazar'ın doğu sahiline kadar ki bozkırlarda varlıklarını sürdüren Alanlar, Aslar teşkil etti.⁵⁴

Aslında VIII-IX. yüzyıllara kadar Aral Gölü'nün batı kısmındaki bozkır halklarını eskiden Bacgarlar, Nukardalar ve Bacınalar temsil etmekte idi. Bunların bir kısmı da IX. yüzyılda Oğuz konfederasyonu içerisinde yerlerini aldılar.

Bunun dışında, oluşmakta olan Oğuzların etnik grubunun içerisine Yedi Sudaki Türk kökenli kavimler de dahil oldular. Bunlardan ilk önce, Oğuzlarla birlikte Yedi Su'dan Sır Derya'nın orta yatağına göç eden bazı Karluk grupları, Halaçlar ve diğer batı Türk boyları idi.⁵⁵

VIII. yüzyılda Çu(Şu) ve Talas'ın kenarlarında yaşayan Çağır ve Şarukların bir kısmı da Oğuzlara katıldı. XI yüzyıldaki 24 Oğuz boylarının arasında ismi geçen Çarukluğun, söz edilen Şaruklar'ın torunları olabilir.⁵⁶

IX-XI yüzyıldaki Sır Derya Oğuzları'nın teşekkülüne doğudaki bazı Türk boyları da katkıda bulundu. Bunların içerisinde daha çok ağırlık kazananları İmek-Kimek boylarının bazı grupları ve Ob ile İrtiş'in arasında varlıklarını göçebe olarak sürdüren Bayındırlar, İmirler ve Kaylar oldu.⁵⁷ Bunlar Kangar-Peçenekler'le olan

⁵⁴ Ebu Reyhan el-BİRÜNİ. *Tahdid nihayet el-emakin*, toplayan Z.V. TOĞAN, '(Dehli, 1940), 56-57; R. ŞEŞEN, a.g.e., 196.

⁵⁵ *Kazak SSR Tarihi*, 367.

⁵⁶ *Kazak SSR Tarihi*, 367.

⁵⁷ B. E. KUMKOV, *Gasudarstvo Kimakov IX-XI vekov Po Arabskim İstoçnikam*, (Alma-Ata, 1972), 54.

savaşta, Oğuzlara müttefik oldular. Peçenekler yenilgiye uğrayıp, vatanlarından kovulduktan sonra onlar daha batıda kaldılar, ama çok geçmeden de Oğuzların siyasi birliğine dahil oldular.⁵⁸

Bunun dışında Sır Derya Oğuzları XI. yüzyılda 24 boydan müteşekkil bulunuyordu. Kaşgarlı bu boylardan 22'sine ait bir liste vererek bunların adları ile damgalarını kaydetmiştir. Kaşgarlı : Kayığ, Bayundur, İwa, Salğur, Afşar, Beg-Tili, Bayat, Yazgır, Eymür, Kara-Bölük, Alka- Bölük, İğdir, Üregir, Toturka, Ula-Yuntluğ, Töker, Peçenek, Çuvaldar, Çepni ve Çarukluğ diye Oğuz boylarını sıralamaktadır.⁵⁹

Görüldüğü gibi Sır Derya Oğuz etniğinin oluşması çok zor ve uzun süren bir iş oldu. X yüzyıla doğru Sır Derya Oğuzları adıyla karşımıza çıkan Oğuz kümesi, Sır Derya yatağı ve Aral-Hazar bozkırlarında eskiden varlıklarını sürdüren kadim etnik gruplar, Yedi Su ve Sibirya'daki yarı göçebe ve göçebe kavimlerin sayesinde oluşmuştur. Sır Derya Oğuzların ilk teşekkülü Yedi Su bölgesinde oluştu ise de, batıya doğru ilerlemesi dolayısıyla Oğuzlar güney ve batı Kazakistan topraklarındaki göçebe ve yarı göçebe zümreler tarafından büyüdü.⁶⁰

VII. Oğuz Yabgu Devletinin İç Siyasî Yapısı ve İlişkileri

Orta Çağ kaynaklarında Oğuz Yabgu Devleti'nin iç siyasi yapısı ve münasebetlerine dair hemen hemen hiç bilgi yoktur. Bu açıdan yabgular'ın hakimiyetinin bütün Oğuz eline şamil olup olmadığı bilinmiyor. Yani yabgu'nun hakimiyeti dışında kalan bazı Oğuz toprakları var mı idi? Oğuz eli birbirinden ayrı ve hatta birbirine düşman birkaç küme halinde mi yaşıyor ve yabgular ancak bunlardan birisi üzerinde mi hüküm sürüyorlardı? Bu hususlar üzerinde ayrıntılı bilgilere sahip değiliz. Fakat bilinen bir şey varsa o da beylerin çok defa birbirleriyle iyi

⁵⁸ S.G. AGACANOV, a.g.e,129.

⁵⁹ Reşat GENÇ, Kaşgarlı Mahmud'a Göre..., 31.

⁶⁰ Kazak SSR Tarihi, 367.

geçinemedikleri ve Oğuzlar arsında sık sık kardeş kavgaları ve iç savaşların olduğudur. Bu konudaki bilgiler sadece bazı efsanevi tarih eserlerinde ve destanlarda geçmektedir. Günümüze ulaşmış olan “Oğuzname”nin çeşitli versiyonlarında, “Salur” boyuna mensup hükümdarların rolünün Oğuz Devleti’nde etkili olduğu yazılıyor. Bu hikayelere göre Oğuz Ilinde Salurlar’ın hakimiyeti uzun sürmüş, Salurlar sayılarının çokluğu, bilge kişileri ve idare yetenekleri ile bütün kavmi otoriteleri altına almışlardır. XIV. yüzyılda Reşideddin tarafından tespit edilen Orta Çağ Oğuz menkıbelerinin varyantında şu sözler yer almaktadır: “Meliklik şerefi uzun süre Oğuz ailesinde kalmıştır; Padişah unvanı bir hayli Salur neslinin elinde kalmış, daha sonra ise diğer boylardan gelen hürmetli melikler de olmuştur”.⁶¹

“Oğuzname” de verilen bilgilere göre Salur önderleri uzun zaman hükümdarlık yapmışlar ve Türkistan’da Tacik ve Türkleri idare etmişlerdir. Salurlar özel sancak veya bayrağa sahip bir boy idi. İktidar, Türkistan’daki Oğuz boyları arasında kargaşa başlayana kadar Salurlar’ın elinde kalmıştır. Bundan sonra Oğuz boyları arasındaki hakimiyeti Kınık’lar ele geçirmişlerdir. Daha sonra Selçuk ailesi bu boydan çıkmıştır.⁶²

Mehmed Neşri’den eserinde yer alan “Oğuzname”nin diğer bir varyantında Oğuz devletindeki iktidarın ilk önce Kayı’ların elinde olduğu daha sonra ise Salurların eline geçtiği belirtilmektedir. Meliklik asırlar boyunca nesilden nesile geçerek Kayı Han ve onun oğullarının elinde kalmış, ve sonunda da iktidar sol kanatı oluşturan Oğuz soyundan gelen Dağ Han’ın oğlu Salur’ın nesline geçmiştir. İslamiyet’in doğuşuna kadar Salur boyu ile İranın şahları arasında çok sayıda savaş cereyan etmiştir.⁶³ Fakat bunun gibi geç dönemlerde yazılmış olan “Oğuzname” versiyonlarında bahsedilen olay kronolojisi daha çok hayali niteliktedir. Uydurma ve doğru olmayan bilgilere çokça rastlanır. Örneğin, Salur hükümdarlarının İslam öncesi İran şahlarıyla savaşmış olduğuna inanmak çok zordur. Bu hikayelerde belirtilen

⁶¹ Raşid ad-Din, *Sbornik letopisey*, çev. L.A. HETAGUROVA, I,(Moskova.,1952), 122.

⁶² M. A. KÖYMEN, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, I (Kuruluş Devri)*, TTK yay., (Ankara, 1993), 5-6.

⁶³ Mehmed NEŞRİ, *Kitab-i Cihan-nüma*, haz: F.R. UNAT ve M.A. KÖYMEN, (Ankara, 1949), 14.

Salur melikleri tarihi değil de efsanevi şahıslardır. Fakat, bu tarihi hikayeler efsane niteliğinde de olsa Salur boyunun Oğuz devleti üzerindeki hakimiyet hatıralarını muhafaza etmektedir. Tarihi hikayelerin önemi de zaten bundan ibaret olmaktadır.

Türkmenlerin tarihi efsaneleri Oğuz boylarının Peçenekler'le olan mücadelesinde Salur kabilesinin gösterdiği büyük yararlılıklardan söz etmektedir. Bu, muhtemelen IX. yüzyılda Salur önderlerinin kendilerini göstermelerine imkan tanımış ve daha sonra Sır Derya Yabgu devletinin başına geçmelerini sağlamıştır.

Salurlardan sonra, Sır Derya Yabgu devletinin tarihindeki hanedan değişiklikleri belirsizdir. Oğuzlar'ın Selçuklu dönemi öncesi Yeni Kent yöneticileri konusundaki tarih efsaneleri hem karışık ve hem de analizeye elverişli değildir. Fakat, Ali Han ve onun oğlu Şahmelik'in hükümdarlığı konusundaki hikayeler bunun istisnasıdır. Oğuz Han destanında Ali Han'ın Selçuk hareketi arifesinde Yeni Kent'i idare ettiğinden söz edilmektedir. Türkmen nesepleri şeceresine göre de Ali Han Aral civarı bozkırlarında oturan Oğuzlar'ın hükümdarı olarak seçilmiştir.⁶⁴ Abu-l Gazi'nin yazdığı gibi, "O zamandaki Oğuz topluluğu Sır Derya nehrinin iki tarafında oturuyorlardı. Sonra, sık sık Moğol hücumlarına uğramışlardır. Bu yüzden bazı Oğuz boyları Ürgenç'e göç etmişlerdir. Yurtlarında kalanlar ise Ali adındaki birini kendilerine han seçmişlerdir".⁶⁵

Bildiğimiz kaynaklarla paralel olmayan bu hikayenin tarih-kronolojik yorumu çok zordur. Fakat, bu hikayede X. yüzyılda Yedi Su'nun batısı ve Maverâünnehir'in Kara Hanlılar'ın istilasına uğradığı dönemin olayları açık bir şekilde anlatılmıştır. Bu tarihi hikayelerin içeriğine bakarak Ali Han X. yüzyılın ikinci yarısından sonra iktidara geldiğini söyleyebiliriz.

⁶⁴ S.S. AGACANOV, a.g.e., 136.

⁶⁵ A. KONONOV, *Rodoslovnaya Türkmen. Soçinenile Abu-l Gazi hana Hibinskoço*, (Moskova, 1958), 66.

X. yüzyılda iktidara gelen Ali Han öyle anlaşıyor ki, Barani boyundan gelmektedir. İbn Funduk Şahmelikten söz ederken onu Abu-l Fabaris Şahmelik İbn Ali al-Barani olarak adlandırmaktadır. “Barani” aynı ismi taşıyan kabileye mensubiyetini belirten bir lakap niteliğinde ortaya çıkmaktadır. Rus vakayinâmelerinde XI. yüzyılın ortalarında Doğu Avrupa sınırlarında ortaya çıkan Berendey adındaki Türk kabilesinden söz edilmektedir. Bu isimden kastedilenin, Barani olduğu kuvvetle muhtemeldir. Bu ismin kökeni bir toteme dayanmaktadır. “Baran”, “maran” kelimeleri çeşitli Türk lehçelerinde “dağ keçisi”, “koyun”, “keçi” anlamını taşımaktadır. Şunu da belirtmemizde fayda vardır ki, “baran” kelimesi Van Gölünün civarında oturan Türkmenlerin lehçesinde “koyun”, “koç” anlamına gelmektedir.⁶⁶ “Baran” kelimesi çağdaş Kazak dilinde tüyü koyu renkli koyun manasındadır. “Beren” terimiyle Tatar ve Başkurt dillerinde “kuzu” ifade edilmektedir.

Galiba, söz konusu “barani” veya “berendey” kelimeleri baran, beren kelimelerinden doğmaktadır. Tarihi olaylar Oğuz Barani kabilesi ile Kara koyunlu kabilesi arasında sıkı bir bağ olması ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Kara koyunlu kabilesi, Devletşah Semerkandinin sözlerine göre XIII. Yüzyılın başına kadar Kazıkurt⁶⁷ Sıradağlarının eteklerinde yaşamışlardır. Ahmet Gaffari gibi Orta Çağ müellifleri Kara Koyunlu hükümdarlarının bazılarını Barani lakabı takıldığını belirtmektedir.⁶⁸

Buraya kadar verdiğimiz tarihi bilgiler Ali Hanın Barani kabilesinden çıkmış olduğu düşüncesinin dayanağıdır. Barani boy adı olup, galiba Rus vakayinamelerinde söz edilen “berendey” şeklinde ifade ettikleri isim budur. Bu kelimenin boy adı almasının sebebi boyun totemi ve hamisi sayılan koyuna duyulan saygıdır. Barani ismi her halde Oğuz kabilelerine ait olmuştur ki bu kabileler daha sonra Kara koyunlu olarak adlandırılmıştır.⁶⁹

⁶⁶ Z.V. TOĞAN, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, I, (İstanbul, 1946), 181.

⁶⁷ Güney Kazakistan bölgesinde, Kara Dağ sıradağlarındaki bir kol.

⁶⁸ F. SÜMER, “Kara-koyunlular” mad, *İA*, VI, 302.

⁶⁹ S.G. AGACANOV, a.g.e., 138.

Salır'lardan sonra Baran (koyun) boyunun üstünlük döneminin başladığı bilinmektedir. Oğuzlar'ın bilinen son hükümdarlarından biri olan Ali Han bu sülaleden geliyor. Bundan sonra Oğuz İlinde hakimiyetin Kınık boyuna geçtiğini görüyoruz.⁷⁰

VIII. Devlet Yapısı

İbn Fadlan, Oğuzlar devletinin işleyiş tarzı hakkında da enteresan bilgiler vermektedir. Bu hususta misal olmak üzere şu olay belirtilebilir: Esas hedefleri olan Bulgarlar ülkesine gitmek isteyen elçilik heyeti, Oğuzlar ülkesinden geçerken Subaşının iznini talep etmiştir. Bunun üzerine Subaşı yukarıda unvanlarını saydığımız devlet erkanını meseleyi müzakere etmek için toplantıya çağırmıştır. Muhtelif celseler halinde yedi gün devam eden toplantı münakaşalı geçmiş, neticede elçilik heyetinin yoluna devam etmesi için müsaade edilmesi noktasında birleşilmiştir.⁷¹

Naklettığımız bu hadiseden anlaşıldığına göre, Hazarlar Devleti'nde olduğu gibi, Oğuzlar Devleti'nde de devletin fiili idaresi ile Yabgu pek meşgul olmamakta, onun adına devlet ileri gelenleri devletin iç ve dış işlerini, anlatacağımız şekilde, idare etmektedirler. Meselenin asıl dikkate sayan olan tarafı, devleti idare yetkisi Yabgu da dahil hiç kimsenin tek başına elinde toplanmamış olmasıdır. "Kolektif Mesuliyet Sistemi" adını verebileceğimiz bir sistem bütün devlet bünyesine hakimdir. İbn Fadlan bu hususta oy birliği ile verilen kararların bazen sıradan bir Oğuz vatandaşı tarafından bile bozulabileceğini söyleyecek kadar ileri gitmektedir.⁷² Bu ifade şüphesiz mübalâğalıdır fakat şurası kesin olarak söylene bilir ki Oğuz'lar devleti bir nevi demokratik prensiplere göre idare edilmektedir.⁷³

⁷⁰ S.S. AGACANOV, a.g.e., 136.

⁷¹ R. ŞEŞEN, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, Bedir yay., (İstanbul, 1995), 16-17.

⁷² R. ŞEŞEN, a.g.e., 63.

⁷³ M.A. KÖYMEN, a.g.e., 6.

Yani, Oğuzlar Devleti'nin, merkeziyetçi ve otoriter devlet tipini temsil etmekten uzak, feodal mahiyeti haiz bir devlet olduğu anlaşılmaktadır. Devletin başında sayılan yabgu devletin büyüklerine danışmadan iş yapmamakta veya yapamamaktadır.

IX. İdari Teşkilat

1.Yabgu

X-XI. yüzyıllarda Oğuz devletinin başında, “cabgu” veya “yabgu” unvanında bir yönetici bulunuyordu. İbn Fadlan, Türk-Oğuz krallarının “yabgu” unvanını taşıdığını bildirmektedir.⁷⁴

Diğer tarihi kaynaklarda Oğuzlar'ın hükümdarları “yabgu” veya “beyğu” şeklinde geçiyor. Buradaki “yabgu” veya “beyğu” unvanlarının anlamları üzerinde ilmi incelemeye ihtiyaç duyulmuş ve Z.V. Togan, bunun üzerinde araştırma yaparak, bu “beygu”nun “yabgu” teriminin metatezinden başka bir şey olmadığını belirtmiştir.⁷⁵ Ama, bazı kaynaklara baktığımızda bu iki terim bir birileri ile söylenişi yönünden benzer kelimeler olsa bile, manaları farklı olduğu ortaya çıkıyor. Dil-Tarih araştırmacılarına göre “yabgu” kelimesinin kökeni tam olarak bilinmemektedir. “Yabgu” unvanının aslını bulmaya çalışan araştırmacıların bazıları bunun Kuşan'lardan, bazıları Tohar'lardan, diğerleri ise eski İran dilinden geldiğini savunmaktadır. Yabgu unvanını o dönemdeki Karluk, Uygur gibi Türk kavimlerinin hükümdarları taşıyordu. Yabgu unvanını sıradan insanlardan üstün olan, ancak kağandan iki basamak aşağıda bulunan Türklerin soylu sınıflarından gelenler taşıma hakkına sahipti.⁷⁶

⁷⁴ R. ŞEŞEN, a.g.e., 24.

⁷⁵ Z. V. TOĞAN, a.g.e., 141.

⁷⁶ S. G. AGACANOV, a.g.e., 139.

“Baygu” teriminin bazı sözlüklerde “kartal” veya “şahin” anlamını taşıdığını görüyoruz. Orta Çağ dönemine ait Türk yazıtlarında daha çok totemcilik anlayışının egemen olduğunu görüyoruz. Yani, o dönemde Türk hükümdarlarının güçlü hayvan ve yabancı kuşların adlarını kendilerine unvan edindikleri bilinmektedir. Mesela, Kara Hanlı devletinin hükümdarları, aslan ve buğra unvanını taşıyordu. Selçuklu hükümdarları, unvan olarak aslan, kara aslan, ak aslan isimlerini kullanıyorlardı. Bunun dışında Türk hükümdarları, kartal soyundan gelen: togrul, sonkur, toğan, çağrı gibi kuşların isimlerini kendilerine unvan ediniyorlardı. Kaynaklardan “Baygu” unvanını XI. yüzyılda Selçuklu hanedan üyelerinin taşıdığını öğreniyoruz. Mesela bu üyelerden bazıları (aslan kartal), baygu kalyan (dehşetli kartal) ve inanç baygu (güvenilir kartal) gibi unvanlar almışlardır.

Yabguların, kışlık merkezi Sır Derya’nın ağzına yakın bir yerde bulunan Yeni Kent idi. Bu merkez, Türk destanlarında da yabguların oturdukları payitaht olarak görülüyor. Camiü’t-tevarih’deki Türk destanında bu yabgulardan birçoklarının adları zikredilir.⁷⁷

2. Kül-erkin

Tarihi belgelere göre Oğuz hükümdarlarının yanında Kül-erkin lakabını taşıyan yardımcıları bulunuyordu. İbn Fadlan, Oğuz melikinin vekilinin “kudarkin” veya “kuzarkin” şeklinde isimlendirildiğini bildiriyor. Yazar tarafından verilmiş olan burada ki “kudarkin” unvanı büyük ihtimalde “kül-erkin” in bozulmuş şeklidir. Kül-erkin lakabını diğer Türk boyları Toğuz Oğuz, Karluk ve Karahanlı asilleri de taşımakta idiler. Mahmut Kaşgarlı bu kelimenin izahını şöyle açıklamaktadır: “Karluk boyu büyüklerine “kül-erkin” denir ki “aklı göl gibi toplanmış, dolmuş”-demektir”.⁷⁸

⁷⁷ F. SÜMER, a.g.m., 148.

⁷⁸ DLT, I, 108.

Oğuz asilleri arasında Kül-erkin lakabını taşıyan büyüklerin var olduğunu, İbn Fadlan'ın dışında diğer tarihi rivayetler de doğrulamaktadır. Oğuz Name versiyonlarında Oğuz meliki Karaman'ın yardımcısı olarak seçilen Erki Han hakkında bilgi verilmektedir. Erki Han büyük bir ziyafet düzenleyip, iki nehir dolusu kımızla bütün Oğuz Ellini ağırlamış. Bu tür cömertliğinden dolayı o, Erki Han-kol derecesine yükselmiş. Erki Han hakkındaki tarihi hikayeler, onun efsanevi vasıfları son derece enteresandır.

İbn Fadlan'nın tarihi yazısına göre yabgu bazı yerlere kendi vekili Kül-erkin'i gönderiyordu. Bu yardımcıları büyük yetkilere sahiptiler. İbn Fadlan'ın eserine göre kül-erkinler'in büyük yargıç görevini üstlendiklerini biliyoruz. Böylece, onun yetkileri arasında büyük kargaşalar ve cezai işlemlerde hüküm verme yetkisine sahip olduğunu öğrenmekteyiz.⁷⁹ Aynı zamanda beylerin de kendi kül erkinleri yani nâibleri vardı.⁸⁰

3. Tarkan

İbn Fadlan'ın belirttiğine göre X. yüzyılda Oğuzlar'da, önemli sayılan devletin siyasî meseleleri askeri komutanlığın ayrıca düzenlediği toplantılarda görüşülüyordu. Buna şehzade, yabgu oğlu, inan ve tarkan da iştirak ediyordu. Yazar, belirtilen üyeler arasında tarkanın “en saygılı ve hürmetlisi” olduğunu belirtiyor.⁸¹

Eski Türk ve Hazar Kağanlığında tarkanlar üst kademe sayılıyordu. Erken Orta Çağ Türk ve Doğu Türkistan'daki Manehey yazılarında Tarkanbek unvanı ile de karşılaşılmıştır. Bu bilgilerden hareket ederek X-XI. yüzyıllarda Türk halkları

⁷⁹ A. P. KOBALÉVSKİİ, *Kniğa Ahmeda ibn Fadlana o Ego Puteşestivii na Bolgu*, (Harkob, 1958), 24.

⁸⁰ R. ŞEŞEN, a.g.e., 12-15.

⁸¹ R. ŞEŞEN, a.g.e., 64-65.

arasında tarkan unvanı yönetime hakim soylu sınıflara verilen bir lakap adı dememiz mümkün olmaktadır.⁸²

Sır Derya Oğuzlarında askeri komutanlar, önderler, güçlü beyler tarkan oluyorlardı.

4. Yınal

İbn Fadlan'ın izah ettiği asiller toplantısına katılanların arasında yınal lakabını taşıyan şahsın da bulunduğunu görmekteyiz. İbn Fadlan eserinde büyük yınalın yanında küçük yınaldan da bahsetmektedir. Burada Arap seyyahı, küçük yınalı “Oğuz elinin meliki” olarak tanıtıyor.⁸³ “Mafatih al-ulum” kitabına göre her Türk hükümdarının halefine yınal ismi veriliyordu. Muhammed el-Harezmi yınal tegin lakabının açıklamasını yaparken, “Her hangi bir Türk önderinin, melik veya kağanın- yınalı vardır. O, onun halefidir” diye yazıyor.⁸⁴ Mahmut Kaşgarlı ise, yınal ünvanının Türklerde hanedana, onun hanımı tarafından akraba olan gençlere verildiğini izah ediyor.⁸⁵

İzah ettiğimiz bu tarihi bilgilerden şu sonucu çıkarta biliriz. Oğuz yabgusunun ölümünden sonra yerine seçilecek yınalın belirlenmesinde yabgunun hatununun mensup olduğu boy da rol oynuyordu. Hatunun boyu kendi aralarından birinin yınal olması için mücadele ediyorlardı. Fakat onların bu mücadele ve müdahalesine rağmen çoğunlukla hükümdarın sağlığında önceden tespit edilen kişi tahta çıkıyordu.

Mevcut kaynakların verdiği bilgilere göre yınalların Oğuz Yabgu'sunun halefleri olduğu rahatlıkla söylenebilir. Bu da yabgunun hükümdarlığının miras yolu ile devredildiğinin delilidir. Tarkan ve yınal unvanlarının sadece asillik unvanları

⁸² S. G. AGACANOV, a.g.e., 143.

⁸³ R. ŞEŞEN, a.g.e., 127.

⁸⁴ Materiali po İstorii Tukmen i Türkmeni, 219.

⁸⁵ DLT, I, 110.

mıdır yoksa aynı zamanda memuriyet unvanları manasını da haiz midir? Bu konuda kesin malumat yoktur.⁸⁶

5. Atabek

Oğuz hükümdarları her halde kendi haleflerinin eğitimi için özel olarak atabekler görevlendiriyorlardı. Tarihi bilgilere göre Yeni Kentte oturan Oğuz melikinin küçük yaştaki haleflerine atabekler tayin ettikleri bilinmektedir. Orta Çağ tarihçilerinin de belirttiklerine göre Melik Şah'ın atabeği Nizamulmülk idi. Selçuklu atabekleri taht haleflerinin ve küçük yaştaki sultanların terbiyecisi ve akıl hocası idi.⁸⁷

6. Hatun

Diğer Türk hükümdarları gibi o dönemde Oğuz yabgusunun da hanımı “hatun” unvanını taşıyordu. Onlar saray çevresinde etkili idiler. Hatunun özellikle küçük yaştaki yabgu üzerinde büyük tesirleri vardı ve yabguya zaman zaman akıl hocalığı yapıyordu. İbn Fadlanın belirttiğine göre büyük siyasi sorunların görüşüldüğü toplantılara Oğuz ileri gelenlerinin eşleri de katılıyorlardı. Dikkat çekici husus Arap elçileri kabul edildiğinde Etrekin eşi de orda idi.⁸⁸ Bu husus bize İslam öncesi Oğuzların da sosyal hayatta hanımların Selçuklu dönemindekinden daha da serbest olduğunu gösteriyor.⁸⁹

Hatunun sözcük anlamı da “hanım”, “melike”, “prens”tir. Ama bu unvanın kökeni açıklanmamaktadır. Araştırmacıların bazıları “hatun”un Türkçe bir kelime

⁸⁶ F. SÜMER, a.g.e., 149.

⁸⁷ Kazak SSR Tarihi, 374.

⁸⁸ A.P. KOVALEVSKİİ, a.g.e., 1939, 17.

⁸⁹ Selçuklu hükümdarlarının hanımları devletin yönetiminde katkıda bulunup, siyasî işlere karışıyor. Onları çoğunluğunun kendi kürsüsü olup bazı konularda açıkça yönetim etkisine sahiptiler. Selçuklu prensleri ve sultanın hanımları lakap olarak arslan-Hatun ve terkan Hatun veya terken hatun lakabını taşıyorlardı. (M.A. KÖYMEN, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, “Alp Aslan ve Zamanı”, III, TTK yay.,(Ankara, 1992), 103).

olduğunu savunuyorlar ise de, bir kısım araştırmacılar bunun Farsça olduğunu iddia ediyorlar.⁹⁰

7.Sübaşı

Sübaşı, Türk medeniyetine dahil ülkelerde eski bir askeri unvandır.⁹¹ X. yüzyıl kaynaklarına göre sübaşı'nın Türkçe manası "ordu kumandanı" anlamına gelmektedir. Oğuz Yabgu Devletinde de "Sübaşı" dediğimiz ordu kumandanı önemli yer tutmaktadır. İbn Fadlan'ın Oğuz ülkesinde bulunduğu esnada ordu kumandanı Katağan oğlu Etrak (Alptoğan oğlu Ertuğrul) idi. İbn Fadlan onun bir otorite sahibi ve zengin birisi olup, İslâm dinin taraftarı olduğunu bildiriyor. Etrak Bulgar hükümdarının damadı idi. Onun için Etrak Oğuz devletinin dış siyasî işlerinde etkili birisi idi. Fakat, Oğuz ordusunun kumandanı belli bir mesele üzerinde kararını verirken mutlaka devletin asillerinden oluşan meclis toplantılarının kararına dayanıyordu.⁹²

Melik Name'ye göre sübaşı zaman zaman devletin siyasî işlerine karışıyor ve istediği zaman da hükümdara karşı çıkabiliyordu.⁹³ Ancak bütün ordu içinde subaşı bir kişi miydi yoksa birkaç subaşı mı vardı, bilinemiyor.

VIII. Oğuz Yabgu Devletinin Orta Asya ve Doğu Avrupa Tarihindeki Siyasi Rölü

Oğuzlar'ın batısında Türk Hazarlar ve Bulgarlar, doğusunda Karluklar, kuzeyinde Kimekler vardı; güneyinde ise İslâm dünyası bulunuyordu. Şu halde Oğuzları, her üç taraftan aynı soydan olan Türkler çevirmiş durumda idi. Buna

⁹⁰ S.G. AGACANOV, a.g.e., 144.

⁹¹ J.H. KRAMERS "Subaşı" mad, İ.A., IX, 78-79.

⁹² R. ŞEŞEN, a.g.e., 43.

⁹³ V.V. BARTHOLD, a.g.e., 563.

karşılık, onlar sadece güneyde ırk ve medeniyet bakımından kendilerinden farklı başka bir kavim, İran kavmi ile komşu idiler.⁹⁴

Bu Oğuzlar'ın başında yabgu unvanını taşıyan bir hükümdarın bulunduğunu bildiğimiz halde, devletin mahiyeti hakkında fazla malûmatımız yoktur: Mesela yapılan bazı denemelere rağmen⁹⁵ Oğuz Devleti'nin başka bir siyasi teşekküle tabi olup olmadığı, henüz kat'i olarak tespit edilmediği gibi, müstakil bir hüviyete sahip bulunup bulunmadığı da münakaşalıdır.⁹⁶ Büyük Gök Türk İmparatorluğu'nun ve Batıda onun yerine geçen Türgeşler Devleti'nin yıkılmasından sonra Oğuzlar Devleti hükümdarlarının kendilerini Büyük Gök Türk İmparatorluğunun tabii saymakta devam ettikleri ileri sürülebileceği gibi, Kırgızlar'ın yıkılışına kadar yabgu unvanı ile onlara tabi olan ve yıkılışlarından sonra ise, Büyük Hakan unvanını alan hükümdarlara sahip bulunduklarını bildiğimiz Karluklular Devleti'ne tabi oldukları da söylenebilir.⁹⁷

Tarihlerinin muayyen safhalarında Oğuzlar şu veya bu devlete tabi olması, şüphesiz, mümkündür. Fakat şurası muhakkaktır ki, X. yüzyılın başlarında Oğuz Yabgu Devleti, hiçbir devlete tabi değildi. Bunu Bulgar Devleti'ne Bağdad Abbasi Halifesi tarafından gönderilen elçilik heyetine dahil İbn Fadlan'ın verdiği bilgidен öğrenmemiz mümkündür. Gerçekten, 922 de Oğuzlar ülkesinden geçen İbn Fadlan, Oğuz Yabgu Devleti'nin başka bir devlete tabi olduğundan hiç bahsetmediği halde, başka devletlerin, mesela Bulgarları'nın, Hazarlar'a yıllık vergi veren ve oğullarından birini Hazar Devleti payitahtında rehin olarak bulunduran tabi bir devlet olduğundan bahsetmektedir.⁹⁸ Gerçi aynı İbn Fadlan komşuların Hazar hakanına tabiliğinden bahsediyorsa da, isim vermediği için, bu umumi sözden Oğuz Devleti'nin de Hazarlara tabi bulunduğu neticesine varmak güç görünüyor. Eğer arada bir tabilik-

⁹⁴ V.V. BARTHOLD, a.g.e., 45.

⁹⁵ Z.V. TOGAN, a.g.e., 174; Oğuzlar devleti'nin Hazarlar'a tabi olduğunu ileri sürmektedir.

⁹⁶ Şimdi en yaygın fikir, Oğuzların Hazarlar Devleti'ne tabi olduğudur. Halbuki Hazarlar'ın Volga'dan ötede bulunan sahaları pek az kontrol edebildikleri V. MİNORSKY tarafından daha çok önce ifade edilmiş bulunuyordu. (bk. Hudûd al-alem, s.312).

⁹⁷ "Karluklar" mad, İ.A., V, 351.

⁹⁸ R. ŞEŞEN, a.g.e., 68.

metbuluk münasebeti bulunsaydı, İbn Fadlan'ın zikretmemesi için hiçbir sebep yoktur. Zira Hazarlar'la Oğuzlar arasında daha İbn Fadlan gelmeden önce bir takım harbler olduğu, Hazarlar'ın elinde bir takım Oğuzlar'ın esir bulunduğunun söylenmesinden anlaşılmaktadır.

Sır Derya Oğuz Yabgu devleti, Orta Asya ve Doğu Avrupa tarihinde önemli politik ve askeri rol oynamıştır. Orta Çağ kaynakları Oğuzların Orta Asya ve Doğu Avrupa devletleri ile devamlı çatışma halinde olduklarını kaydediyor.⁹⁹ Oğuz hükümdarlarının gelir kaynaklarının başında kendi öz kaynakları yanı sıra başka ülkelere düzenlediği seferler esnasında elde edilen ganimet ve esirler geliyordu. Onun için komşu devletlerle olan savaşlar boy soylularını zenginleştiriyordu. Oğuzlar özellikle göç dönemleri olan ilk bahar ve son baharda saldırılarını sıkıştırıyorlardı. Komşu devletler de karşılık olarak Oğuz obalarına saldırıyorlardı. Bunun dışında kendi kuvvetine güvenen bazı Oğuz boyları komşu devletlerle savaşa giriyordu.

Böylece Oğuzların, X. yüzyılın birinci yarısında kurdukları Yabgu Devleti, müstakil ve bütün komşuları ile savaşan kuvvetli bir el olarak görünüyor. Onların komşuları ile münasebetleri çok defa düşmanca olmuştur. Orta Asya ve Doğu Avrupa tarih sahnesine Oğuzların çıkması Hazar, Rus ve Bulgar devletlerinin arasındaki dengeyi alt üst etmiş ve aralarındaki münasebetleri olumsuz yönden etkilemiştir.¹⁰⁰

1. Hazarlarla Münasebetler

Bulgar devletine, Bağdat Abbasi Halifesi tarafından gönderilen elçilik heyetindeki İbn Fadlan'ın izahına göre Oğuzlar'la Hazarlar arasındaki komşuluk münasebeti dostça olmamıştır. Gerçekten, 922 de Oğuzlar ülkesinden geçen İbn Fadlan, Oğuz Yabgu Devleti'nin başka bir devlete tabi olduğundan hiç bahsetmiyor. Ama başka devletlerin, mesela Bulgarları'nın, Hazarlar'a yıllık vergi veren ve

⁹⁹ V.V. BARTHOLD, *Soçineniye*, II, 366.

¹⁰⁰ O. PRİTSAK, *Der Untergang Des Reiches Des Oguzischen Yabgu*, Melenges Fuad Köprülü, (İstanbul,1958), 75.

oğullarından birini Hazar Devleti payitahtında rehin olarak bulunduran tabi bir devlet olduğundan bahsetmektedir.¹⁰¹ Gerçi aynı İbn Fadlan komşularının Hazar hakanlığına tâbiliğinden bahsediyorsa da isim vermediği için bu durumun Oğuz Yabgu Devleti için de geçerli olduğunu kabul etmek güç görünüyor. Eğer arada bir tabilik metbuluk münasebeti bulunsa idi, İbn Fadlan'ın değinmemesi için hiçbir sebep yoktu. Zira Hazarlarla Oğuzlar arasında daha İbn Fadlan bölgeye gelmeden önce bir takım harpler olduğu, Hazarların elinde bir kısım Oğuzların esir bulunduğunu söylenmesinden anlaşılmaktadır. Hazarlar ile Oğuzlar arasında bir mücadelenin varlığı muhakkak ise de, aralarında tabilik-metbuluk durumunun oluştuğuna dair bilgi yoktur. Oğuzlar'ın, Hazarlardan çok çekindikleri hatta korktukları İbn Fadlan'ın idarecilerin ağızlarından naklettiği ifadelerden açıklıkla anlaşılmaktadır.¹⁰²

Tarihi belgelere göre 965 yılında Oğuz yabgusu ile Kiyev knezi Sveteslav arasında Hazarlar'a karşı askeri anlaşma gerçekleşmişti. Bu anlaşmanın sonucu Hazar Devleti yıkılmıştı.¹⁰³ Kiyev Rusya'sının Oğuzlar'la yaptığı bu siyasî ittifak onların siyasî ve ekonomik çıkarları çerçevesinde idi. Hazar'larla çıkar çatışmasına giren Eski Rus devletine güçlü bir müttefik lazımdı.¹⁰⁴ Buna karşılık Oğuzlar'ın göçebe gruplarının da hayvanlarını otlatmak için, Don ve Kara Deniz bozkırlarındaki otlaklara ihtiyacı vardı. Ama buna Hazarlar engel oluyorlardı.¹⁰⁵ Diğer taraftan İdil'den, Mangıstav'dan, Üstürt'ten geçen ve Avrupa'yı Asya ile bağlayan çok önemli kervan yolları da Oğuzların ilgisini çekmekte idi. Rus prensleri de bu ticaret yollarını kendi kontrolünde tutmayı çok istediler. Eğer Hazar Devleti ortadan kaldırılsa Rus tüccarları için doğunun zengin ticari merkezlerine yol açılacaktı. Bu sebeplerle Oğuz yabgusu ile Rus knezleri siyasî ve askeri ittifak etmişlerdir.¹⁰⁶

¹⁰¹ R. ŞEŞEN, a.g.e., 68.

¹⁰² M.A. KÖYMEN, a.g.e., 4.

¹⁰³ S. P. TOLSTOV, Drevnii Horezm, (Moskova, 1948), 50; M.İ.ARTAMONOV, İstoriya Hazar, (Leningrat, 1962), 112.

¹⁰⁴ S.G. AGACANOV, a.g.e., 150.

¹⁰⁵ Materiali po İstorii Tukmen i Türkmeni, 166.

¹⁰⁶ Kazak SSR Tarihi, 374.

965 yılında Hazar Devletinin yıkılmasına kadar, Oğuzlar ile Hazarlar arasında uzun süreli çatışma oldu. İbn Fadlanın belirttiğine göre Oğuzlar ile Hazarlar arasındaki düşmanlık X. yüzyılın ilk çeyreğinde kendini belli etmişti. İbn Fadlan Hazarar'ın elinde bir hayli Oğuz esirleri olduğunu belirtiyor.

Hazar Devletinin sınırları X. yüzyılın ortalarında Hazar denizinin kuzey doğusuna kadar ulaşıyordu. Hazar hükümdarı İosif bir yazısında “Bizim devletin sınırları doğuda Gran denizine 20 fersah kalana kadar uzanıyor” diyerek devletin sınırlarının X. yüzyılda Mangışlak’a kadar uzandığını bildiriyor . Buradan da anlaşılacağı üzere Hazarlarla Oğuzlar arasındaki kanlı savaşlar herhalde Mangışlak’a yakın bozkırlarda gerçekleşiyordu.

İstahrî bu konuda “Siyah Kûh’te Türklerden bir topluluk yaşıyor. Bunlar, Oğuzlarla aralarında çıkan bir anlaşmazlık dolayısıyla buraya yeni gelip yerleşmişlerdir. Oğuzlardan ayrılıp burayı kendilerine sığınak, hayvanlarına mera edinmişlerdir” diyor.¹⁰⁷ Bu parçada büyük ihtimalde Oğuzlarla savaşmış olan Hazarlara bağlı Türk aşiretinden bahsediliyor.¹⁰⁸ Buradan Oğuzların Hazarlarla yaptığı çetin savaşların Mangıştav’ın batı istikametindeki bozkırlarda olduğu sonucunu çıkarmak mümkündür.

Hazar devletinin ortadan kaldırılması Oğuz devletinin siyasi kuvvetinin artmasına neden oldu. X. asrın sonunda Oğuz yabguları Rus prensleri ile ittifak ederek, İtil Bulgarlarını ağır yenilgiye uğrattı. Rus yıllıklarında 985 senesinde Rus knezi Vladimir’in Oğuz Yabgusu ile birleşerek, Bulgarlar’a kaşı sefere çıktığı şeklinde bilgiler veriliyor. Rus askerleri İdil de kayıklarla yol alırken, Oğuzlar ise kendi savaş atlarıyla sahilden onları takip ediyorlardı.¹⁰⁹

¹⁰⁷ İSTAHİRÎ, “Mesalik el-memalik”, nşr. De Goeje, (Leyden, 1927), 217; İCGT..., 155; Materiali po İstorii Tukmen i Türkmeni, 168.

¹⁰⁸ Siyah kuheye yerleşen bu türkler daha sonra Mangışlak ismini aldılar. Bu ismi onlar Mangışlak yarımadasından almışlardır. Bu konuda Muhammet ibn Hacib Bekran’ın verdiği bilgileri çok enteresandır. “ Mangışlak – bu bir Türk boyudur. Bunlar daha evvel Oğuzlarla olan savaşta yenilgiye uğrayarak yaşadıkları sahayı terk etiler ve Siyahkuh’a yani Aseskun körfezinin yakınlarına taşındılar. Burada onlar hayvanları için otlaklar, su kaynaklarını buldular ve yerleştiler. Onlara Mangışlak insanları denilir, hükümdarlarına ise han deniliyor”. Materiyali po istorii Turkmen i Turkmenii, 349.

¹⁰⁹ Povest Vremennih Letopisi, (Moskova-Leningrad, 1950), 257.

2. Kimeklerle Münasebetler

X. yüzyılda dahi onlar Oğuzlar'a pek yakın oturuyorlardı. Mes'ûdî, Ak İrtiş ve Kara İrtiş nehirleri civarında Oğuzlar'ın ve Kimekler'in bir birine yakın bulunan kışlık mekanlarının var olduğunu belirtiyor.¹¹⁰ Kimekler kalın kar yağdığında, eğer Oğuzlarla barış halinde bulundu ise, sürüleri ile birlikte belli bir zaman için Oğuz topraklarına göç ederlerdi.¹¹¹

Oğuzlar'ın Kimekler ve bilhassa onların Kıpçak boyu ile devamlı savaşlar yaptıkları anlaşıyor. XI. yüzyılın birinci yarısında, Oğuzlar'ın mühim bir kısmı henüz yurtlarından ayrılmamışken, Kıpçaklar'ın onların ülkesinin bilhassa kuzey ve batı bölgelerini içine alan önemli bir kısmını ellerine geçirmiş oldukları anlaşıyor. Daha 1034 tarihinde Harezmi'de Kıpçaklar'dan bir zümre yaşamakta idi. Aynı yüzyılın ikinci yarısının başlarında ise Kıpçaklar Aral gölünün kuzey ve kısmen kuzey doğusundaki eski Oğuz çölünü tamamen işgal etmişlerdi. 1063'de öldüğü sanılan Nasir-i Husrev, Oğuz çölünü Deşt-i Kıpçak adıyla zikretmiştir.¹¹²

Bu zamanlarda Oğuzlar'ın bilhassa doğuda Karaçuk dağları ile onun yanındaki şehirlerde ve batıda da Mangışlakta yaşamakta oldukları, Aral gölünün kuzey çevresi ve Sır Derya'nın ilk yatağının ise Kıpçaklar'ın eline geçmiş olduğu anlaşıyor.¹¹³

3. Karluklarla Münasebetler

Oğuzlar, doğu komşuları olan Karluklarla da savaşmışlardır. Hatta bazı rivayetlere göre bu savaşlardan birisinde yabgu ölmüştür. Kaynaklar bu savaşların

¹¹⁰ MES'ÛDÎ, a.g.e., 213, İCGT..., 43.

¹¹¹ MES'ÛDÎ, a.g.e., 101, İCGT..., 67; Materiali po İstorii Tukmen i Türkmeni, 211.

¹¹² F. SÜMER, "Oğuz" mad., İ.A., IX, 378.

¹¹³ F.SÜMER, "X. yüzyılda Oğuzlar", 150.

sebebini “yada taşı”¹¹⁴ üzerinde çıkan bir ihtilafa bağlamıştır. Kaşgarlı Mahmud, Oğuzlar ile Karlukların bir boyu olan Çiğiller arasında eskiden beri sürüp gelen bir düşmanlığın bulunduğu işaret eder.¹¹⁵

4. İslâm Ülkeleri İle Münasebetler

Oğuzlar’ın güney komşuları Müslümanlar ile münasebetleri dostça olmamıştır. Onlar İslâmların başlıca düşmanları arasında gösterilmişlerdir. Oğuzlar’ın hem Harezm hem de Maverâünnehir yönünden Müslüman komşuları üzerine akınlar yaptıkları anlaşıyor.¹¹⁶

Orta Çağ kaynakları Oğuzlar’ın komşu Harezmle devamlı çatışma içinde olduğundan bahsediyor. Oğuzlar devamlı halde İslâm ülkelerine akınlar yaparlar. Yolları üzerinde rastladıkları yerleri yağma ederler ve süratle geri dönerlerdi.¹¹⁷ Abu Reyhan Biruni yazılarında, her sonbaharda Harezm Şahlarının sınırındaki Türk-Oğuzları uzaklaştırmak için seferler düzenlediğinden bahsediyor.¹¹⁸ Oğuz saldırılarına karşı Harezm sınırlarında nöbetçi kuleleri ve kaleler inşa edilmiştir. Muhtemelen Oğuz saldırısında kuledekiler dumanla merkezdekileri haberdar ederlerdi. Bunun gibi nöbetçi kuleler Urgadan başlayarak güneydeki Üstürte kadar uzanıyordu. Daha sonra ülkeyi bu akınlara karşı müdafaa etmek için Raşt’ta, Buhara yakınlarında ve Şaş’ta da surlar yapılmıştır.¹¹⁹

Göçebe Oğuzlar’ın ileri gelenleri Horasan’ın sınır kasabalarına da seferler düzenliyorlardı. İstahrî’nin yazdığına göre göçebe Oğuzlar’ın akınları Cürcan bölgesinden başlamaktadır. X. yüzyılda Oğuz hücumlarına karşı tedbir almak üzere Cürcan’ın yanında Dehistan ve Ferave de gözetleme kaleleri vardı. Oğuz akınlarına

¹¹⁴ Yada taşı- yağmur taşı.

¹¹⁵ DLT, I, 394.

¹¹⁶ MES’ÜDÎ, a.g.e., 101; İCGT..., 67; *Materiali po İstorii Tukmen i Türkmeni*, 209.

¹¹⁷ MES’ÜDÎ, a.g.e., 101; İCGT..., 67; *Materiali po İstorii Tukmen i Türkmeni*, 209.

¹¹⁸ Abu Reihan BİRÜNİ, *Tahdid nihayet el-emakin*, 56-57, İCGT..., 197.

¹¹⁹ V.V. BARTHOLD, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, TTK yay,(Ankara, 1990), 217.

karşı Cürcan bölgesi savunması zamanla güçlendirilmişti. Bu bölgede yaklaşık 1000 kale mevcuttu.¹²⁰ X. yüzyılda Horasan hükümdarları Ferave'yı güçlendirdiler. Üç kat sur ve hendeklerle Kufan da güçlü savunma hattı oluşturulmuştu. Dört kapılı ve kalın surlarla çevrilen bu kale bir fersah uzunluğundaydı.¹²¹

Fakat daha sonra bölge ve yöreleri yağma akınlarına karşı korumak için duvar yapmak tedbirinden, bir müddet sonra vazgeçildi. Türkler'in zayıf bir durumda oldukları anlaşılacak onlar üzerine seferlere girişildi. Bunun sonucunda Şaş ve İsficab bölgeleri ile Taraz'ın doğusuna kadar uzanan topraklar İslâm aleminin sınırları içine alındı. Müslümanlar'ın nüfuzu, Çu ırmağının aşağı yatağına, Isıg Göl'ün batısına dek gitti. Hudutlarını daha da ileriye götürdü ve söylendiği gibi hakimiyetini Türkmenler'e tanıttı. Bu zamanlarda Seyhun boylarındaki Müslüman şehirlerinde kalabalık sayıda gönüllü mücahitler vardı.¹²²

Ganimet ve esirler Oğuzlar'ın Maverâünnehir, Harezm, Horasan'a saldırılarının tek nedeni değildi. Oğuzlar'ın yerleşim merkezlerine yakın bölgelere göç etmelerinin gerçek sebebi onların tarım ürünlerine ihtiyaç duymaları idi. En büyük ihtiyaçları ekmek idi. Bunu İbn Fadlan'ın yazılarından açıkça anlamaktayız. Genellikle Arap elçileri Oğuz ülkesinden geçerken arpa ve buğdaydan yapılan ekmekleri hediye ediyorlardı. Ekmek Oğuzlarda en büyük hediye sayılıyordu. Bir keresinde İbn Fadlan'ın kervanını durduran Oğuzların ilk istediği şey ekmek olmuştu.¹²³

IX. Oğuzlar Arasında İslâmiyet'in Yayılışı

VIII. yüzyıla doğru İslâm ülkesinin komşuları bulunan Türkler yavaş yavaş İslam kültürü tesirine maruz kalmaya ve İslam dinini kabul etmeye başladılar. Aslında

¹²⁰ MAKDİSÎ, "Ahsen el-takasim fi marifet el-ekalim", nşr. De Goeje, (Leyden, 1877), 357, İCGT..., 174; Materiali po İstori Turkmen i Turkmeni, 191.

¹²¹ MAKDİSÎ, a.g.e.,274, İCGT..., 177, Materiali po İstori Turkmen i Turkmeni, 201.

¹²² F. SÜMER, a.g.e., 65.

¹²³ R. ŞEŞEN, a.g.e., 65.

ilk dönemde Emeviler'in zalim ve menfaat-perest siyaseti İslâmın yayılışına mani oldu ve Türklerle uzun müddet savaş devam etti. Sonuçta Abbasiler döneminde Arap milliyetçiliğine son verildi ve Türklerle olan münasebetlerde sulh yollarına başvuruldu. Türk yurdunun her tarafına ulaşan İpek Yolu İslâm dininin yayılışında çok büyük bir önem taşıdı. Müslüman ülkelerinden hareket eden binlerce kişilik kervanlar, Türklerin ihtiyaç duyduğu mallarla en uzak Türk ülkelerine gidip geliyorlardı.¹²⁴

Maveraünnehirde Müslümanlarla ilk temasa gelen ve İslâmiyet'i ilk kabul eden Türkler orta Sır Deryada oturan Oğuzlar ve Karluklar olmuştur.¹²⁵

Oğuzlar IX. yüzyıldan başlayarak bir yandan İslâm ülkeleriyle olan ilişkileri, bir yandan da Müslüman tüccarların öğretileri ile İslâm dinini tanımaya başladılar. Bunun sonunda aynı yüzyılın ikinci yarısından itibaren yavaş yavaş İslâmlık onlar arasında yayılmaya başladı. Yani, X. yüzyılın başlarında Oğuzlar'ın elinde bulunan Yeni Kent, Huvare ve Cend gibi şehirlerde ve ayrıca Karluklar'ın idaresinde bulunan bazı şehirlerde müslüman kolonileri bulunuyordu. Bu koloniler bulundukları bölgelerdeki Türkler ile iyi münasebet kurmuşlardı. Oğuzlar, medeni seviyesi yüksek olan bu müslümanlardan İslâm dininin esaslarını öğreniyorlardı. Diğer taraftan Maveraünnehr ve Harezm'den büyük ticaret kervanları, en uzak Türk ülkelerine gidip geliyorlardı. Her Müslüman tacirin Türk ülkelerinde seyahat edebilmesi için bir Türk ile dostluk kurması gerekiyordu. Müslüman derviş ve şeyhlerinin de bu arada tüccarlarla birlikte Türk ülkelerine giderek İslâmiyeti tanıtmaya çalıştıklarını da ilave etmeliyiz.

Samaniler zamanında Maveraünnehr halkı artık umumiyetle Müslüman olmuşlardı. Hatta çöldeki kafirlere karşı gazalarda bulunuyorlardı. Şaş ahalisi evvelce İslamiyet'i kabul ettikleri gibi, Sır Derya'nın kuzeyindeki İspicab(İsficab-Beyza) ahalisi de ilk Samanlı hükümdarı İsmail b. Ahmed'in amcası Nuh b. Esed tarafından

¹²⁴ Kazakistan Tarihi (Öçerkler), 45.

¹²⁵ İBN HAVKAL, Surat el-arz, 387; İCGT..., 171.

şehir ele geçirdikten sonra (M.838) az zaman içerisinde ihtida etmişlerdi yani Müslüman olmuşlardı.¹²⁶ 859 senesinde ise Nuh b. Esed'in küçük kardeşi Ahmed b. Esad Şavgar'a sefer düzenleyip, çok geçmeden şehri ele geçirmişti. Böylece bu şehirlerdeki bazı Hristiyan kiliseleri camilere çevrildi. Zamanla bu şehirlerdeki Müslümanların sayısı artınca büyük camiler inşa edilmeye başladı.¹²⁷ Sadece bu yüzyılın sonuna doğru Oğuzlar'ın İslâm dinini benimsemeleri hızlandı.¹²⁸ Az zaman içerisinde halkın kümeler halinde İslâm dinine girmeye başladıkları anlaşıyor. İbn Havkâl Maveraünnehir'deki Savran(Sabran), Farab ve Sütken'din tasviri esnasında Oğuzlardan ve Karluklar'dan bir kümenin Müslümanlığa geçtiklerinden bahsediliyor.¹²⁹ Onların İslâmlığı kolayca benimsemelerinde kendi asıl inançlarındaki evrenin egemeni ulu bir varlığa inanmış olmalarının etkisi önemli olmuştur.

X. yüzyılın ilk çeyreğinde Sütken'de İslam dinin kabul etmiş büyük bir Türk kitlesinin yaşadığı görülüyor.¹³⁰ XI. yüzyılda Sütken Oğuz şehirlerinin biri olduğuna göre o devirde de şehir halkının esasının da Oğuzlardan oluştuğuna şüphe yoktur.¹³¹

Yine X. yüzyılın ilk çeyreğinde, Farab ve Şaş arasında Oğuz'lardan ve Karluk'lardan İslamiyet'i kabul etmiş 1000 çadıra yakın bir küme yaşamakta idi.¹³² Bunlar gayri Müslim Türklerin akınlarına karşı yapılan savunma hareketlerinde önemli hizmetler görüyorlardı.¹³³ İbn Fadlan'ın 921 yılında Bulgar'a giderken görüştüğü Oğuz büyüklerinden Yinal'ın bir defa Müslüman olduğunu, fakat halkın; "Müslüman olursan bize reislik yapamazsın" şeklindeki itirazı üzerine eski dinine dönmek zorunda kaldığını biliyoruz.¹³⁴

¹²⁶ M. F. KÖPRÜLÜ, a.g.e., 14.

¹²⁷ Kazakistan Tarihi (Öçerkler), 92.

¹²⁸ İ. PARMAKSIZOĞLU; Y. ÇAGLAYAN, a.g.e., 401.

¹²⁹ İbn HAVKAL, a.g.e., 510; İCGT..., 238.

¹³⁰ İbn HAVKAL, a.g.e., 511; İCGT..., 238.

¹³¹ F. SÜMER, a.g.e., 59.

¹³² Hudud ul-âlem, ter: MİNORSKİY, 118.

¹³³ F. SÜMER, a.g.e., 59.

¹³⁴ R. ŞEŞEN, a.g.e., 13.

İslâm sınırı, bilhassa Samaniler'in gayretleri ile Sır Derya ötesinin doğu yönünde gelişmiş ve Balasagun'a kadar dayanmıştı. Tarihçiler, 960 yılında iki yüzbin çadırılık bir Türk halkının Müslüman olduğunu bildirirler.¹³⁵ Bu Türk halkının Karahanlı hanedanlarının hakim bulunduğu yerlerdeki Türk kavimleri (Yağma, Karluk, Çiğil, Tuhsı) olduğundan şüphe edilemez. Oğuzlar arasında da X. yüzyılın ikinci yarısında, İslamiyet'in epeyce yayılmaya başladığı söylenebilir. Samanlı devletinin en son şehzadesi Ebu İbrahim Maverâünnehir'i Karahanlılar'ın elinden geri almak için giriştiği faaliyetler esnasında bir ara Oğuz Yabgusu'nun yanına giderek onunla güç birliği yapmış, hükümdarlar kendi aralarında dönürlük kurmuş ve neticede Oğuz Yabgusu Müslümanlığı kabul etmişti.

Daha önce de izah ettiğimiz gibi, ilk dönemlerde Oğuzlar arasında İslam dininin yayılışında tüccarların rolü çok büyük olmuştu. Bunlar gittiği şehirlerde dükkanlar açarak yerli halkla sıkı ilişki ve irtibata geçerlerdi, hatta oraya yerleşiyorlardı. Mesela, Yeni Kent yakınında küçük iki şehir vardı, Cent ile Huvere, bu üç şehir gayri Müslimlerin arasında oldukları halde halkı Müslüman idi. Burada Harezmi ile Maverâünnehir'den gelen tüccarlar oturuyorlardı.¹³⁶

Yani Oğuzların ve genellikle bütün Türklerin İslamiyet'i kabullerinde Müslümanlar ile Türkler arasında gerçekleşen ticari münasebetlerin gelişmesi, en önemli etken olmuştur. Bunun dışında Maverâünnehir bölgesine yakın olan Karluklar'ın şehirlerinde Müslüman kolonileri vardı. Bu Müslüman kolonileri, bulundukları yerlerde Türklerden dostça muamele görüyorlardı. Oğuzlar medeniyet seviyesi yüksek olan Müslümanlardan İslam dininin esaslarını öğreniyorlardı. Bu arada yetişen şeyh ve dervişler halk arasında anlaşılır bir dille yani sade, temiz ve basit bir Türkçe ile İslâm'ı tanıtmaya çalıştılar ve onu kabul etmelerinde oldukça mühim rol oynadılar. Oğuzlar arasında yani, Sır Derya kenarlarında ve bozkırlarda, anladıkları bir dille yani basit Türkçe ile halka hitap ederek İslâm akidelerini ve ananelerini onlar arasında yaymaya çalıştılar. Arslan Baba, Ukeş Ata, Çoban Ata işte

¹³⁵ V.V. BARTHOLD, *Türkistan*, 322.

¹³⁶ V.V. BARTHOLD, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 193.

bu tür insanlardan idi. Bu dervişlerden sonra gelen Ahmet Yesevi ise onların talebesi olup halk arasında daha üstün, daha kuvvetli bir tesirde bulundu.¹³⁷

X. Oğuzlar'a Türkmen Adının Verilişi

Türkmen adının menşei üzerinde eski müelliflerde başlıca iki fikir vardır. Bunlardan birine göre Türkmen, Türk adı ile Farsça man ekinden meydana gelmiş olup, "Türk'e benzer" demektir. Ünlü bilgin Biruni'nin bu fikirde olduğu bilindiği gibi, Kaşgarlı'da¹³⁸ Türkmen adının bu şekilde izahı ile ilgili bir hikaye anlatmaktadır. Türkmen adının "Türk'e benzer" anlamında olduğunu ileri süren üçüncü müellif Reşîdüddin'dir.¹³⁹

İkinci fikir, Türkmen adının Türk-i iman dan gelmiş olduğudur. Bunu da İbn Kesir ve Mehmed Neşri ileri sürmüşlerdir.¹⁴⁰

Görülüyor ki, yeni müellifler kadar, eski müellifler de, bu kelimenin anlamını ve Türkmen'lere niçin verildiğini merak ederek, bu hususları izaha çalışmışlardır. Şimdi ise, Jean Deny'nin türkçe izahı yani kelimenin sonundaki men'in Türkçe bazı sıfatlara gelen (kocaman, azman) mübalağa eki olduğu ve buna göre de Türkmen'in Öz Türk anlamına geldiği üzerinde durulmaktadır.¹⁴¹

Türkmen adı İslâm kaynaklarında ilk olarak X. yüzyılın son yarısında, Makdîsî'nin eserinde görülür. Makdîsî o zamanki İslâm ülkelerinin Orta Asya'daki sınırlarında bulunan yerleri anlatırken Türkmen adını iki yerde zikretmiştir.

¹³⁷ F. KÖPRÜLÜ, a.g.e., 20.

¹³⁸ DLT, III, 412-416.

¹³⁹ REŞİDÜ'D-DİN, *Cemi ut-tevarih*, 26.

¹⁴⁰ *Cihannuma*, yay. F. R. UNAT ve M. A. KÖYMEN, T.T.K., I, (Ankara, 1949), 16-17.

¹⁴¹ F. SÜMER, a.g.m., 162.

Makdîsî, Sır Derya ötesindeki İsficab'ın kuzey batısındaki yerleri anlatırken Savran'dan sonra en son yer olarak Balac'ı zikrederek “Ufacık bir şehirdir. Duvarları harap olmuştur. Ortasında bir cami vardır” diyor. Sonra müellif yini İsficab'a dönerek oradan kuzey doğuya giden yolu tarife başlıyor. Birinci yer olarak “büyük şehir Birukent vardır, o ve Balac Türkmenlere karşı istihkâmdır. Onlar şimdi korktuklarından müslüman olmuşlardır. Şehir kaleleri haraptır” diyor.¹⁴²

Bundan sonra yol üzerindeki öteki şehirler anlatılıyor, Kulan ve Mirki kasabalarından sonra Ordu adlı bir kasabaya geçerek Türkmen melikinin burada oturduğunu ve İsficab hükümdarına devamlı hediyeler gönderdiklerini yazıyor.¹⁴³

Buradan anlaşılan şey X. yüzyılın ikinci yarısında Balac ve Birukent kasabalarının ötesindeki topraklarda ve Ordu şehri ve yöresinde Türkmen adlı bir topluluğun yaşamakta oluşudur. Bunlar korktuklarından Müslüman olmuşlardı. Yani Türkmenlerin, İsficab bölgesinin hakimi olan Türk sülalesi, Müslümanların saldırıları neticesinde Müslüman oldular ve onların yüksek hakimiyetini kabul ettiler. Bu Türkmenler görüldüğü üzere Oğuzlardan tamamen ayrı bir topluluktur ve X. yüzyılda Oğuzlar ile bu Türkmenler arasında ancak komşuluk münasebeti olmuştur. Bu husus Mervezi'nin eserinde de açıkça bahsedilmekte olup, Türkmenler Oğuzların doğusunda yaşayan ayrı bir kavim olarak görünmekte ve bu Türkmenlerin başka bir Türk elinin kendisine saldırması üzerine Oğuzların yurtlarına göç ettikleri söylenmektedir.¹⁴⁴ Dede Korkut destanlarında da Türkmen adının Oğuzların kendilerinden ayrı bir topluluğu ifade ettiği açıkça anlaşıyor.¹⁴⁵

“Bu Türkmenlerin kavmi menşeleri neydi? Tabii akla ilk gelen cevap bunların Karluklardan olmalarıdır. Çünkü, görüldüğü üzere genellikle onların ülkelerinde oturuyorlardı. Ayrıca Kaşgarlı'nın Karluklar'a Türkmen denildiğine dair sözleri de

¹⁴² MAKDÎSÎ, *Ahsen el-takasim fi marifet el-ekalim*, De Goeje, (Leyden 1877), 252; İCGT..., 177.

¹⁴³ V.V. BARTHOLD, *Soçinenie*, II/I, 549 .

¹⁴⁴ F. SÜMER, a.g.m., 160.

¹⁴⁵ *Dede Korkut Kitabı*, yay. M. ERGİN, I, 122.

bu husus için önemli bir delil olabilir. Bununla beraber, Türkmenlerin bunlardan da ayrı kavmi bir teşekkül ve mesela Türkişler'in devamı da olmaları mümkündür.”¹⁴⁶

Oğuzlara ne zaman Türkmen denilmeye başlandığı hususuna gelince, bunun onların Müslüman olmaları ile ilgili olduğu tarihi kayıtlardan kesin bir şekilde anlaşıyor. Yani, Müslüman olan Oğuzlar'a Türkmen denilmiş ve onlar XI. yüzyıldan itibaren bu adla da anılmaya başlamışlardır. Bu husus Biruni'nin eserinde açıkça görülmektedir.¹⁴⁷

Oğuzlardan Müslümanlığı kabul eden zümrelere, onları gayr-i müslim kardeşlerden ayırt etmek için, Maverâünnehir Müslümanlarınca Türkmen adı veriliyordu. Daha önce söylendiği gibi, Orta Asya'da ilk defa Müslümanlığı kabul eden Türk kavmi, Balasagun ile Mirki arasında yaşayan Türkmenler olduğundan Türkmen adı, Maverâünnehir Müslümanları arasında “Müslüman-Türk” şeklinde hususi bir mana da kazanmıştı. Oğuzlardan da Müslüman olan zümrelerin, Müslüman olduğunu ifade etmek ve onları gayr-i müslim kardeşlerinden ayırt etmek için, bu zümrelere de Türkmen denildi.¹⁴⁸

Müslüman Oğuzlar kendilerini ilk dönemde eski adlarıyla anıyorlardı. Gerdizi ve Beyhaki gibi Gazneli tarihçileri Oğuzları Müslüman Türk anlamında olarak Türkmen adı ile zikretmişlerdir. Buna karşılık yakın doğu yazarları onlardan el-Guzz yani Oğuz adıyla söz ediyorlar. Çünkü Oğuzlar henüz kendilerine Türkmen demiyorlardı. Onlar, Müslümanlar tarafından her yerde kendilerine verilen bu adı uzun bir zaman benimsemediler. Oğuzlar kavim adı olarak kendileri hakkında söylenen bu kelimeyi işite işite sonuçta onu benimsediler. XIII yüzyıl başlarından itibaren artık her yerde Türkmen ismi Oğuz adının yerini aldı.¹⁴⁹

¹⁴⁶ F. SÜMER, a.g.e., 166.

¹⁴⁷ “Eskiden, Oğuz Türklerinden Müslüman olup Müslümanlar arasına katılanlar iki taraf arasında tercüman olurlardı. O kadar ki, bir Oğuz Müslüman olunca “Türkmen oldu” derlerdi. Bunlar Türk olmalarına rağmen, Müslümanlar tarafından “Türkmen yani Türklere benzeyen” denirdi.” (Kitabu'l-Cemarih, 205; İCGT...,198) .

¹⁴⁸ DGBİT, VI, 41.

¹⁴⁹ F. SÜMER, a.g.m., 60.

Şimdi bu söylediklerimizi kısaca özetleyecek olursak, Oğuzlar XI. yüzyılda siyasi bir isimlendirme olarak “Türkmen” adını taşımaya başlıyorlar. Yani Oğuzlar’dan Müslümanlığı kabul eden zümrelere, onları gayri müslim kardeşlerinden ayırt etmek için, Müslümanlar tarafından Türkmen adı veriliyordu. Çünkü Orta Asya’da ilk defa Müslümanlığı kabul eden Türk kavmi Balasagun ile Mirki arasında yaşayan Türkmenler olduğu için Türkmen adı, Maverünnehir Müslümanları arasında “Müslüman Türk” şeklinde özel bir anlamda da kullanılmaya başladı. Böylece Oğuzlar arasındaki Müslüman olan zümrelere Türkmen denilmiştir.

Yani Müslümanlar, Müslüman Türk olarak yalnız Türkmenleri tanıdıkları için, onlar kendilerine komşu Türk elleri olan Oğuzlar’dan ve Karluklar’dan Müslüman onlara da aynı adı verdiler. Bu hususu kuvvetle doğrulayan bir delil de, Türkmen adının ilk zamanlarda Oğuzlara yabancı olması, bu adı ilk zamanlarda onların kavim adı olarak kullanmamalarıdır.

XI. Oğuz Yabgu Devletinin Buhranlı Dönemi

X-XI. yüzyıllarda Sır Derya Oğuz Devleti büyük buhranlara girdi ve çöküş emareleri göstermeye başladı. Buhranın ilk belirtileri Sır Derya Oğuz Devletinde daha X. yüzyılın ikinci yarısında gözükmeye başladı. Bunun başlıca sebebi Oğuz Devleti’nin merkezîyetçi ve otoriter devlet tipini temsil etmekten uzak, feodal mahiyeti haiz bir devlet olmasıdır. Yani devleti dışarıdan tehdit eden bir tehlike mevcut olmadıkça, yahut da içte herhangi bir kabile şadı veya hükümdar büyük istila hareketlerine teşebbüs etmedikçe, her kabile irsi şadlarının idaresinde yaşıyordu. Bu durum merkezi otorite ile boylar arasındaki bağları gittikçe gevşetiyordu.¹⁵⁰

Mankışlak yarımadası X. yüzyıla kadar ıssız bir yerdi. X. yüzyılda Oğuzlar’dan bir bölük bu yarımada gelip yerleşti ve ona Mangışlak (Bin kışla) adı

¹⁵⁰ M. A. KÖYMEN, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, C.I, “Kuruluş Devri”, 5.

verildi. Bir kısım Oğuzlar'ın buraya gelişine Barthold'un tahmin ettiği gibi¹⁵¹ yukarıdan Kıpçaklar'ın sıkıştırması değil, bizzat kendi aralarında vuku bulan bir anlaşmazlık sebep olmuştur.¹⁵²

Bu konuda Oğuzlar'ın Ali Hana karşı Selçuk hareketinin arifesinde çıkardıkları ayaklanma başka bir örnek olarak sunula bilir.¹⁵³ Selçuklular'ın tarih sahnesine çıkışlarını ve ilk faaliyetlerini anlatan Meliknâme'ye göre yabgu'nun sübaşısı olan Selçuk'un yabgu'nun kendisine bir kötülük yapmasından korkup oymak ve taraftarları ile yurtlarından ayrılarak Cend yöresinde yurt tutmuştu.¹⁵⁴ Bu olaylar, iç mücadelenin Oğuzlar'ın göçlerinde mühim bir sebep olduğunu göstermektedir. Yani, bu kayıtlardan anlaşılan şey, Oğuz "meliki" yahut yabgusunun halkına tamamen hakim olmadığıdır. X. yüzyıl Oğuzları siyasi birlik temayülüne uzak idiler. Bu hususta, İbn Fadlan'ın müşahedeleriyle, Meliknâme'de verilen bilgilere göre Oğuzlar bir birleri ile iyi geçinmesini bilmediklerinden dolayı her boyun ayrıca bir başbuğu bulunuyordu. Bunların aralarında sık sık kardeş kavgaları ve iç savaşlar doğuyordu. Anlaşmazlıkların başlıca nedeni devletin iç düzeninin sarsılması ile bundan dolayı boylar arasında yaylalar ve otlaklar için doğan mücadelelerdi.¹⁵⁵

Üstelik, devlet soylularının göçebe ve yerleşik hayat süren halk üzerinde tamamen otorite sağlama ve söz sahibi olmak düşüncesiyle yıllık vergileri arttırması ve zorla toplaması Oğuz boylarının baş kaldırmasına neden oldu. Bu da iç çekişmelerin doğmasının başka bir sebebini teşkil etti.¹⁵⁶

Bunun dışında devlet içindeki sınıf ayrılıkları da devletin yıkılmasında etkili oldu. Bilindiği üzere, X. yüzyıl ortalarında Oğuz devletinin subaşısı yani ordu kumandanı olan Selçuk, halkın yabgunun politikasını benimsenmeyişi kendi

¹⁵¹ V.V. BARTHOLD, TURKİ, (Dvenadsad Leksii po İstorii Turetskih Narodov Sredney Azii) Cahn yay., (Almatı, 1998), 102.

¹⁵² F. SÜMER, a.g.e., 149.

¹⁵³ M. A. KÖYMEN, a.g.e., 12.

¹⁵⁴ M. A. KÖYMEN, a.g.e., 4.

¹⁵⁵ V.V. BARTHOLD, Soçineniye, II/I, 569.

¹⁵⁶ Kazak SSR Tarihi, 376.

emelleri doğrultusunda kullanmıştı. Selçuk'u göçebe Oğuzlar ve Sır Derya yöresinde yerleşik hayat süren ve Oğuz melikinın memurlarından bıkan halk destekledi. Selçuk, Yeni Kent şehrinin soylularına karşı ayaklanan halk kitlesinin başına geçmiştir. Tabi ki, onlar sadece kendi çıkarları için, ayaklanan halkı desteklemektedir. Yani Selçuklu ailesi kendilerini Oğuz elinin başı saymaya çalıştılar ve Sır Derya kıyısındaki Yabgu hükümetini tanımadılar.¹⁵⁷ Ayaklanma, Selçuklular için iyi sonuç verdi ve Cend şehrini işgal ettiler. Ayaklanan halk başlangıçta desteklediği Selçuklar sözlerini tutmayınca onlardan desteğini çekti. Böyle bir sonuca varmamızın sebebi Selçukluların daha sonra Cend bölgesini terk edip, Horasan'a göç etmeleridir. Gün geçtikçe kuvvetlenen Selçuklular, devamlı Oğuz yabgusu ile mücadelede etti. Bu durum, Oğuz yabgusu'nun gittikçe zayıflamasına neden oldu.¹⁵⁸

Oğuz Devletinde buhranlara yol açan bu hareketleri "Oğuzname" ve "Melikname"nin değişik versiyonlarında da görmek mümkündür.¹⁵⁹

XII. Oğuz Yabgu Devletinin Yıkılışı

Şimdi burada cevaplandırılması gereken bir soru karşımıza çıkıyor. Bu da Oğuz Yabgu hükümetinin sonu ne olduğu, nasıl ortadan kalktığıdır. Bize göre, bu soruyu kat'i bir şekilde cevaplandırmak pek mümkün değildir. Çünkü bu hususta esaslı bir bilgiye sahip değiliz. Fakat, yeni de bazı tarihi olayları analize ettiğimizde, iç karışıklar nedeni ile iyice zayıflayan Oğuz Yabgu devletinin, XI. yüzyılın ilk

¹⁵⁷ M.A.KÖYMEN, "Büyük Selçuklu İmparatorluğunun Kuruluşu", *DTCFD*, XV, 1-3.

¹⁵⁸ V.V. BARTHOLD, a.g.e., 569.

¹⁵⁹ Oğuzlar'ın tarihi destanlarında bu, X. yüzyılın ortasında devletin başındaki Ali Han'ın idarisinin halk üzerinde yarattığı memnuniyetsizlik ayaklanmaların sebebi olarak gösteriliyor. Yani, Oğuzlar'ın Ali Hana karşı Selçuk himayesinde ayaklandıklarını tarihi delil olarak kabul edebiliriz. "Oğuz hükümdarı Ali Han, Amu Deryan'ın öte yakasında yaşayan kalabalık Oğuz kümesinin başına çocuk yaştaki oğlunu atadı. Oğlu Kılıç Arslan'ın yanında atabegi Bügdüz Kuzucu bulunuyordu. Kuzucu çok yaşlı bir insandı. Kılıç Arslan delikanlı olunca vaktini kötü işlerle geçirmeye başladı. Bu arada beylerin kızlarına da tecavüzde bulunuyordu. Bu yüzden halk ona zalim Şah Melik derdi. O, atabeginin öğütlerine de kulak vermemişti. Fakat beylerin kendisini öldüreceklerini haber alınca korkup Yeni Kent'e, babasının yanına kaçtı. 40.000 atlı çıkaran Horasan'daki bu Oğuz kitlesinin başına Tuğrul geçti. O, Toksurmuş İci adlı yoksul bir çadırcının oğlu idi. Tukuk ve Arslan adlı kardeşleri vardı. Ali Han 20.000 atlının başında oğlu Şah Melik'i Tuğrul'un üzerine yolladı ise de Şah

yarısında doğudan gelen büyük göç dalgası ve Kıpçak boylarının çetin saldırısı sonucunda dağıldı fikri ortaya çıkıyor. Çünkü bu husus, Oğuzlar'ın vatanlarını bırakıp, göçmelerine amil olan önemli dış sebeplerden başta geleni olarak gözükmektedir. Gerçektende Oğuzların bir çok grupları Kıpçakların bu saldırısına dayanamayınca Doğu Avrupa'ya, Küçük Asya'ya gitmişler, bir bölümü Maverâünnehir'deki Karahanlılar Devletine ve Horasan'daki Selçuklulara sığınmışlardır. Kıpçaklar'ın XI. yüzyılın ortasında Oğuz Yabgu Devletini yıkmasıyla Oğuz boylarının kalan kısmı Ana Yurtta kalarak Deşti Kıpçak'taki Türkçe konuşan kavimlere karışarak onlar içinde eridiler.¹⁶⁰

XI. yüzyıl ortalarında Orta Asya'nın bozkırları büyük tarihi gelişmelere sahne oldu. Buraya, Merkez(İç) Asya'dan sığınan dalga dalga göçebe kitleleri geldi. İlk büyük göç akınları uzak doğudan başladı. Bunun başlıca sebebi de X. yüzyılda Çin'in kuzeyinde Liao devletinin kurulması idi. Devlete göçebe Kidanlar(Kitaylar)¹⁶¹ hakimdi. Devletin sınırlarını genişletmesi göçebeler arasında batıya doğru yeni bir göç dalgasının oluşmasına neden oldu. Kitaylar XI. yüzyılın ilk çeyreğinde Kansu Uygurlarına saldırdılar. Arkasından da Yedi Su'nun kuzey batı kısmına doğru ilerlediler.

Arap müelliflerinin belirttiklerine göre, 1017 senesinde Kitaylar'ın öncü birlikleri Balasagnun yakınlarında görünmüştür. Balasagun'a 8 günlük mesafeye yaklaşan Kitaylar'ın ordusuna karşı Kara Hanlı hükümdarı Tuğan Han(Ahmed b. Ali)¹⁶² hasta yattığından kalkarak büyük bir kuvvet hazırlamış ve onları yenerek ilerlemesini önlemiştir.¹⁶³ Tarihçi Ütbi bu hususla ilgili olarak: "Çin ülkesinden büyük

Melik yenilip bazı beyleri ile birlikte tutsak düştü. Şah Melik parçalanarak öldürüldü. Ali Han da iki yıl sonra Yeni Kent'te öldü. Onun ölümü üzerine Oğuz eli dağıldı. Melik name.

¹⁶⁰ Kazak SSR Tarihi, 176.

¹⁶¹ Kidanlar- Çin kaynaklarında Kitan, eski Türk kitabelerinde Oytai ve daha sonraki İslam kaynaklarında Kara Hitaylar dediği kabiledir. Bunlar Uygurların doğusunda oturuyorlardı. Ebu Dülef eserinde Kitayların ülkesinden Çin'e geçtiklerini söyler. Buna göre, Kitaylar Çin'in batıdaki ilk komşusuydu.

¹⁶² Tuğan Han, 1013 senesinde vefat eden İlek Han'ın kardeşidir. İlek Han'ın vefatından sonra Karahanlı Devletinin başına Tuğan Han geçmiştir. K. AMANCOLOV., Türki Halklarının Tarihi, Bilim yay, (Almatı,1996),144.

¹⁶³ Abu'l Farac Tarihi, çev:R.O. DOĞRUL, I, (Ankara, 1945), 72.

bir kuvvet Tuğan Han ve İslâm Türk ülkesini kendine bağlamak için sefere çıktı. Onların sayısı 100 bin çadırdan fazla idi. Müslümanlar böyle bir kuvveti daha önce görmemişlerdi” diyor.¹⁶⁴ Bu hususta İbn ül-Esir de Kitaylar’ın sayısı 300 bin çadırı geçtiğini bildiriyor.¹⁶⁵ Buradaki Kitaylar’ın sayısına ilgili bildiriler birazda abartılı ise de, bize bu hususlar, İç Asya ve Orta Asya’daki harekete geçen göç dalgalarının büyüklüğünden bilgi veriyor.

Bazı tarihi kayıtlara baktığımızda, 1017 senesindeki yenilgi Kitay hükümdarlarının Yedi Su bölgesini ele geçirme umudunu tamamen kesmemiştir. 1027 senesinde Gazneli Sultan Mahmud’a Kitay hanının elçileri gelerek Mahmudla dostane ilişkiler sağlamaya çalışmışlardır.¹⁶⁶ Kitaylar’ın bu diplomatik manevra ile Kara Hanlılar Devletine karşı mücadelede Gazneliler’in desteğini sağlamaya çalışmışlar. Fakat, bu yıllarda Kitaylar’ın doğuya yaptıkları seferlerinde hep başarısız olmuşlardır. Buna rağmen, Kitaylar XI. yüzyılın ortalarına doğru kuvvet kazandıkça Doğu Sibirya ve Kuzey Çin’de yaşayan bazı Türk zümreleri, Kun¹⁶⁷ ve Kay¹⁶⁸ boylarını Batı’ya doğru itmişler. Tarihi kaynaklarda bu boylar XI. yüzyılda Kırgızlar, Kimaklar ve Tokuz Oğuzlarla komşu yaşadıkları belirtiliyor.¹⁶⁹

Marvazi’nin ifadelerine göre: “Kun boyları önceleri Hit(Çin) ülkesinde yaşıyorlardı. Kunlar göçebe idiler ve Kitay Hakanı’ndan korktukları ve meraları dar geldiği için Kitay ülkesinden ayrıldılar. Bunlar Nestur mezhebindedir. Göçleri esnasında güçlü ve sayıca fazla olan Kay boylarının saldırılarına uğradılar. Bundan dolayı onlar Sarı ülkelerine sığındılar. Sarılar ise Kunlar’ın önünden kaçarak

¹⁶⁴ Ahmed İbn Ali al-MANİMÎ, *Al-Fath al-bahri ala tarih Abi Hacı al-Utbi*, (Kahire, 1268), 65.

¹⁶⁵ L. RASONY, *Tarihte Türklük*, 137.

¹⁶⁶ M. KÖPRÜLÜ, “Kay Kabilesi Hakkında Yeni Notlar” *TTKB*, VIII, no:31,124.

¹⁶⁷ Kunlar, bu kabilenin adını taşıyan Hun İmparatorluğu M. Ö. III. Yüzyılın sonlarında Orta Asya’da kurulmuştu. Bu devletin yıkılmasından sonra Hunlar (Kunlar)’ın bir kısmı Doğu Avrupa’ya ve Macaristan’a göçetmişler, orada Batı Hunları devletini kurmuşlardı. Mervezi tarafından bahsedilen Hunlar eski Hunların Orta Asya’daki kalıntıları olmalıdır. Bunlar Kayların batısında idiler. Kunlar Kitayların baskısı dolayısıyla batıya göç etmişlerdir.

¹⁶⁸ Kay kabilesi ile Oğuzların Kayı boyu birbirinden tamamen ayrıdır.(F. KÖPRÜLÜ, “Kay Kabilesi Hakkında Yeni Notlar”, *Belleten*, VIII, No:31, (Ankara, 1944)).

¹⁶⁹ *Materiali po İstori Turkmen i Turkmeni*, 219.

Türkmenlerin ülkesine girdiler. Türkmenler Oğuzlar'ın doğu bölgesine kaydılar. Oğuzlar ise Ermeniyye¹⁷⁰ Denizi sahili yakınındaki Peçeneklerin ülkesine gittiler".¹⁷¹

Doğudan gelen Kunlar ve Kaylar Kıpçaklar'a dokunmuş ve bazı Kıpçak boylarının yer değiştirmesine sebep olmuştur. Kalabalık baskıya maruz kalan Sarı Kıpçaklar, vatanlarını bırakıp, göç etmek zorunda kaldılar. Yani, yukarıda da belirttiğimiz gibi Kitaylar'ın tarih sahnesine çıkması ve topraklarının kısa bir zaman içerisinde genişlemesi XI. yüzyılın 30 yıllarında Doğu Sibiry ve Kuzey Çin'de yaşayan Kunlar'ın doğuya doğru kaymasına sebep olmuştur. Bu göç Doğu Asya'nın bazı kavimlerini de yarinden oynatmıştır. Bu büyük göç dalgasından Kıpçak kavimi dahilindeki Sarı halkı da etkilenmiştir. Kaylar tarafından tazyik edilen ve meraları az gelen Kunlar Sarı Kıpçakların (Şariler)¹⁷² yurtlarına doğru girdiler.¹⁷³ Kunlar'dan sığınan Sarı Kıpçaklar Yedi Su'da, Kara Dağ eteğinde, Sır Deryanın orta sahasında yaşayan Türkmenler'in (Karluklar'ın) ülkesine saldırdılar. Türkmenler de Oğuzların ülkesine, Oğuzlar Karadeniz'in kuzeyindeki Peçeneklerin ülkesine geldiler. Bu arada büyük göç dalgalanmasından yeterince etkilenen Sarı Kıpçaklar çok geçmeden Oğuz topraklarına da girdiler ve Oğuzlar'a ağır darbe indirdiler. Bunun sonucunda Oğuz Yabgu Devleti bir daha düzelemeyecek şekilde sarsıldı. Oğuzlar'ın büyük kısmı kitleler halinde batı ve güneye dağıldılar. Böylece, Oğuzlar'ın bir bölümü XI. yüzyılda Kıpçaklar'ın baskısı ile İdili geçip 1054 yılında Karadeniz'in kuzeyindeki topraklarda görülmüş, diğer bir bölümü İran üzerinden Anadolu'ya geçmiştir.¹⁷⁴ Kıpçaklarda aynı tarihte onları takip ederek geldiler ve güney Rusya bozkırlarını ele

¹⁷⁰ Ermeniyye Denizi derken Kara Deniz bahsedilmektedir.

¹⁷¹ R.ŞEŞEN, a.g.e., 101.

¹⁷² Sarı Kıpçaklar- saçlarının renginden dolayı bu ismi almışlardır. Aslında, Kıpçaklar dış ülkeler tarafından Kuman, Cumanus, Polovtsi, Paloç, Falon adları ile isimlendirilmektedir. Bir kavme bu türlü değişik ad verilmesi şöyle izah ediliyor: Rusça, Almanca ve Latin kaynaklarında bu kavme verilen adın manası "açık sarı" ve "saman renginde olan sarı saç"ı ifade etmektedir. (S.M AHİNCANOV, *Kıpçaki v istorii Serdnevekovogo Kazakistana*, Nauka yay, (Almata, 1989), 60-91).

¹⁷³ Fakat, Sarı Kıpçaklar'ın daha önce hangi topraklar üzerinde yaşadıkları henüz tam olarak tespit edilmemiştir. V.V. BARTHOLD Sarılar'ı, Çu vadisindeki Orta Çağlara ait Sarıg (IX-X.y.y.) şehrinin etrafında bulundurmaktadır. B.F. MİNORSKİ Sarıları Aral Denzinin kuzey-doğu sahasında, Sarı Su nehri bölgesinde yaşadıklarını belirtiyor. S.G. AGACANOV, Marvezile Aufi'in Türkmenlerin yerleşim mekanları hakkındaki verdikleri bilgilerli, Biruni'in bu konudaki bildirileri ile kıyaslayarak, Sarılar Sır Deryanın orta kısmından uzakta, daha da doğuda yaşıyorlardı diyen sonuca varıyor.

¹⁷⁴ A.N.KURAT, *Peçenek Tarihi*, 65.

geçirdiler. Böylece Kıpçaklar XI. yüzyılın ikinci yarısının başlarında hem Oğuz yurdunun kuzey ve batı kısmına hem de güney Rusya bozkırlarına hakim olmuşlardı. Fakat henüz bu zamanlarda Oğuzların önemli bir kısmı yurtlarında kalmıştı. Bunlar daha ziyade batıda Mangışlak'ta ve doğuda Karaçuk dağları ile onun önündeki şehirlerde oturuyorlardı. Kaşgarlı'da Oğuz yabguların şehri Yeni Kent'ten bahsedilmiyor. Ancak, Aral gölünün kuzey kıyıları ile Sır Deryanın ağzına yakın yerler XI yüzyılın ikinci yarısının başlarında Kıpçak zümreleri tarafından işgal edilmiştir. Yurtlarında kalan Oğuzlar'ın ne zaman oralardan ayrıldıkları bilinmiyorsa da XII. yüzyılın ortasında Sır Derya kuzeyinde önemli sayılabilecek miktarda bir Oğuz kütlesinin kalmamış olduğu muhakkaktır. Bu asrın ikinci yarısında Sır Derya boyunun artık tamamen Kıpçaklar'ın eline geçtiği kesindir.¹⁷⁵

Böylece, Oğuz Yabğu Devletinin dağılmasına direk tesir eden Mançurya'dan Karadeniz'in kuzeyine kadarki sahada meydana gelen bu kavimler göçü birkaç yıllık bir zamanda meydana gelmemiş, bir asra yakın bir bevre devam etmiştir. Kitay, Kay, Kun, Sarıye, Türkmen, Oğuz ve Peçenek göçleri iki yönde hareket ederek Maverâünnehir, Harezm, Önasya, Karadeniz'in kuzeyi ve Balkanlarda düğümlenmiştir.

¹⁷⁵ F.SÜMER, a.g.e., 153.

SONUÇ

Bu incelememizde, başta Orhun Bölgesi olmak üzere Yedi Su, Sır Derya ve Aral Gölü civarı sahalarında cereyan eden, Oğuzlar'ın XI. yüzyıla kadarki tarihini gözden geçirmiş olduk. Orta Asya Türk tarihinde Oğuzlar'ın yeri çok önemlidir. Onların tarihleri olmasa Orta Asya tarihi şüphesiz ilginçliğinden çok şey kaybederdi. Gerçekten de Gök Türk Kağanlığı'nın esas savaşçı gücünü temsil eden Oğuz boyları tarih boyunca bu özelliklerini korumuşlar ve kaynağı İç Asya olan büyük kavimler göçüne katılmışlardır. Bu nedenle Ötüken bölgesinden Akdeniz bölgesine kadar uzanan geniş bozkırlarda tarihin çeşitli dönemlerinde kendi varlıklarını hissettirmişlerdir ve arkalarında da Türk milletinin geçmişinin bir parçası diyeceğimiz Oğuz Tarihini bırakmışlardır.

Orhun bölgesinde hakimiyetin Gök Türkler'den Uygurlar'a geçmesinden sonra anayurt bölgesindeki "Oğuz" topluluğu hakkında fazla bilgi yoktur. Bunların çok kalabalık küteller halinde önce Talas havasisine göç ettikleri ve Sır Derya Oğuzlarının XI. yüzyılda konuştukları Türkçe'nin telâffuz açısından Doğu Türkleri'ninkinden farklı olduğu dikkate alınarak bu göçün IX. yüzyıldan önce cereyan etmiş olması gerektiği ileri sürülmektedir.

Batıya gelen bu Oğuzlar kendilerinden önce buraya gelerek geniş bir coğrafyaya yayılan diğer Oğuz gruplarına katıldılar. X. yüzyılın ilk yarısına gelindiğinde Oğuzlar, Hazar Denizi'nden Sır Derya nehrinin orta yatağındaki Farab (XI. yüzyıldaki Türkçe adı ile Karaçuk) bölgesine kadar olan sahada yaşıyorlardı ve kışlık merkezi Yeni Kent olan Oğuz Yabgu Devletini kurmuşlardı. Burada Oğuzlar yerleşik ve yarı göçebe hayat sürdürdüler. Adını Kaşgarlı Mahmut'tan öğrendiğimiz Oğuz şehirleri o dönemde ticaretin ve tarımın canlı merkezlerindendi.

Oğuzlar sosyal ve kültürel hayatlarında Türk töresini aynen koruyup, gittikleri yerlerde de devamını sağlayabilen bir Türk boyudur.

Gerek Orhun bölgesinde ilk defa karşımıza çıkan Oğuzlar, gerek Yedi Su, Sır Derya ve Hazar Denizi'nin doğusundakiler bu bölgelerde belirli bir süre ikamet ettiler. Meydana gelen olayların tabii sonucu olarak muhtelif istikametlere tekrar göç etmek zorunda kaldılar. Onların bu bölgelerden ayrıldıktan sonra gittikleri yerlerdeki faaliyetlerini önceki tarihleri ile beraber, bir bütün halinde incelemek, genel Türk tarihi açısından çok faydalı olacaktır.

Zira Türk tarihinin iyi bilinen son dokuz yüz yıllık döneminde kurulan çok sayıdaki Türk-İslam Devleti, hep Oğuzlar'ın kavmi, sosyal, idari, askeri ve kültürel damgasını taşımışlardır. Bu durum çeşitli Türk kütleleri arasında, bilhassa XI. yüzyıldan itibaren 200 yıl süren göçler ile bütün Ortadoğu sahasını tutarak birçok imparatorluklar kuran, Anadolu'yu da ebedi bir Türk vatanı yapan Oğuzlar'ın Türk, İslam ve Dünya tarihindeki seçkin yerini ortaya koyar. Fakat bu hususlar yeterince aydınlatılmamıştır. Bu eksikliği tamamlamak bugünkü Orta Asya Türk tarihi araştırmacılarının en büyük görevidir.

KAYNAKÇA

- AGACANOV, S.G., Oçerki İstorii Oguzov i Turkmen Sredney Azii, İlim yay., Aşhabat, 1969
- Osnovnie Problemi İstorii Oguzskih Plemen Sredney Azii, FITN yay., Leningrad, 1967
- Srednebekobie Etimologii Nazvanya "Turkmen", BSETN yay., Aşhabat, 1967
- AGEEBA, E.- PASEBİÇ, G., İz İstorii Osedliih Poselenii i Gorodov Yujnogo Kazakistana, TİİAE AN KazSSR yay., c.V, Alma- Ata, 1958
- ALMAS, Turgun, "Uygurların Ana Vatanı Hakkında", Kaşgarlı Pedagoji Enstitüsü Dergisi, sy.1, 1986
- AMANCOLOV, K.-RAHMEDOV, K., Türk Halıktarının Tarihi, Bilim yay., Almatı, 1996
- ARAT, R. Rahmati, "Oymak" mad, İ.A, c.IX, İstanbul, 1964
- ARTAMONOV, M.İ., İstoriya Hazar, Leningrad, 1962
- ATEŞ, A., "Oğuz Destanı Üzerinde Bazı Mülahazalar", TDED, c. IV, sy. 1-2
- AYDAROV, G., Kültekin Eskertkişi, Ana Dılı yay., Almatı, 1996
- AYDIN, Mehmet, Bayat Boyu ve Oğuzların Tarihi, Hatiboğlu yay, 1.bsk., Ankara, 1984
- BALA, Mırza, "Kızıl Kum" mad., İ.A, c. VI, İstanbul, 1955
- "Kara Kum" mad., İ.A, c.VI, İstanbul, 1955
- "Hazar Denizi" mad, İ.A, c.V/I, İstanbul, 1964
- BANG, W.- RAHMETİ, G.R., Oğuz Kağan Dastanı, İstanbul, 1936
- BANGUOĞLU, Tahsin, "Oğuzlar ve Oğuzlar Üzerine", TDAY, Ankara, 1959

BARTHOLD, V.V.,	<u>Moğol İstilasına Kadar Türkistan</u> , Çev. H.D.YILDIZ, 2.bsk. TTK yay., Ankara, 1990
-----	“Oçerk İstorii Turkmenskogo Naroda”, <u>Soçineniye</u> , Bostoçnii Leteratura yay., c.II, Moskova, 1963
-----	<u>Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler</u> , Haz. K.Y. KOPRAMAN- A.İ. AKA, Ankara, 1975
-----	<u>Turki</u> , Calın yay., Almatı, 1998
-----	“Aral Gölü” mad., <u>İ.A.</u> , c.I, İstanbul, 1961
-----	“Sır Derya” mad., <u>İ.A.</u> , c.X, İstanbul, 1966
-----	“Kıpçak” mad., <u>İ.A.</u> , c.VI, İstanbul, 1955
BERNŞTAM, A.H.,	<u>Problemi Drevney İstorii i Etnogenez Yucno Kazakistana</u> , İAN KazSSR yay., Alma-Ata, 1950
BATU, Selahattin,	<u>Türkler ve At</u> , Ankara, 1952
BAYPAKOV, K.M.,- NURCANOV,	<u>Ulu Cibek Colı cane Orta Asırlık Kazakistan</u> , Bilim yay., Almatı, 1992
BAYPAKOV, K.M.,- ELEUOV, M.,	<u>Srednevekovie Goroda Kazakistana na Belikom Şelkovom Puti</u> , Mura yay., Türkistan, 1997
BAZİN, L.,	“Notes sur les mots “Oğuz” et “Türk”, c. VI, s.315-322, Oriens, 1953
BUHARALI, Eşref,	“Kimek Hakanlığı”, <u>Tarihte Türk Devletleri Sempozyumu Tebliğleri</u> , c.I, Ankara
BULGAROVA, P.G.,	<u>İsledovanie, Perevod i Primeçeniya</u> , Taşkent, 1966
CAFEROĞLU, A.,	<u>Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü</u> , Genişletilmiş 2.bsk., TDK yay., Ankara, 1968
DURMUŞ, İlhami,	<u>İskitler(Sakalar)</u> , TKAE yay., Ankara, 1993
DUNLOP, M.D.,	<u>The History of Jewish Khazars</u> , Princeton, 1954
EBULGAZİ Bahadır Han,	<u>Şecere-i Terakime-Türklerin Soy Kütüğü</u> , Haz: ÖLMEZ, Zuhal. H., Ankara, 1996
ERGİN, Muharrem,	<u>Dede Korkut Kitabı I-II</u> , TDK yay., Ankara, 1963

- ESİN, Emel, “Miladi VII-X yüzyılda Sır Derya Oğuzlarının Maddi Kültürü Hakkında Notlar”, VIII. Türk Tarihi Kongresi II.Cilt’ten ayırbasılım, Ankara, 1981
- GENÇ, R., Kaşgarlı Mahmud’a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası, TKAE yay., no: 147, Ankara, 1997
- GUMİLÖV, L., Eski Türkler, Çev: BATUR, Ahsen., Birleşik yay., İstanbul, 1999
- GÜNGÖR, Erol, Tarihte Türler, Ötüken yay., 7. bsk., İstanbul, 1996
- HAMILTON, J.R., “Tokuz Oğuz et On Uygur” Jornal Asiatigue, Paris, 1962
- İNAN, Abdülkadir, “Dede Korkut Kitabında Eski İnanç ve Gelenekler”, TKAE, c.2, Ankara, 1992
- Tarihte ve Bugün Şamanizm, TTK yay., 2.bsk., Ankara, 1972
- İSLAM ANSİKLOPEDİSİ, MEB yay., c.I-XIII, İstanbul, 1950-1986
- JİRMUNSKY, V.M., “Sırderya boyunda Oğuzlar’a dair izler” Turkologičeskiy Sbornik, çev: İsmail KAYNAK, c.I, Ankara, 1961
- KABIŞULU, İslam, Kazak Kauımı, Cazuşı yay., Almatı, 1997
- KAFALI, Mustafa, Altın Orda Hanlığının Kurluşu ve Yükselişi, İstanbul, 1977
- KAFESOĞLU, İbrahim, Türk Milli Kültürü, Boğaziçi yay., 14. bsk., İstanbul, 1996
- “Selçuklular” mad., İA, 1964
- Eski Türk Dini, 2.bsk, Kültür Bak yay., Ankara, 1980
- KAŞKARLI, Mahmud, Divanü Lügat-İt-Türk Tercümesi, Çev. Besim ATALAY, TDK yay., 3.bsk., Ankara, 1992
- KAZAK SSR TARİHİ, c.I, İlim yay., Almatı, 1982
- KAZAKİSTAN TARİHİ (Oçerkter), Daur yay., Almatı, 1994
- KAZAKİSTAN TARİHİ, Hazır: AKKOŞKAROV, Elden, Calın yay., Almatı, 1997

- KİSELEV, S.V., Drevnaya İstoriı Yucnoy Sibiri, Moskova, 1988
- KLAŞTORNİ, S.G., Kıpçaki v Runičeskih Pamyatnikah, Bilim yay., Almata, 1986
- KONONOV, A.H., Rodoslovnaya Turkmen, Moskova, 1958
- KOVALEVSKİİ, A.P., Kniga Ahmeda İbn Fadlana o Ego Putečestvii Na Volgu, Harkov, 1956.
- KOVALEVSKİİ, A.P., Putučestvie İbn Fadlana na Bolgu, Moskova, 1939.
- KÖPRÜLÜ, Fuad, Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar, 7.bsk., DİB yay., Ankara, 1991.
- "Oğuz Etnolojisine Dair Tarihi Notlar", Türkiyat Mecmuası, c.I, İstanbul, 1925.
- "Kay Kabilesi Hakkında Yeni Notlar", Belleten D. c. VIII, No:31, Ankara, 1944.
- "Halaç" mad., İ.A., c.V/I .
- KÖYMEN, M. Altay, Büyük Selçuklu İmperatorluğu Tarihi, c.I(Kuruluş Devri), 2.bsk, TTK yay., Ankara, 1993.
- Büyük Selcuklu İmperatorluğu Tarihi, c.III(Alparslan Zamanı), TTK yay., Ankara, 1992.
- KUMEKOV, B.E., Gasudarstvo Kimakov IX-XI vekov Po Arabskim İstočnikam, Almata, 1972.
- KURAT, A. Nimet, Pecenekler Tarihi, İstanbul, 1987.
- IV- XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri, 2.bsk, Murat Kitapevi yay., Ankara, 1992.
- KURT, Hasan, Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci, Fecr yay., 1.bsk, Ankara, 1998.
- KURİLOV, B.P., Obşestvennoy Stroy Oguzov po Dannim "Dede Korut", Moskova, 1964.

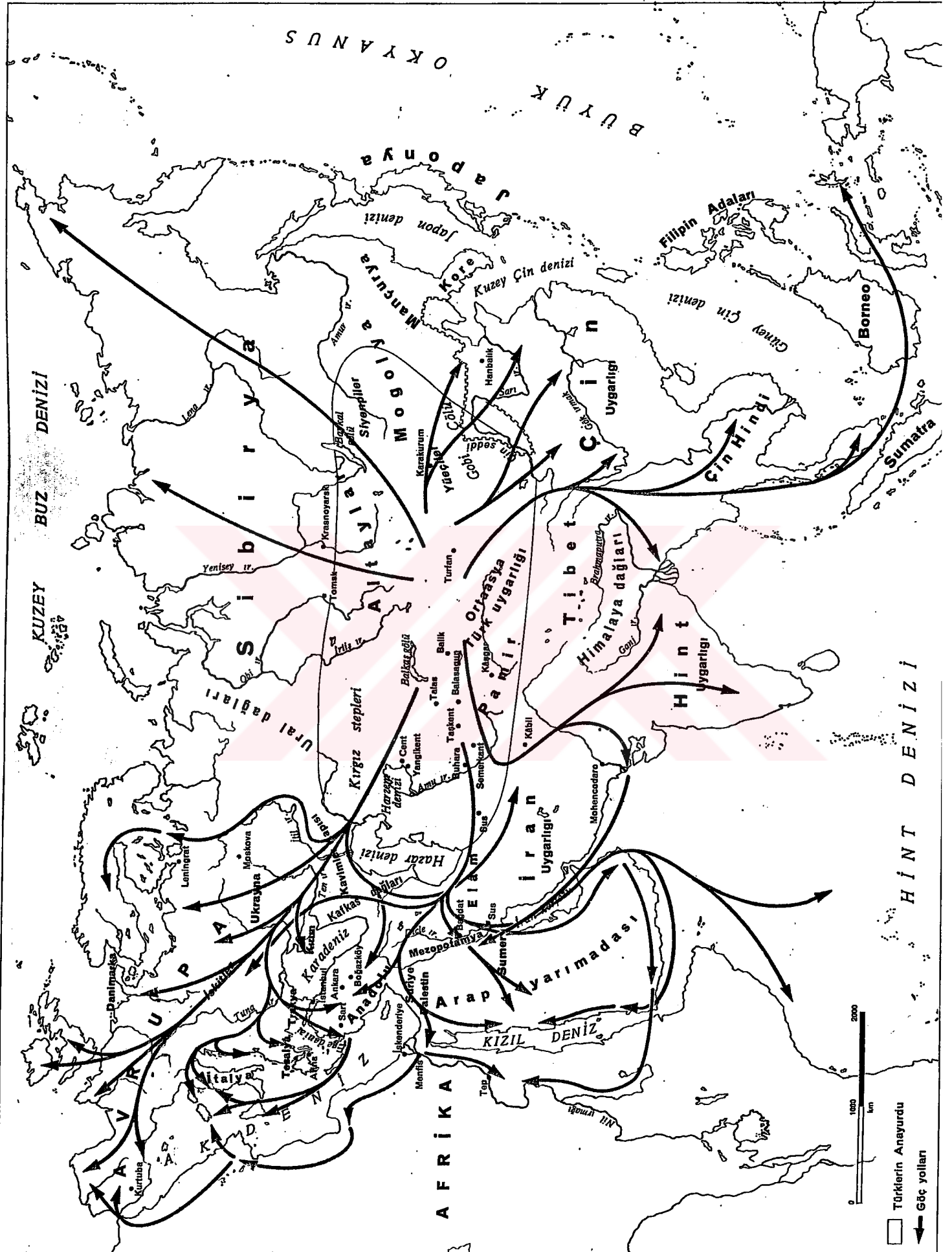
- LASLO, French, "Dokuz-Oğuzlar ve Göktürkler", çev. M. EREN, Belleten D. c.XIV, sy. 53, Ankara, 1950.
- LAYPANOV, K.T.,- MÍZİEV., O Proishodenií Turkskih Narodov, PUL yay., Çerkessk, 1993.
- MADANOV, Hamit, Kazak Halkının Arağı-Bergı Tarihi, KMABİ yay., Almatı, 1995.
- MARGULAN, Alkey, "Otçot o Sentralnoğo Kazakistanski Arhiologičeskoy Ekspedisii, İAN KazSSR, Almatı, 1947.
- MATERYALİ PO İSTORİİ TÜRKMEN İ TURKMENİİ, c. I (VII-XV.y.y.), ANSSSR yay., Moskova, 1939.
- MATERYALİ K ETNİÇESKOY İSTORİ NASELENİYA SREDNEY AZİİ, Fan yay., Taşkent, 1986.
- MUSAYEV, G.G.,-AYDAROV,G., "Kratkie soobşeniye Sır Darinskaya natpisi", Vesnik Akad Nauk KazSSR, Almata, 1967.
- ORKUN, H.Namık, Eski Türk Yazıtları, TDK yay., no:529, 3.bsk., Ankara, 1994.
- ÖGEL, Bahaeddin, İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, TTK yay., 4.bas., Ankara, 1991.
- Türk Kültür Tarihine Giriş, c. I-IX, Ankara, 1978-1987.
- PARMAKSIZOĞLU, İ.- ÇAĞLAYAN, Y., Genel Tarih I (Eski Çağlar ve Türk Tarihinin İlk Dönemleri), Funda yay., Ankara, 1976.
- POTAPOV, L.P., "İz İstorii Koçevničestva" Bestnik Mirovoy Kulturii, sy.4, Moskova, 1977.
- RAHMETİ, G.R., Oğuz Kağan Destanı, İstanbul, 1936.
- RASONYİ, Laszlo, Tarihte Türklük, TKAE yay., no:152, 4.bsk., Ankara, 1996.
- "XI-XII asırlarda Uzlar ve Kumanlar Tarihine Dair" Belleten D, No: 29, Ankara, 1944.
- RUDENKO, S.İ., K Voprosu o Fermah Skotovodčeskogo Hoziyastvo i o Kočevnikah, Leningrad, 1951.

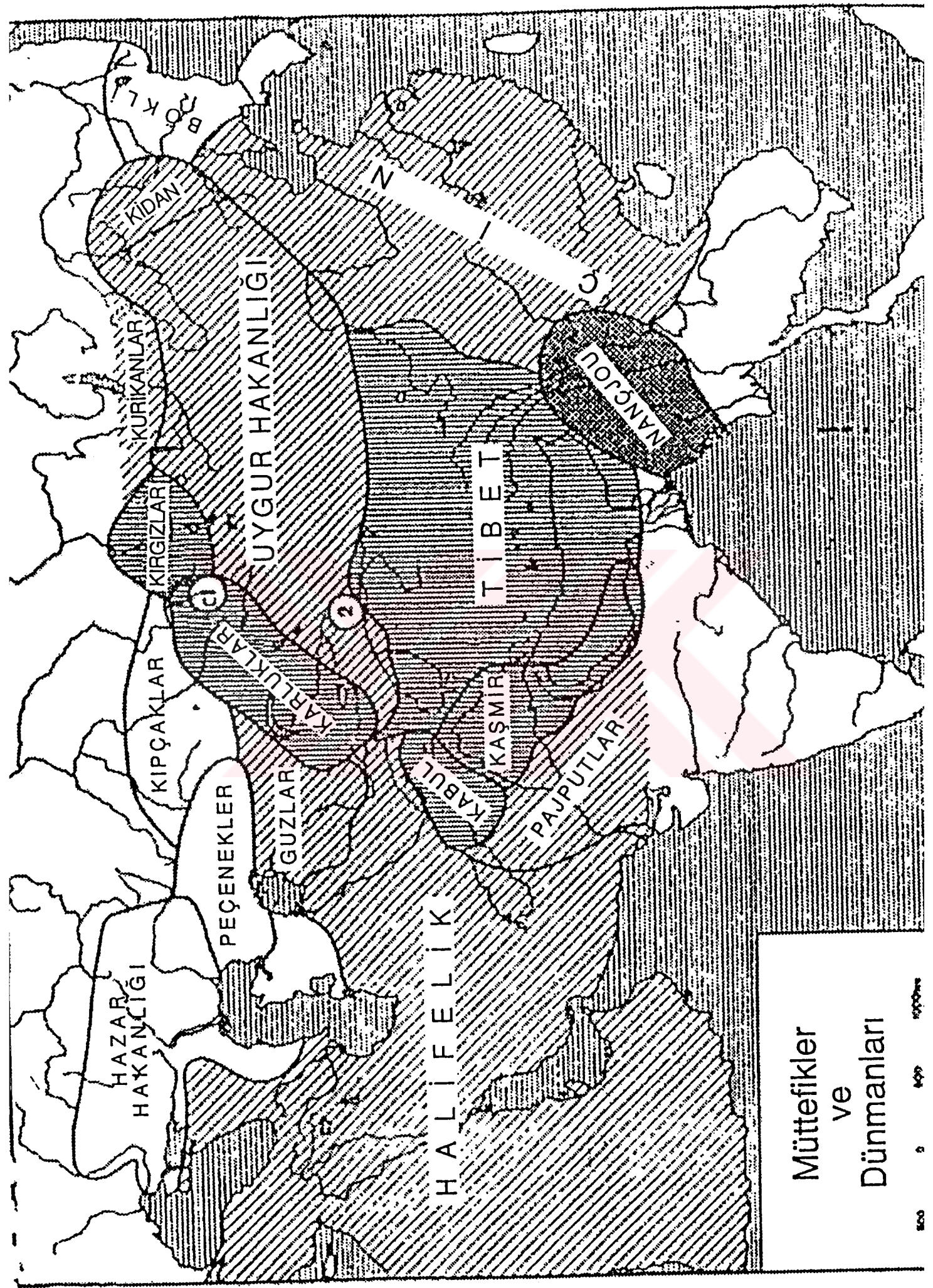
- SAADETTİN, Gümeç, Köktürkçe Yazılı Metinlerin Türk Tarihi ve Kültürü Açısından Değerlendirilmesi, Ankara, 1992.
- SAFRAN, Mustafa, Yaşadıkları Sahalarda Yazılan Lugatlara Göre Kuman/Kıpçaklar'da Siyasi, İktisadi, Sosyal ve Kültürel Yaşayış, TKAE yay., Ankara, 1993.
- SMİRNOV, A.P., Bolskiye Bulgari, Moskova, 1946.
- SÜMER, F., Oğuzlar(Türkmenler) Tarihi-Boy Teşkilatı-Destenları, TDAV yay., no:89, 4.bas.,İstanbul, 1992.
- Eski Türklerde Şehircilik, TTK yay., no:137, İstanbul, 1984.
- "Oğuzlar'a ait destani mahiyette eserler", DTCFD, c. XVII, sy.3-4, Ankara, 1959.
- "Oğuz Han Destanı", Resimli Tarih Mec., c.2, sy. 20, İstanbul, 1951.
- "Kayı"mad., İ.A., c. VI.
- "Oğuzlar" mad, İ.A., c.IX, İstanbul, 1964.
- "X. yüzyılda Oğuzlar", DTCF Dergisi, c.XVI., Ankara, 1958.
- ŞERBAK, A.M., Eşe Raz o Monetah s Runičeskimi Nadpisami iz Minusinska, BDİ, sy.2., 1960.
- ŞEŞEN, Ramazan, İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, TKAE yay., Ankara, 1985.
- ŞEŞEN, R., İbn Fadlan Seyahatnamesi, Bedir yay., İstanbul, 1995.
- TAŞAĞIL, Ahmet, Gök-Türkler, TTK yay., Ankara, 1995.
- TEKİN, Talat, Orhun Yazıtları, TDK yay., Ankara, 1988.
- TROFİMOVA, T.A., Drevnee Naselenie Horezma Po Dannem Paleo-Antopologii, Moskova, 1959.
- TOGAN, Z.V., Resideddin Oğuznamesi, İstanbul, 1972.
- Umumi Türk Tarihine Giriş, 3.bsk., Enderun Kitapevi, İstanbul, 1981.

E K L E R

Türklerin anayurdu ve göç yolları

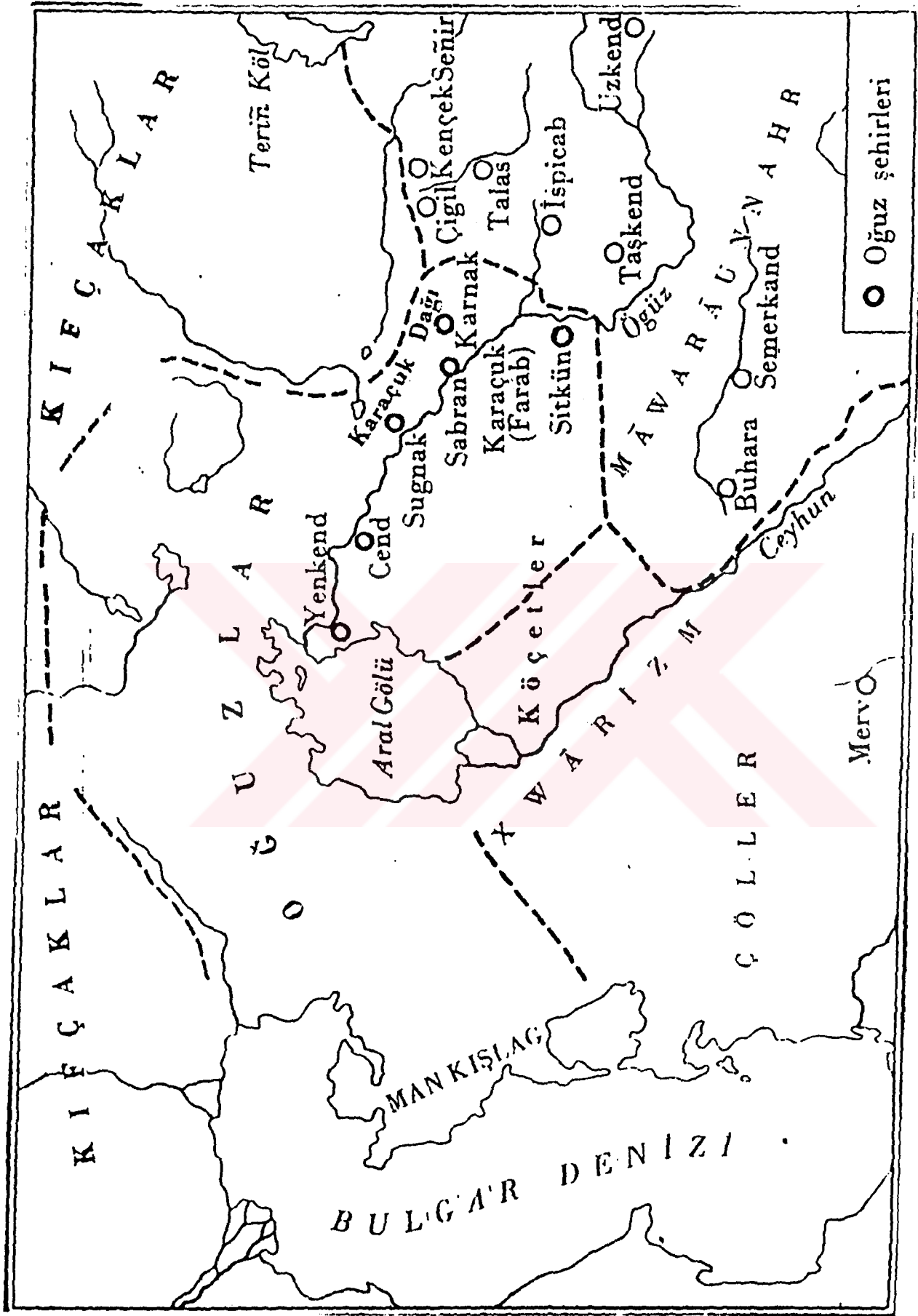

Müttefikler
ve
Dünmanları

0 100 200 kilometre

X. YÜZYILDA OĞUZLAR ve KOMŞU TÜRKLER

ÖZET

Oğuzlar, yada onlardan bir kısmı en geç VII. yüzyıl ortalarından beri Moğolistan'da Ötüken çevresinde yaşamışlardır. Dokuz Oğuzlar adı ile de anılan bu Türkler burada ikinci Kök Türk devletinin kuruluşunda yer almışlardır. Daha sonra Gök Türk devletinin yerine geçen Uygurlar'ın siyasi tarihinde de Oğuzlar etkileyici rol oynamışlardır.

X. yüzyılda Oğuzların Batı Gök Türk devleti alanına göç ettikleri ve Türgiş Kağanlarının buyruklarına girdikleri görülür. Oğuzların bu ilk yer değiştirme olayı Abbasi halifesi Mehdi zamanına rastlar. Tarihi kaynaklarda onların Maverâünnehir'e Türk illerinin en doğu ucundan göç ettiklerinden söz edilir. Bu göç sırasında Oğuzların Aral Gölü bölgesinden Peçenekleri çıkartarak onları Balkanlara göç etmeye zorladıkları ve yurtlarına yerleştikleri bilinmektedir. Bu devirde Oğuzlar güneyde Sır Derya ırmağının orta yatağından kuzeyde Hazar denizine dek uzanan bozkırda yerleşmişlerdi. Bu nedenledir ki bugünkü Kazakistan'ın önemli bir bölümünü teşkil eden bu topraklar o tarihlerde Oğuz bozkırı (el-Mefazât el-Guziye) adını almıştı. Oğuzlar bu topraklara yerleştikten sonra güneye, güney batı ve kuzey batıya doğru yayılmaya devam ettiler. İlk ağızda şimdiye kadar ıssız bir yer olarak bilinen Hazar Denizi üzerindeki Mangışlak yarımadasına yerleştiler. Daha sonra da Harezm ve Maverâünnehir'e girmeye başladılar. Bu dönemde Oğuzların meydana getirdiği örgütün adı Yabgu devleti olarak anılır. Yabguların kışlık merkezleri Sır Derya ırmağı ağzına yakın bir yerde kurulmuş olan Yeni Kent idi. Yabguluk döneminde Oğuzlar kuzey batıda Hazarlarla, kuzeyde Kıymaklarla, doğuda ise Karluklarla aralıklı savaşlarda bulunmuşlardı.

Oğuzlar, X. yüzyıl başlarında göçebe hayatı yaşıyorlardı. Bu yüzyıllarda ise 24 boya ayrılmışlardır. Her boyun başında beğ "bey" sanlı soylular bulunuyor. Toplum; yüksek, orta ve aşağı olmak üzere üç tabakaya ayrılıyordu. Yüksek tabakadan yüz bin koyuna ve on bin ata sahip çok zengin soylular vardı.

Hükümdarları olan Yabgu'lar, Yeni Kent'te oturuyordu. Başlıca kentleri şunlardı: Yeni Kent, Cend, Sabran, Süt kent, Sugnak, Karnak, Ordu, Özkent, Karaçuk, Sarı Tam.

Ölülerini tıpkı Gök Türkler gibi elbiseleri, silahları ve kişisel eşyalarıyla birlikte gömüyorlardı. Tanrı'ya Uluğ-Bayat (Yaratıcı) adını verirlerdi. Oğuzlar arasında zina ve benzeri gibi kötü alışkanlıklar asla yoktu. Servetlerini yılkılar, koyun sürüleri, develer ve sığırlar oluşturuyordu. At binit, deve yüklet olarak kullanılıyordu. Evlenmelerde başlık verme geleneği yaygındı.

Oğuzlar kağanlarına Yabgu, komutanlarına Sü-başı, yabgu vekiline Kül-erkin adını veriyorlardı. İşlerini kurullarda keneşme (iştişare) ile çözümlemekteydiler. Ulusal yemekleri tutmaçtı. Kargı ve kılıç başlıca silahlarıydı. X. yüzyıl ortalarından itibaren Oğuzlar da Müslümanlığı benimsediler. Daha sonra XI. yüzyılda siyasi bir isimlendirme olarak "Türkmen" adını taşımaya başladılar.

Oğuz Yabgu Devleti'nin tarihi hakkında yeterince tarihi bilgiler yoktur. Bu nedenle Oğuzlar üzerinde Yabğuların ne derece egemen oldukları kesinlikle bilinmiyor. Ama, bilinen bir şey varsa o da Oğuz beyleri arasında sürekli bir geçimsizliğin olduğudur. Yabgu devletinin yıkılışına da bu geçimsizlik başlıca nedenlerden sayılmakta idi. İç karışıklar nedeni ile iyice zayıflayan Oğuz Yebgu devleti, XI. yüzyılın ilk yarısında doğudan gelem büyük göç dalgası ve Kıpçak boylarının çetin saldırısı sonucunda dağılmaktadır.